

Szerkesztette

MEGYERI-PÁLFFI
ZOLTÁN

Szuverenitás- kutatás

GONDOLAT

Jogtörténeti
értekezések 43.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 43.

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

MEGYERI-PÁLFFI
ZOLTÁN (szerk.)

Szuverenitáskutatás

Gondolat Kiadó • Budapest, 2020

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 43.

A kötet az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékén működő MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoportjának kutatási programja keretében jelenik meg.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2020

*www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado
twitter.com/gondolatkiado*

A kiadásért felel Bácskai István
Borítót tervezte Pintér László
Tördelő Jeszenszky Katalin

ISBN 978 963 693 827 7
ISSN 1586-8265

TARTALOM

Előszó	7
I. Szuverenitáskérdések	17
KARÁCSONY ANDRÁS Carl Schmitt a szuverénról	18
MÁTHÉ GÁBOR Szuverenitás – jogállam	27
MEZEY BARNA Szuverenitáskérdések	43
II. Szuverenitás és jogtörténet	55
BEKE-MARTOS JUDIT Az Amerikai Egyesült Államok szövetségi bírósági rendszerének kialakulása	56
HEIL KRISTÓF MIHÁLY A nemesi vármegye és a rendszeres bizottsági munkálatok A kereskedelmi- és az adóügyi operátumok Esztergom, Győr és Nógrád vármegyékben	72

KÉPESSY IMRE	
Föderalizmus, centralizmus, dualizmus – avagy a kiegyezéshez vezető út	93
MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN	
Az igazságtügyi szervezet dologi háttere: a bírósági épületek	113
NAGY JANKA TEODÓRA	
A „Janus-arcú” megszégyenítő büntetések Vajna Károly emlékezete	124
NAGY NOÉMI	
Magyar nyelvi szuverenitási törekvések a neoabszolutizmus előtt – a magyar államnyelv bevezetésének története	141
RÉVÉSZ T. MIHÁLY	
Önálló vagy összehangolt sajtópolitika Pesten 1867 után	159
STIPTA ISTVÁN	
Cesare Beccaria és kora	184
SZALMA JÓZSEF	
A bírói függetlenségről a bírói hatalomról szóló 1869. évi IV. törvénycikk apropóján, kitekintve a német, az osztrák és a délszláv államok fejlődésére	212
Jogtörténeti Értekezések	225

ELŐSZÓ

A SZUVERENITÁS VÁLTOZATAI A 19–20. SZÁZADI MAGYAR JOGFEJLŐDÉSSEN

2019. február 28-án kelt Lovász Lászlónak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének levele, amelyben arról értesített, hogy a bírálati eljárás sikeres lezárásának eredményeképpen a Magyar Tudományos Akadémia támogatja az MTA–ELTE Jegtörténeti Kutatócsoport létrehozását és a pályázatban tervezett munkáját. A döntéssel újra életre kelt egy hagyomány. 1967-ben a Magyar Tudományos Akadémia akkori vezetése a jegtörténet-tudományi kutatások erősítéséről határozott, és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jegtörténeti Tanszékére mint MTA kutatóhelyre kutatói státuszokat telepített. Kovács Kálmán tanszékvezető egyetemi tanár vezetése alatt évtizedekig folyt intenzív kutatómunka az ország akkor egyetlen magyar jegtörténeti tanszékén. A rendszerváltást követően megváltozott kutatásfinanszírozási filozófia, a kutatócsoporti pályázati rendszer módosulást hozott ugyan az MTA és a tanszék viszonyában, de előbb Révész T. Mihály, majd Izsák Lajos irányítása mellett támogatott kutatócsoportokban folyhatott tovább a tudományos munka. A 2011-ben lezárt utolsó kutatás után most, 2019-ben ismét megszerveződhetett a jegtörténeti kutatócsoport. Az MTA–ELTE Jegtörténeti Kutatócsoport a hivatalos adatok szerint 2019. július 1-én alakult meg, de tagjai, a TKI alkalmazott munkatársak és az együttműködő kutatók már korábban is dolgoztak együtt, különféle összetételben vettek részt közös pályázatokban, s a kutatócsoporti pályázat fő témájában is publikáltak.

A 2019. év nyári jogszabályváltozások köszönhetően a kutatócsoport igazgatási és finanszírozási keretei megváltoztak, a kutatás átkerült az

időközben létrehozott Eötvös Loránd Kutatási Hálózat keretei közé. A törvényi szabályozás értelmében azonban a Magyar Tudományos Akadémiával a kutatócsoport kapcsolata nem szakadt meg, melyet nevében is megőrzött: MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport.

*

A pályázat kutatási koncepciójának központi eleme a kontinens regionális fejlődésének tükrében a 19. századi Habsburg Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között alkotmányos helyét kereső Magyarország jogalkotási, jogalkalmazási, jogtudományi önállóságának vizsgálata. A közbeszéd, a politikai és szakmai diskurzusok nélkülözhetetlen kifejezése lett napjainkban a szuverenitás, mely a folytonosan alakuló és formálódó Európai Unióval funkcionáló kapcsolatok, illetve a nemzeti önrendelkezésből fakadó feszültségek egyik kardinális kifejeződése lett. A szuverenitás különféle szintjei és verziói folytonos viták kereszttüzében állnak. Miután a szuverenitás változatai egymással szerves összefüggésben fejlődnek, s mert alapvetően történeti gyökerű jelenségként működnek, a jogtörténet-tudománynak eddig beteljesítetlen feladata a szuverenitás joghistóriai szemléletű vizsgálata. A jog szuverenitását egyfelől az állami szervezetek biztosították vagy korlátozták, másfelől azok a vonzások, amelyek a magyar jogi praxis és a jogtudomány, valamint Európa centruma között fennállottak. A jog rendszerszintű működését meghatározták az osztrák és a dinasztikus érdekek, melyek a jogalkotás szintjén akadályozhatták a szabad jogformálás lehetőségét. Az európai nagyhatalmi politikák, az aktuálisan szerveződő majd átalakuló/felbomló szövetségek, együttműködések gazdasági érdekek mentén korlátozhatták az önálló akaratérvényesítést. A modernizációs igényével nyugat felé forduló magyar jogászság kodifikációs megújulását az Európa centrumában kialakított képletekhez igazította. A megindult kutatás egyfelől arra a kérdésre keresi a választ, hogy a 19–20. századi magyar fejlődés mennyiben függött az Európa-centrumtól, s mennyiben (ez különleges adottság) egy kisebb, de regionális kerettől: az Osztrák–Magyar Monarchia rendszerétől. A magyar alkotmányos folytonosság és közjogi tradicionalizmus mennyiben tudta ellensúlyozni a determináló hatásokat, illetve milyen hányadban és hogyan adaptálta az integrációs elvárásokból fakadó követelményeket.

Másfelől a kutatás tervezi a jogtudomány szélsőnemzeti létből adódó harmonizációs igényekre adott reakciójának vizsgálatát olyan meghatározó

területeken, mint a kodifikáció, nemzetiségi és kisebbségi jogok, sajtószabadság és állampolgári jogok, valamint a közigazgatási jog modernizációja.

*

A nemzetállamok és a sui generis Európai Unió kapcsolatában megjelenő feszültségek, az államiság különféle szintjeinek összeigazítása (vagy annak kísérletei) nem új keletű jelenségek. A 19. századra kiforráló nemzeti mozgalmak nyomán megfogalmazódó nemzetállami elvárások és nemzetállam-alakulások hasonló következménnyel jártak, hiszen a nemzeti törekvések és a Szent Szövetség rendszerében stabilizálódó birodalmak alapvetően ellentétes érdekeket képviseltek. Az államalkotó nemzetek és a birodalmi struktúrák ellentmondásait hordozó alkotmányos konfliktusokat az állami keretek nélkül szerveződő nemzetek, nemzetiségek törekvései is keresztezték, melyek olykor tisztázhatatlanul zavaros képleteket eredményeztek. A hasonlóság okán az Osztrák–Magyar Monarchia – mint a népek együttélésének közép-európai kísérlete – egyúttal az Európai Unió előtt tornyosuló problémákra is sugallhat megoldási javaslatot. Akár szerkezeti kérdéseket tekintünk (szuverenitás, hatalommegosztás, eltérő fejlődési múltú területek centrum–periféria viszonya, centralizáció–regionalizmus, konföderáció–centralizáció), akár közjogiakat (szubszidiaritás, kormányforma, parlamentáris berendezkedés), akár egyéni és kollektív szabadságjogokat (nyelvhasználat, autonómia, önkormányzatiság, kisebbségi jogok, szólásszabadság), a birodalom két felében eltérő, de mégis egy irányba mutató megoldásokra lelhetünk. Az ezzel kapcsolatos kutatások túlnyúlnak – nem egy esetben a jelenig ívelve – a történeti korszakhatárokon.

Magyarország történelmében és közjogi tudományosságában a szuverenitás és a függetlenség kérdése folyamatosan jelen volt. Az államiság meghasadt képlete, majd a Habsburgok birodalmához való közjogi viszony tisztázása rendszerszinten tartotta napirenden a kérdést. Utóbb a Pragmatica Sanctio rendelkezéseinek értelmezése adott kereteket a gondolkozásnak az 1790. évi X. tc., az 1848-as alkotmányos monarchia vagy a kiegyezés tükrében. A forradalomig a rendi alkotmány függetlenségfogalma, 1848-ban a népképviselési szuverenitás és a Birodalmon belüli közjogi függetlenség, majd a kiegyezés realisztikus kompromisszuma a közös ügyek és a parlamentáris berendezkedés viszonyát állították a kutatások fókuszába. Mindmáig hiányzik azonban a szuverenitásra vonatkozó

szakmai-alkotmányos gondolkodás átfogó feldolgozása, elemzése. Ez a kutatás sem vállalkozik ennek pótlására, de annak egy sajátos aspektusát kimunkálva hozzá kíván járulni a szuverenitásanalízis kiteljesítéséhez. A szuverenitás vizsgálatának egyik lehetséges alternatívája az állami lét fő alkotóelemét képező jogrendszer önállóságának, illetve kötöttségeinek, tradicionális fejlődésének és modernizációjának összefüggését feltárni.

A 19. század magyar jogi modernizációját alapvetően és egyaránt befolyásolta az osztrák monarchikus keret és az európai vonzódás. A Habsburg Birodalom centralizáló és egységállamra törekvő kormányzati megfontolásai, a felvilágosult abszolutizmus erőszakos népboldogítása bármennyire ellenszenves és sérelmes volt is az ország számára, aligha tagadható, hogy a korszerű jogintézményeket erőltető agresszív „felvilágosítása”, illetve jogexportja megreformálták a magyar jogot. Akárcsak az a szabadságharcot követő monarchikus diktatúra (a „neoabszolutizmus”) oktrojáló modernizációja, mely számos vonatkozásban kikényszerítette a jogi praxisból a megújulást. Ismert, hogy a reformkor politikai elitje hódolt a kordivatnak, az európai utazásnak és tapasztalatszerzésnek, mely így megkönnyítette a napnyugati jog, eszmék, jogtudomány befogadását. A reformkor, majd a kiegyezési éra nyugat-európai jogforrásokból és jogi tudományosságból táplálkozó kodifikációs mozgalmak is megújították a magyar jogot.

Történt mindez a tradicionális magyar jogi praxis, főként szokásjog ellenében. A modell egyszerre vált hagyományörzővé és megújulónak. A folyamat alapjává így lett az adaptáció, mely a 19. század nagy jogász-generációinak zsenijével és professzionális aprómunkájával támogatta a karakteresen hazai alapokon épülő, korszerű európai jogharmonizációt. Ezeknek a folyamatoknak jogi-jogtörténeti, intézménytörténeti vizsgálatát célozza a tervezett kutatás. Speciális szempontú elemzést kínál a szuverenitás eszméjének és az európai együttműködésnek alkotmány- és jogtörténeti kontextusa. A tradicionális alkotmányos berendezkedések hol gátolták, hol segítették az európai közjogi együttműködést. Jellegetes és fontos szerepet játszott ebben a jog; ezért izgalmas kérdés, miképpen ment végbe adaptációja, milyen eséllyel szegülhetett szembe a magyar jogtudomány, jogalkotás és praxis a modernizációs nyomással.

Ennek keretében kerül majd sor a 19–20. századi magyar közjogi berendezkedés szellemi-tudományos alapjainak vizsgálatára, a modernizációs igények és közjogi tradíciók viszonyának (kölsönhatásának,

ellentmondásának) feltárására. Válaszra vár az a kérdés is, hogy a kodifikációs szükségletek, a jogállami igények, az államhatalmi és igazságszolgáltatási elvárások hogyan illeszkedtek a történeti gyökerű magyar alkotmányos szemlélethez. A rendi hagyományokból táplálkozó magyar történelmi alkotmányos szemlélet és a friss, nyugati teóriák, intézmények és modellek adaptálásának elemzése nem tanulások nélkül való. A kutatás célja a szuverenitás sajátos, jogközpontú vizsgálata, melynek során elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy a nemzetek feletti szerkezetbe illesztett nemzetállam jogfejlődése mennyiben számíthat az autonóm út esélyeire, függetlenségre s mennyiben és főként hogyan befolyásolják nemzetközi vagy államkapcsolati elkötelezettségei a jog alakulását. A munka során nem kerülhető meg az alaptörvény által élővé tett történelmi alkotmány egyes kérdéseinek elemzése sem, így főként annak fogalmi megközelítése, aktualitásának értelmezése és a történeti alkotmány fényében interpretált szuverenitás definiálása.

*

A hatályos alkotmányjog átalakítása nyomán kialakult közjogi viták újra felszínre hozták a magyar történelmi alkotmány tartalmának és értelmezésének igényét. Az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdésének történeti alkotmányunk vívmányaira történő utalása jelzi az alapos történeti elemzés szükségességét. A történelmi alkotmány hiteles tartalmának megállapítása, szisztematikus jogtörténeti feldolgozása jelentős szakértelmet kíván. Bízva tagjainak felkészültségében, a kutatócsoport a 19–20. századi magyar közjogi berendezkedés szellemi-tudományos alapjainak vizsgálatára készül, a modernizációs igények és közjogi tradíciók kölcsönhatásának ésellentmondásának feltárására törekszik. A kutatások ebben a körben érintik a magyar történelmi alkotmányt 1848-ban illető modernizációs változásokat, a jogállamiság eszméinek hatását a korabeli alkotmányos szemléletre. Választ keres arra a kérdésre, hogy a kodifikációs szükségletek, a jogállami igények, az államhatalmi és igazságszolgáltatási elvárások hogyan illeszkedtek a történeti gyökerű magyar alkotmányos szemlélethez.

A polgári átalakulást megelőző nemesi-rendi képviseleti rendszer vizsgálatát a kutatás a magyar szuverenitásért folytatott rendi küzdelmek vármegyei aspektusain keresztül kívánja elvégezni. A 19. században a vármegyei törvényhatóságok kezdeményezéseinek fórumot a század első harmadában a törvényjavaslatokra tett vármegyei operátumok

vitái biztosították, amelyek alapjaiban változtatták meg az ország politikai arculatát. Megteremtették a nyilvános vita fórumát és előkészítették az áprilisi törvényeket. A kutatás célja annak a politikai folyamatnak a vizsgálata, amely meghatározta a tizenkilencedik század első évtizedeit és lefektette az országos reformok alapjait, meghatározta az országos és megyei bizottságok munkását, a szellemi háttérrel az ország szuverenitás iránti olthatatlan vágyához. (*A reformkori vármegyék és a törvényhatósági képviselő szuverenitása.*)

A történelmi alkotmány kereteiben kifejlődő negyvennyolcas alkotmány szuverenitásának kérdései (tradicionális jog, szokásjog és törvényi jog) A rendi alkotmányunkban is mutatkozott törekvés „néhány törvénynek a közönségesnél nagyobb stabilitást, mintegy megváltoztathatatlan-ságot biztosítani.” (1741. évi VIII. tc.). Az 1848. április 11-én szentesített törvénycsomag megváltoztatta az ország közjogi helyzetét a Habsburg Birodalomban, illetve biztosította a polgári átalakulás keretrendszerét, a jogállami fejlődést, a rendi államstruktúra parlamentáris monarchiává alakulását. A kor politikusai megértették, hogy a „megváltoztathatatlan törvények épp úgy ellenkeznek az állam souverain természetével, mint magával a jog rendeltetésével, mely végre is fejlődésre van utalva.” Az állam törvényhozása mindig egy és ugyanaz és azért örökre meg nem kötheti magát. Ebben a fordulatban alapvető jelentőségű változást érzékelhetünk a hagyományos jogvédő rendi képletekhez képest, az állami szuverenitás javára.

A monarchikus diktatúra oktrojált jogrendszerének kereteibe illesztett magyar jog önálló fejlődésének lehetőségei, a szuverenitás ereje a monarchikus diktatúra idején különleges vizsgálati terepet kínál. A történelmi alkotmány vonatkozásában a kutatás célja annak tisztázása, hogy az 1860–1861. évi Országbírói Értekezlet határozatai milyen közegben születtek és milyen hatást fejtettek ki az alkotmányos alapelvekre. Mivel ekkor bukkant fel a szuverenitás választóvonalánál a közjogi bíráskodás, az Országbírói Értekezlet működésének vizsgálata elvezet egy újabb kutatási lépcsőhöz, az alkotmánybíráskodás nemzetközi hatásmechanizmusához.

A dualista monarchia kiegyezési struktúrájának jogi következményei feltétlen figyelmet érdemelnek, különös tekintettel a magyar jog szuverenitásának hatáira. A korszak hazai törvényhozása nem alkotott legális alaptörvény-definíció. Az alkotmány fogalmának nyitva hagyása a

történelmi keretek közé tolta az értelmezést, így a szuverenitás egyfajta megerősödését is eredményezte. A történelmi alkotmány szokásból és gyakorlatokból fakadó szabályrendszere ugyanis felülírt számos más jogszabályt. Ez pedig szabad interpretációt engedett a dualista szerkezetbe igazított kiegyezésnek, a rendi/abszolút korszakból átemelt többszintű szuverenitásnak. Az uralkodó fennmaradt praerogatívái, az előszentesítési joggyakorlat több vonatkozásban csorbíthatták a törvényhozás szuverenitását, de igazodtak a történelmi alkotmány képleteihez. A kutatás célja ezeknek a folyamatoknak feltárása s a tapasztalatok összegzése, a többszintű szuverenitásból származó konklúziók összegzése.

Az alkotmányos életnek csak egy szelvénye, de a szuverenitásnak tápláló forrása volt a hatalom átruházás gyakorlata. Vizsgálatra érdemes, hogy találhatók-e párhuzamok a 19. századi európai államok államfői hatalomlegitimációs eljárásai, illetve államfői jogkörei és az adott állam szuverenitása között. Az állami hatalomlegitimáció és a szuverenitás kölcsönösen összekapcsolódó és különböző párhuzamokkal rendelkező viszonyának vizsgálatát tervezi a kutatás.

*

A szuverenitás-elmélet megjelenése és elterjedése, majd közép-európai expanziója indokoltá teszi annak bemutatását, hogy az európai gondolkodástörténetben miként jelent meg a szuverenitás elképzelése, és miként vált részletesebbé a szuverenitás meghatározása; miként jelentek meg azok a szempontok, melyek a szuverenitás korlátozását vetették fel. A kutatás a *szuverenitásgondolat* megjelenését kívánja elemezni a *19. századi magyar politikai-jogi gondolkodásban*, a jogi tudományosság fejlődésében, elmélettörténeti tanulságainak értelmezésével. Sajátos aspektusa a függetlenségnek és a szuverenitásnak Eötvös József nézete, miszerint a nemzeti ambíciók kiteljesedése feloldhatatlan ellentmondásban van a szabadság és egyenlőség elvével: a nemzetiségi eszme immanens természete az uralomra, mások legyőzésére irányuló törekvés.

A kutatás fő iránya a 19–20. századi *magyar jogtudomány, és jogtörténet-tudomány regionális összefüggéseinek és transzfer-viszonyainak vizsgálata*. Ennek keretében a kutatócsoport, programja szerint áttekinteni tervezi a tételes jog dualizmus-kori elméleti és dogmatikai alapjait, a mértékadó szellemi irányzatokat és a legfontosabb (regionalizmussal, jogállamisággal és kodifikációval összefüggő) küllhoni álláspontokat.

Nyomon követi a dualizmus időszakában kialakult jogtudományi kölcsönhatásokat és a két világháború közötti regionális jellegű szellemi közeledési kísérleteket. Vizsgálja azt is, hogy a 19–20. században milyen államközi, nemzetközi jogi integrációs és kooperációs kísérletek történtek, és ezeknek milyen hatása volt a korabeli jogtudományra.

Az egyik fő kutatási terület a *jogalkotás önállósága*: birodalmi konfliktusok, feszültségek a törvényhozás és az uralkodó között; az európai jogtudomány hatása a büntető és magánjogi kodifikáció példáin. A szuverenitás kérdésének egyik jellegzetes terepuma a jogalkotás önállóságának kérdése. A jogharmonizációs folyamatban, a birodalmi, illetve szövetségi keretek között megkerülhetetlen a mintaadó vagy keretjog hatásának vizsgálata. A kutatás célpontja az adaptációs folyamatok hatékonysága, a birodalmi, illetve szövetségi szint irányából érkező igények kielégítése, a kodifikációs nyomás és az univerzális, speciális vagy regionális szabályozások találkozásokor kialakuló konfliktusok kezelésének, kérdése. A jogi, jogtudományi elemzéseken belül külön helyet foglal el a jogharmonizációnak keretet biztosító kodifikációs tapasztalatok elemzése. A kodifikációtörténet szempontú vizsgálat három fő iránya a büntetés-végrehajtási jogi, a bagatell-büntetőjogi kodifikációkra, az állami önvédelem büntetőjogi eszközrendszerében bekövetkező változások magyar és európai összehasonlító vizsgálatára koncentrál.

A *jogalkalmazás szuverén fejlődésének kondíciója* az igazságszolgáltatás szabályozási és infrastrukturális feltételeinek biztosítása; a hatékony processzuális modellek példáján és az épített környezet elemzése segítségével. Lényegi kérdés a bírói gyakorlat, a szokásjog, a döntvényalkotás szerepének értékelése: a törvények keretei közé igazított független bírói hatalom lehetőségei a jogfejlesztésre. A magyar jogi szakirodalom a döntvényt nem tekinti önálló jogforrásnak, csak a bírói szokásjog kialakulását szolgáló egyik tényezőnek. Ugyanakkor a döntvény ugyan konkrét jogesetből indult ki, de mint absztrakt jogszabályt fogalmazták. A kutatómunka célja ezen aktusok számbavétele, rajtuk keresztül a bírói és bírósági szuverenitás vizsgálata.

A megfelelő törvénykezési infrastruktúra legalább olyan erős oszlopa lehet a függetlenségnek, s ezáltal a *bírói szuverenitásnak*, mint a jogformáló, kötelező érvényű jogegységi döntvények meghozatalának joga. Ezért a kutatás a magyar jogrendszer modernizációjának dologi feltételrendszerére, ezen belül építészeti térigényére is kiterjed. A polgári

kori államszervezet kiépítése, a közigazgatási és az igazgatási struktúra elválasztása, illetve külön úton elindult modernizációja megteremtette a sajátos funkcióhoz rendelt épülettípusokat. Vajon a külhoni minták felé fordultak az alkotók, akad-e szuverenitásunkat is kifejező magyar megoldás.

A *jogképződés* a népi jogélet terrénumában számos bizonyítékával szolgált az eredeti jogfejlődés megalapozásához. A hosszú évszázadokig a „fent” hivatalos jogától elszakadt „lent” joga a társadalom legnagyobb részének életéhez jogi kereteket nyújtó jogszokások, falutörvények uralma oly mély hagyományra nyúlt vissza, hogy a 20. század közepi jogszokásgyűjtés még a népi jog erős érvényéről számolhasson be. Függetlenül a központi államhatalom törekvéseitől, amelynek hiányosságait szubszidiárius jelleggel a helyi közösségek rendezték megnyugtató módon. Az ide vágó kutatás fő jellegzetessége, hogy a társadalom primer rétegeinek direkt, illetve kevésbé tudatos, de mindenképpen szuverén jogképződéseit vizsgálja.

A *magyar jog szuverenitásának alapfeltétele a magyar jogi szaknyelv kifejlődése és alkalmassá tétele a tudományos, kodifikációs és praktikus célok szolgálatára*. A kutatás speciális feladatának tekinti a nemzetállam-építés nyelvi vonatkozásait. A nemzetállam nem létezhet ugyanis a kultúra és a tudomány művelésére alkalmas nemzeti nyelv nélkül. A magyar nyelv 19. századi megújítása együtt járt a szaknyelvek, köztük a jogi szakterminológia kimunkálásával. E nélkül aligha képzelhető el jogélet, s még kevésbé kodifikáció. A program célja a kibontakozó jogi terminológia elemzése, értékelése. A nyelvi kérdés nemcsak az egyéni és közösségi identitás egyik meghatározójaként érdemel kiemelt figyelmet, hanem az államok politikatörténetének központi elemeként is. A jelen kutatás erre tekintettel kifejezetten vizsgálja a nyelvi kérdés szerepét a kelet-közép-európai régió országainak nemzetállam-építésében. Foglalkozni kíván a nyelvvel kapcsolatos etnikai konfliktusok kérdéskörével Magyarországon és a szomszédos államokban.

*

A kutatócsoport *intézmények hálózatát* szimbolizálja. A résztvevők az Eötvös Loránd Tudományegyetemet, a Debreceni Egyetemet, a Károli Gáspár Református Egyetemet, a Nemzeti Közszerződési Egyetemet, a Pécsi Tudományegyetemet, a győri Széchenyi István Egyetemet

reprezentálják. A kutatási téma megvalósítása *országos együttműködés*-ben történik, melynek ez az intézménylánc kereteket és kapcsolódási pontokat is jelent. A több évtizedes tradícióval rendelkező akadémiai támogatású jogtörténet-tudományi kutatások ELTE kutatócsoportja a korábbiakban is egyfajta *fókuszaként* szerepelt a *magyar állam- és jogtörténet-tudományi kutatásoknak*. A jogtörténész műhelyek közös kutatási témákkal, az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport szervezte hazai és külföldi konferenciákon, közös kiadványokban és a jogtörténet egyetlen hazai folyóiratában, a Jogtörténeti Szemlében is kapcsolódott a csoport programjához, s ez a jövőben sem lesz másként.

A kutatás személyi feltételeihez jelentősen hozzájárul a kutatócsoport köré szerveződő kutató-oktatói bázis. A kutatócsoport már korábbi működése során is felhasználta az évek során jó eredménnyel zajló együttműködés tapasztalatait is, amely a bölcsészettudományi és jogtudományi kar történeti tanszékei között képződött, illetve a néprajztudomány különböző fórumai körül alakult. A résztvevő személyi kör kibővítése lehetőséget ad arra, hogy az egyetemek jogi karainak vonzáskörzetében munkálkodó tudósok, történészek, jogtörténészek, levéltárosok és közjogászok is hozzájáruljanak a sikeres munkához.

Néhány hónappal a kutatások megkezdése után kevéssé volna elvárható egy kutatóközösséggé formálódó csoporttól, hogy azonnal kötetre való friss kutatási eredményekkel lépjen a szakmai közönség elé. Az azonban aligha érdektelen, hogy a pályázat kutatási témájához csatlakozó kutatók korábbi munkásságuk során hogyan és milyen aspektusokban folytattak elemzéseket, tettek közzé tanulmányokat. Ez a tanulmánykötet erről szól tehát: magyarázatot ad arra, hogy ki, milyen okból csatlakozott a kutató közösséghez, milyen előmunkálatok jelzik a közös gondolkodást, s egyben illusztrálják a jogi szuverenitás megközelítésének sokszínűségét, lehetőségeit és a várható szintézis érdemi eredményeit. E bemutatkozó kötet tanulmányai tehát a kutatócsoport tagjainak korábbi kutatómunkájának eredményei, részben már helyenként publikált művek, nagyobb-részt átdolgozott, frissített, újragondolt írások. Egyfajta megelőlegezett tablója is az MTA jóvoltából megindult új kutatásoknak.

Mezey Barna

I. SZUVERENITÁSKÉRDÉSEK

Karácsony András^{*}

CARL SCHMITT A SZUVERÉNRRŐL

Carl Schmitt életművén végighúzódo meggyőződés: a döntés szerepének hangsúlyozása. Ez már legelső könyvében megmutatkozott, a *Gesetz und Urteil* (Törvény és ítélet, 1912) c. munkában¹ a bíró helyes döntésének kritériumát vizsgálta, majd a későbbiekben, számos tanulmányban, könyvben foglalkozott a politika világában megjelenő döntés jellemzőivel.² A politika vonatkozásában a döntéshozatal problémát összekapcsolta a szuverenitás kérdéskörével. E tekintetben két kulcsfontosságú műve: az 1921-es *Die Diktatur* (A diktatúra),³ mely a modernkori szuverenitás-gondolat történetét vázolta és az 1922-es *Politikai teológia*. Az alábbiakban röviden összegzem a szuverénnel kapcsolatos legfontosabb megállapításait. Nézzük először a diktatúraelemzését.

Az 1921-es munka a *pouvoir constitué* (alkotmányos hatalom) és a *pouvoir constituant* (alkotmányozó hatalom) alapján kétféle diktatúráról

^{*} Karácsony András MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék.

¹ SCHMITT, Carl: *Gesetz und Urteil. Eine Untersuchung zum Problem der Rechtspraxis*. Verlag von Otto Liebmann, Berlin, 1912.

² Schmitt politikafelfogásáról, illetve a politikai teológiáról kifejtett álláspontjáról részletesen lásd: KARÁCSONY András: *A jogtudomány teológusa. Carl Schmitt politikai teológiája*. Attraktor, Máriabesnyő, 2016.

³ SCHMITT, Carl: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. Verlag von Duncker & Humblot, München – Leipzig, 1921.

beszélt. A „komiszár” és a „szuverén” diktatúráról, s a megkülönböztetés alapja: mi adhat biztonságot a normák érvényesülésének, illetve miként teremthető új norma? A komiszár előfeltételezi az alkotmányt, és a kivételes állapotban a szükségállapot törvényeit alkalmazza, feladata: *helyreállítani* a normál jogi állapotot. Szerepe a hivatalnok ellentéte, aki feltételezi a normál jogi állapot létét. Miként Mehringnél olvashatjuk: „A diktatúra egy időben korlátozott uralom. A hivatalnok a törvényhez, a komiszár a megbízatásához kötött”.⁴ A diktatúra nem egyszerűen cselekvés, hanem mindig valami ellen való cselekvés. Feltételezi – s ebben áll létének alapja –, hogy az ellenség nem tartja magát azokhoz a jogi normákhoz, amit a politikai közössége mértékadóként elismer. A komiszár típusú diktátor feladata – akinek példáját Schmitt a római történelemből vette –, hogy a jogi normák és a jogérvényesítés (a jog megvalósulásának) normája közötti ellentétet áthidalja. Akkor lép fel, amikor ez az ellentét már elviselhetetlen, sőt veszélyes az adott politikai közösségre nézve. Ebben a helyzetben a komiszár jellegű diktátor felfüggeszti az alkotmányt, mégpedig azért, hogy ugyanezen alkotmányt megvédje.

Ez a helyzet a jogfilozófiai elemzés szempontjából azért különösképp tanulságteli, mert a jogérvényesítés problémája mint módszertani probléma ebben a szélsőséges helyzetben (az alkotmány alkotmányos eszközökkel nem mindig védhető meg) világosan látható. A diktátor feladata, hogy egy olyan helyzetet teremtsen, amikor a jog (az alkotmány) érvényesülhet. Ennek során feltételez egy jövőbeli normális állapotot, melyben az érvényes jogi normák megvalósulhatnak. S hogy ezt elősegítse, az érvényes jogrend konkrét felfüggesztése mellett dönt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a komiszárnak azt a helyzetet kell megoldania, amit napjainkban Böckenförde-paradoxonnak neveznek,⁵ mely szerint a modern, demokratikus jogállam működésében nem biztosítódnak azok a feltételek, melyek a demokratikus jogállam létrejöttét lehetővé tették. Ezek az előfeltételek csak egy külső szempont (erő) által valósíthatók meg, ami – Schmittnél – a komiszár-féle diktatúra. Ebben a megközelítésben

⁴ MEHRING, Reinhard: *Carl Schmitt. Aufstieg und Fall*. Beck Verlag, München, 2009. 121.

⁵ BÖCKENFÖRDE, Ernst-Wolfgang: *Staat, Gesellschaft, Freiheit*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1976.

a diktatúra nem a demokrácia ellentéte, hanem a demokráciát biztosító nem demokratikus eljárás.

Ezzel szemben a *szuverén* diktátor nem egyszerűen egy fennálló, konkrét alkotmányt függeszt fel a meghatározott alkotmányos jog alapján, hanem a felfüggesztés által olyan állapotot akar teremteni, melyben egy „igazi alkotmány” lehetségessé válik. Tevékenységét a *pouvoir constituant*, vagyis az alkotmányozó hatalom jellemzi. A *pouvoir constituant* csak jogokat ismer, míg kötelezettséget nem, a *pouvoir constitué* viszont fordítva: csak kötelezettségeket, s jogokat nem. A *pouvoir constituant* és a *pouvoir constitué* viszonyát a természettel analógiában, Spinozára utalva, mint *natura naturans* (teremtő természet) és a *natura naturata* (teremtett természet) különbségét ragadta meg Schmitt. Ami viszont közös a Schmitt által elemzett diktatúra két fajtájában, hogy egy alkotmányos normálállapotot akarnak megteremteni. A normától való eltérést – a Schmitt által feltételezett és jellemzett – diktatúrában a normálállapot biztosítása, mint cél, legitimálja. A diktatúra alapvető politikai célja egy olyan állapot feltételeinek a megteremtése, amelyben a normák egyáltalán érvényesülhetnek.

A szuverén diktatúrája tehát az alkotmányozó hatalmat/erőt (*pouvoir constituant*) jelenti, mely tevékenység új normák teremtésére irányul. A diktátor olyan helyzetet akar teremteni, amiben egy új alkotmány valósulhat meg, s ennek érdekében felfüggeszti az érvényes jogrendet. Schmitt szerint az alkotmányt megalapozó erőszak nem csupán hatalmi kérdés, hanem olyan erőszak, amit, noha nem az alkotmány alapján működik, ennek ellenére a fennálló alkotmánnyal összeköti, hogy *azt* tagadja. Jogi formával nem rendelkeznek a döntései, de azok tartalmilag egy alkotmány minimumát jelzik. Hogy ez mit is jelent konkrétan – ezt Schmitt ebben a könyvben nem részletezte.

A diktatúra mindig határozott ellenségképpel jellemezhető. Bevezetésének szükségessége azon alapul, hogy vannak, akik nem tartják magukat a politikai közösség által elfogadott normákhoz, vagy kívülről jelentenek a politikai közösség létét fenyegető veszélyt. A szuverén diktátor nem azért függeszt fel egy fennálló alkotmányt, mert azt megóvni és a jövőbeli, kedvező helyzetben újra hatályba helyezni szeretné, hanem azért, hogy egy új alkotmányt, egy új jogrendet teremtsen. A jövőben, miután lezárul a kivételes állapot, nem a múltat akarja viszontlátni, hanem valami újat, valami „igazit”. Ennek a diktatúrának célja önmaga felszámolása, mivel a

normálállapot helyreállítására törekszik. A normálállapot azt jelenti, hogy egy olyan társadalmi állapotot akar létrehozni, melyben a normák érvényesülnek.

Schmitt *Die Diktatur* könyvét követve, alig egy évvel később publikálta a *Politikai teológiát*, melyben ugyancsak főszereplő a szuverén. A mű első mondatát – „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt”⁶ – megszámálhatatlanul sokan idézték. Schmitt itt a *végző döntést*, a jogi normából nem levezethető döntést állította középpontba. Az alkotmányos rend felfüggesztéséről való döntést, más szóval döntést, hogy legyen-e kivételes állapot (Ausnahmestand). A szuverén hatalma önmagából fakad, nem származtatott, nem levezetett hatalom valamilyen normából. Alkalmazhatjuk e fogalmat akár Istenre, császárra, vagy éppen a népre, de olyan egyénre vagy testületre is, mely abban a helyzetben van, hogy dönteni tud a kivételes állapotról. A monarchiában a döntéshozó a király, a demokráciában pedig a nép. A szuverén önmagában áll, mögötte nincs senki, ezért mondja Schmitt, hogy döntése (önmagán kívül) a semmihez kötött – emiatt a későbbiekben a nihilizmus vádjával illették. Egyébként is, minden új, nagyhatású kezdeményezés a semmiből ered, mivel lemond a status quo biztonságáról. A szuverén helyzete paradox. Egyfelől kívül áll a jogrenden, másfelől a jogrendhez tartozik, mivel döntési kompetenciája van a jog, az alkotmány felfüggesztéséről és egy újféle jogi rend megalapozásáról. A kivételes állapot tehát nem csupán politikai-szociológiai jelenség, hanem jogi jelenség is, mivel a létező (a felfüggesztett) és a jövőbeli jogra gyakorol hatást.

A modern jog, a jogállam eszméje és gyakorlata a szuverén visszaszorítására törekszik, hiszen a szuverén az érvényes jog legfőbb veszélyeztetője. A szuverén kérdése ugyanakkor nemcsak jogi, hanem politikai kérdés is, épp ezért nem tudja a jog végérvényesen felszámolni a szuverént, hanem csak visszaszorítani és lehetőségeit szabályozni. Ezáltal a jogon belül marad a szuverén. Ennek legrosszabb példáját látta Schmitt a weimari alkotmányban, amit a *Legalitás és legitimitás* (1932) című könyvében alaposan megvizsgált.

Az alapvető probléma abból fakadt, hogy a döntéshozó szuverén nem egységes, hanem versengő szuverének heterogenitása jellemezte

⁶ SCHMITT, Carl: *Politikai teológia*. Ford. bev. bibl. Paczolay Péter. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tempus Program, Budapest, 1992. 1.

a weimari alkotmányt. Kiról s miről beszélt ez az alkotmány mint szuverénról? Először is az egyszerű parlamenti többséget (51%), mely a törvényhozatal jelentős részében önállóan dönt – s ennyiben a *szuverén1*-ről van szó. Ám meghatározott tartalmú törvények esetén nem elégszik meg az alkotmány az egyszerű többséggel, hanem minősített többséget (2/3) ír elő bizonyos törvények elfogadásához. Ez már a *szuverén2* kijelölése. Schmitt szerint a minősített többség megkívánása nem teszi „demokratikusabbá” vagy éppen „igazságosabbá” a törvényhozást. A demokrácia ugyanis a mindenkori többség, azaz az egyszerű többség döntési kompetenciáját jelenti. Demokrácia vagy van, vagy nincs. És ha van, akkor a többség fokozása (minősített többség) nem növeli a demokráciát. Sőt! Schmitt éppen ennek ellenkezőjét látja. A minősített többségre vonatkozó előírás a demokratikus többséggel szembeni bizalmatlanságot fejezi ki, általa csorbul a demokrácia, mert meghatározott témákat, személyeket, személyek csoportját kivesz a demokratikus eljáráshoz kapcsolt kompetenciából, más szóval meghatározott témákat, személyeket privilegizál. Persze 2/3-dal már az utóbbiak is megváltoztathatók, s ebből kitűnik, hogy az alkotmányban kiemelt értékvédelem nem is oly komoly védelem, a védett értékek nem is annyira szubsztanciális értékek, hanem olyan értékek, melyek megváltoztatását csak nehezíti, ám nem teszi lehetetlenné az alkotmány.

Egy következő probléma a népszavazás *közvetlen* demokratikus eljárásában kifejeződő népakaratnak mint *szuverén3*-nak a megjelenése. A weimari alkotmány szerint – a parlamenti eljárástól eltérően – a népszavazás esetében az alkotmánymódosításhoz nem kívánja meg a minősített többséget. A népszavazás esetében az egyszerű és a minősített többség ugyanaz. A szuverének sorában a birodalmi elnök a negyedik (*szuverén4*). Az elnök jogköréhez kötött rendkívüli törvényhozásra utaló lehetőségek azt fejezik ki, hogy a normák csak normális helyzetben érvényesek. Amikor nem normális helyzet van, akkor lép a színre a birodalmi elnök.

De hát végül is: ki a szuverén? Az alkotmánytól elvárható, hogy ezt a kérdést megválaszolja. A weimari alkotmány alkotói nem azt az utat választották, hogy az alkotmányban egyetlen szuverén egyértelmű pozícióját rögzítsék, hanem arra tettek kísérletet, hogy különböző szuverenitások egymásmellettségét tételezzék, és ezt a helyzetet valamiképp rendezzék. Ez a megoldás – írja Schmitt – egy tisztázatlan átmeneti helyzet

gyakorlati-technikai szükségmegoldásaként talán még elfogadható, azonban tartós berendezkedéseként nem.

A weimari alkotmány heterogenitásának jelzése után térjünk vissza Schmittnek a szuverénnel kapcsolatos elvi megállapításaihoz. „A kivételes állapot mutat rá a legvilágosabban az állami autoritás lényegére. Ilyenkor válik el ugyanis a döntés a jogi normától, és ilyenkor válik paradox módon világossá az, hogy az autoritás számára a jog létrehozásához nincs szükség jogra.”⁷ Amíg Kelsen a normálállapotban jelenlévő jog és állam működését kívánta elemezni, addig Schmitt ugyanezen a kivételes állapotban volt kíváncsi. Vitájuk értelmezésében tehát attól nem tekinthetünk el, hogy más tárgyerülettel foglalkoztak. A mindennapi élet területén mozgó jogtudomány nem tud mit kezdeni a szuverenitás kérdésével, számára a normális az érdekes, amikor a normaalkalmazás valósul meg, minden más zavart keltő tényező. Schmitt viszont arra volt kíváncsi, hogy a jog szempontjából és egyúttal mint nem anarchikus állapotot, hogyan ragadhatjuk meg a kivételes állapotot?

A kivételes állapot tehát nem mindenféle rend nélküli állapotként, hanem *jogrend* nélküli állapotként határozható meg. „Az állami szuverenitás, amely valójában nem erőszak vagy kényszermonopólium, hanem döntésmonopóliumként fogható fel.”⁸ A kivételes állapot megkülönböztetendő a szükségállapottól (pl. természeti katasztrófa esetén) vagy a hadiállapottól, mivel az ezekről szóló döntést maga a jog definiálja, és azt is, hogy a kihirdetett szükségállapotban mely jogszabályok kerülnek felfüggesztésre, mely speciális szabályok lépnek hatályba. Röviden: a jog által meghatározott módon történik az érvényes jog – részleges – felfüggesztése. Ezzel szemben a kivételes állapot előfordulásakor szó nincs arról, hogy a jog definiálná, hogy mikor nem érvényes a jog. Ebben az esetben a jog felfüggesztése nem jogi, hanem politikai helyzetből, politikai szereplők által következik be. A jogállam legfeljebb csak addig a határig illetékes és hatóképes ebben, hogy meghatározza: *ki* az, aki kihirdetheti a kivételes állapotot.

⁷ SCHMITT i. m. 1992. 6.

⁸ SCHMITT i. m. 1992. 5.

A szuverenitás fogalma a valóságos (politikai) és a jogilag meghatározott legfőbb hatalom közti kapcsolatot akarja megteremteni. Schmitt történeti tipológiája alapján a szuverén értelmezése a következőképp alakult:

- a) a 17. és 18. század politikai és jogi gondolkodásában, a szuverenitásfogalom használatában világosan kifejeződött az evilági hatalom és Isten kapcsolata.
- b) a 19–20. század állam- és jogéletének fogalmai megőrizték ezt a kapcsolatot, nemcsak történeti eredetükben kötődtek a teológiához, hanem strukturálisan analóg jellegűek a teológiai fogalmisággal. A teológiai fogalmak szekularizált formában vannak jelen.
- c) a 19. század katolikus, ellenforradalmi államfilozófusai a szekuláris világban a korábbi évszázadok vallásos-jogi gondolkodására emlékeztető módon a döntés képességével rendelkező szuverént állították a politika középpontjába. Politikai eszméik teológiai gyökereiek.

A schmitti *kivételes állapot–szuverén–döntés* problematika nemcsak a kortársait foglalkoztatta, hanem máig élő kérdése az állam-, politika- és jogelméleti szerzőknek. A hatástörténet hatalmas mennyiségű szakirodalma szinte áttekinthetetlen. Ebből egyetlen reflexiót idézek fel, Giorgio Agamben munkásságát, aki több könyvben is tárgyalta a schmitti problematikát, kiegészítve Walter Benjamin néhány megállapításával. Agamben nemcsak eszmetörténeti szempontból tartja fontosnak a schmitti gondolatokat, hanem úgy látja, hogy a kivételes állapotról kifejtettek éppen hogy napjainkban nyertek aktualitást. Mégpedig azért aktuális – és itt jön be a képbe Benjamin megállapítása, mely szerint új helyzetet teremt, amikor a kivételes állapot a szabály –, mivel az elmúlt évtizedek tapasztalata azt mutatja, hogy a kivételes állapot képes hosszú ideig fennmaradni, ha úgy tetszik – paradox módon kifejezve – a kivételes állapot mintegy normálállapottá vált. Mindez – szintén paradox módon – úgy is megfogalmazható, hogy a döntés válik szabállyá, de nem oly módon értve, hogy a szabály alapja egy döntés, hanem, hogy egyedi döntések sorozata határozza meg az életet.

Mi az, amit Agamben hozzátett Schmitt szuverenitásra vonatkozó gondolataihoz? Először is az, hogy megkülönbözteti a szuverén külső és belső oldalát, azaz – s ez lenne a külső oldal – a szuverén nemcsak

a kivételes állapot bevezetéséről dönt, hanem – és ez a belső oldal – azt is meghatározza, hogy a kivételes állapotban mi a teendő. Nagyon pontosan fogalmazott Agamben, amikor ezt írta: „*A jogrenden kívül állni és ennek ellenére a jogrendhez tartozni*: ez a kivételes állapot topológiai szerkezete.”⁹ A kivételes állapot ugyanis egy olyan helyzetet mutat, amikor vannak érvényes törvények, melyeket *nem* alkalmaznak, és másfelől vannak cselekvések, melyeknek *nincs* helye a törvények alapján. Erejük van, de az nem törvényerő. Ezt Agamben oly módon hangsúlyozta, hogy a „törvényerő” kifejezést használta. Azaz a törvény ott van, de felfüggesztett (áthúzott) módon van ott. Nem egyszerűen hiányzik valami, hanem tudjuk, hogy *mi* hiányzik.

A helyzet, miként jeleztem, paradox. A kivételes állapot – fogalmazott Schmitt-től kissé eltérően Agamben – egy jogszerű formája annak, aminek nem lehet jogszerű formája. A jog az életre vonatkozik, életviszonyokat szabályoz. A kivételes állapot elméletében épp ezért azt a pillanatot, azt a viszonyt ragadhatjuk meg, amelyben az élők a joghoz kötődnek, és egyúttal láthatjuk, hogy miként vesztik el a jogot. A kivételes állapot egyszerűen megjelölve: a *senkiföldje*. Senki földje a közjog és a politikai tények, a jogrend és az élet között. Határhelyzetről van szó, nem csupán az egyén, hanem az adott közösség szempontjából.¹⁰

Schmitt 1921-ben a szuverén helyzetét egyértelműen a diktatúrához kötötte, ám az 1922-es *Politikai teológiában* már eltűnt a diktátor kifejezés.¹¹ És ezt az elmúlt évszázad tapasztalata visszaigazolta. Miként – Agambentől felidézettekben látható – a kivételes állapot nem szükségképp diktatúra. Hanem „egy jog nélküli tér, az anómia zónája, amelyben egyetlen jogi meghatározás – különösen a köz és a privát megkülönböztetése – sem működik”.¹² Agamben szerint a kivételes állapot érvényesítésére nagyon látványos példát mutat, hogy a modern alkotmányokban is megfigyelhető, miszerint az államfőt kiveszik a normál jogi eljárás szabályai alól. Ilyen például az amerikai alkotmányban meghatározott *impeachment*.

⁹ AGAMBEN, Giorgio: *Ausnahmezustand*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2004. 45.

¹⁰ AGAMBEN, Giorgio: *Was von Auschwitz bleibt. Das Archiv und der Zeuge*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2003. 42–43.

¹¹ Vö. SCHMITT i. m. 1992.

¹² AGAMBEN i. m. 2004. 62.

A kivételes állapot olyan jelenség, amikor az élet és a jog feszültségbe kerül, amikor a jog és a politika döntési tartománya eltér egymástól. A jog a joghoz kötött, s ebből legfeljebb a jogállam, a joguralom (formális) követelménye fakadhat, de nem a jó élet megvalósítása, vagy akárcsak annak védelme. A jogtól nem kell többet várni, mint amit nyújtani tud. A jog nem a morális, de nem is a teológiai kérdésekben igazít el. A jogi ítélet, ugyan döntés, de nem minden (morális, lélektani stb.) aktuálisan szerepet játszó összetevő alapján hozott döntés, hanem ezekre csak a hatályos jogi norma szempontjából tekint. A kivételes állapot irritálja és egyúttal inspirálja a jogászt. A kivételes állapotban, mint hiányban, mint senki földjén, meglátja a jogi szabályozás fontosságát és egyúttal a jog határait is.¹³

¹³ Jelen tanulmány a szerző ugyanezen címmel megjelent korábbi művének bővített, szerkesztett változata. Vö. KARÁCSONY András: Carl Schmitt a szuverénről. *Kommentár*, 2019/1. 69–73.

Máthé Gábor*

SZUVERENITÁS – JOGÁLLAM

A tanulmány az államelméleti irodalom egyes alapkategóriáinak tartalmi változásait vizsgálja. A francia forradalomtól eltelt kétszáz esztendő a jogállam kiteljesedésének időszaka; az európai egyensúly-politika megbombálásával válaszüthöz érkezett.

Az európai integráció – mint a nemzetállamok tovább élésének egyik reális alternatívája – a jelenkori szuverenitásdilemmák megoldását szorgalmazza. Elemzi az Európai Unió, az új hatalmi szervezet legitimációs deficitjét, a népszuverenitás erodálódását és a jogalkotói hatáskörök felbomlását. Kitér a klasszikus hatalommegosztási tant realizáló jogállamra, párhuzamba állítva ezt az angol–amerikai joguralmi eszmerendszerrel.

A munka a nemzetállami és a közösségi jog anomáliáinak kiktűszöbölését szem előtt tartva állást foglal a német jogtudomány által szorgalmazott közös európai jogi térség kialakítása mellett.

Nyomatékosítja, hogy a szuverenitás és a jogállam komplementer fogalmak. A föderális Európa létrehozásához pedig még kitartó jogi, gazdasági felzárkóztatási program végrehajtására van szükség, amelynek két pillérét: az európai egyensúly-politikát és a hatalmi legitimációt újra meg kell teremteni.

* Máthé Gábor MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Intézet.

Európai egyensúly-politika

A közgazdasági, a jogi és az igazgatási szakirodalom egybehangzó a Nietzsche-féle formulában, abban, hogy az idő megérett Európa számára, de Európa nem érett meg az idő számára.

A jelenkor alapkategóriái – a többi között a címadók – a szuverenitás, a jogállam jelentős tartalmi változáson mentek át az elmúlt két évszázadban. Amennyiben hiszünk a konstruktív szellem remekművében, a nemzetközi jogban, akkor el kell fogadnunk, hogy a 19. században Európa egyensúlyban lévő államok rendszere volt. Ezt az állapotot azok a béketárgyalások készítették elő, amelyeknek főszereplője Talleyrand, aki már 1891-ben megjelent *Emlékirataiban* a hatalombitorlás és a legitimitás definiálásával, a hatalom odaítélésére és átadására vonatkozó – a nyugati világban akár az öröklésből, akár a választás elvéből levezetve – legitímációs elvekkel egyértelműen bizonyítja a mára trivialitássá vált tételt, hogy „akkor legitim egy kormány, ha a hatalmat valamilyen legitímációs elv alapján kapja meg és gyakorolja úgy, hogy ezt elfogadják azok, vagy legalábbis azok többsége, akiknek engedelmeskedniük kell, azok pedig, akik parancsolnak, ezt tiszteletben tartják”.¹ Az emlékiratok esszészerű fejtegetései továbbá igazolják a későbbiekre mindazt, ami a nyugati világ kulcsa a francia forradalomtól napjainkig. A hatalom gyakorlásának cselekvésmódja ugyanis a nemzetek védelmét szolgálja. Am akármennyire legitim is a hatalom, a hatalmat gyakorlóknak alkalmazkodniuk kell körükhöz. A kor pedig azt kívánja, hogy az élenjáró civilizált országokban a legfőbb hatalom megválasztása a kormányzottak köréből megalakult testületek közvetítésével történjen. Ehhez pedig biztosítékok kellenek. Így: a személyi szabadság sérthetlensége; a sajtószabadság; a bírói hatalom függetlensége; a bírászkodás joga bizonyos esetekben a közigazgatáshoz tartozzék; a miniszteri felelősség; a tanácsadó testületekbe csak felelős személyek kerüljenek etc.

Ez volt Talleyrand elméletének lényege, azaz a közjog, a béke és a rend fenntartásának záloga, a hatalom legitimitása.

¹ FERRERO, Guglielmo: *Újjáépítés, Talleyrand Bécsben (1814–1815)*. Osiris, Budapest, 2002. 56–57.

Ezért mondhatta a témát feldolgozó, hivatkozott monográfiájában a genfi egyetem professzora, hogy minden, ami 1789 óta történt, az nem volt más, mint hatalmas, sikeres kaland, amely végül is a nagy félelembe, a 20. századi háborúba torkollott. Ezt értékelve állapította meg Theo Sommer német lapkiadó, hogy a második világháború egy ötszáz éves korszakot zárt le, eladdig ugyanis az egész világ sorsa Európában dőlt el. Ezután már nem világtörténelmi szereplő Európa, hanem csupán regionális tényező lett.

A 20. század végi amerikai Grand Strategyvel pedig a megszűnt két-pólusú világ – a jólét záloga a Nyugat; továbbá a személyes szabadság garanciája, a keleti blokkból kilépő államok szuverenitása – jelenti az egységesülő Európa valódi dilemmáját, a hatalom legitimitásának (az ellenvélemény jogának megadása, a szabad választások korlátozásmentes biztosítása) hogyan továbbját? Valóban vége az európai egyensúly-politikának, a klasszikus európai modellnek? A mára már regionális tényező tényleg a föderális Európa felé veheti a sikeres irányt?

A szuverenitás tartalmi változásai

1. Az európai integráció egyik jeles képviselőjének hipotézise – noha egyben jelzi az állításának tagadását is –, miszerint „lehetetlen Európa problémáit olyan államok között megoldani, amelyek makacsul ragaszkodnak teljes körű állami szuverenitásukhoz”, még nem nyert bizonyítást. Azonban, ha felvillantjuk az egységesülési folyamat meghatározó évszámait, azonnal szembesülhetünk a problémákkal. Az első stáció a maastrichti szerződés (1992), amely a gazdasági és a monetáris uniót releválta, míg 2001-ben a pénzügyi uniót – tizenegy országgal – a közös pénz, az euró létrejötté reprezentálta. Mint azt vezető közgazdászaink megfogalmazták – hivatkozva Ch. Goodhart professzorra (London School of Economics) –, a valutakígyó halálából megszületett árfolyam-mechanizmus összeomlásának eredménye volt az euró. Ám politikai indíttatású okok is közrejátszottak a folyamatban. Az egyébként francia–német megállapodásnak is alapfeltételét képező közös pénz nemcsak a német egységnek volt az ára, hanem egyes elemzők szerint védekező „előjátéknak” is minősíthető a „közös valuta” azzal, hogy a későbbi kibővüléssel belépő keleti államok nyugati társaiktól minőségileg is külön csoportot képezzenek.

Végül az eseménysort a 2004. évi keleti bővülést követő 2008. évi pénzügyi válság zárta le, amely az unió belső válságával egy időben krízishelyzetet teremtett. Erre – kései reagálással – a fiskális unió-kormányközi szerződéssel megoldás született 2011-ben. Inotai András közgazdászprofesszorunk elemző értékelése szerint ebből a helyzetből (derivativa crimenből) három megoldási alternatíva kínálkozik:

- a költségvetési politika közösségi irányításának megteremtése (ez azóta, a szupranacionális felügyeleti rendszerrel, 2012-ben meg is valósult!);
- az EU-tagállamok eltérő versenyképességének feloldása transzfer mechanizmusok segítségével, mégpedig a gyengébb periféria felé (jelenleg az unió a nemzeti jövedelmek egy százalékát használja e célra);
- ebben a történelmi helyzetben megcsillanhat a remény a nemzetállami funkciók további megnyirbálásával az United States of Europe (USE) felé.²

Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy a tudományos érvek mellett a politikai érdek diktálta elméletek is felszínen vannak. Ezek közül különösen szembetűnő az Európai Parlamentben a Szabadság és Demokrácia Európájának Pártja részéről Nigel Farage brit elnök nyilatkozata, amely szerint segíteni kell a perifériatagoknak, hogy elhagyhassák a zónát. Avagy a más, erőteljesebb megfogalmazások közül figyelemre méltó, hogy az angolok nem kívánnak egy németek által dominált Európában élni: „Se gazdasági, se politikai érdekeink nem fűződnek az európai államszövetségben való tagsághoz.”³

2. A tényhelyzet egyértelműsíti, hogy a szuverenitás tartalmi megítélése alapkérdéssé vált. A téma rendkívül gazdag állam- és politikatudományi irodalmának akár csak felvillantásától is eltekintve, csupán néhány fogalmi elem vázolását vállaljuk fel, és az eredeti jelentés mai értelmezési kényszerének eredményét rögzítjük. A fogalommal kapcsolatos bizonytalanságot már az eredet kérdése is jól jellemzi. Egyes államtudományi álláspontok szerint a „mai értelmű” kategória a 16. századra keltezhető. A mások számára, így számunkra is „célirányos jelzés” R. C.

² INOTAI András: Európa és az idő. *Népszabadság*, 2011. november 12.

³ Bizonyítottan megbukott a rendszer. *Magyar Hírlap*, 2011. november 12.

van Caenegem genti professzortól származik, miszerint a szuverenitás jogi fogalma a 12. században alakult ki, amikor a jogászok kimondták, hogy „rex est imperator in regno suo”. Azaz minden királyi kormányzat is csak a nemzet határain belül szuverén, mivel semmilyen autoritás nem állhat az idézett imperátor autoritása felett.⁴

Az államtudományi irodalom legújabb eredményeiből tallózva – a továbbiakban – Takács Péter egyetemi tanár *Államtanát* részesítjük előnyben.⁵ A mű diszciplináris megközelítésben, imponáló tömörséggel világítja meg az állam hatalmi, jogi jellegének tudománytörténetét. Ebből kiemelünk egy 19. századi német domináns elméletet, amely azt hangoztatta, hogy a szuverenitás alanya nem egy szervezet, hanem az állam mint egész. Továbbá a konstitucionalizmus gondolatvilága pedig szétosztotta a szuverenitást a különböző szervezetek között.

Más megközelítésű John Austin felfogása, amely a szuverén hatalom korlátlan voltát, korlátozhatatlanságát hirdette. Ezt teljesíti még inkább ki Dicey, aki – jogi relációban – mint jogilag korlátlan törvényhozó hatalmat aposztrofálja. „Politikai értelemben pedig az államban az a testület a szuverén, amelynek akarátát az állampolgárok mint végsőt követik” – emeli ki összefoglalójában Takács Péter.⁶

3. Összegzőként végül a fogalom negligálását is hirdető F. A. von Hayek értéktételét idézzük. Szerinte a fogalommal kapcsolatos tévedés a népszuverenitáshoz kötődésben van. Állítja, nem az a kérdés, hogy a szuverenitás a népet illesse, hanem az, hogy e hatalomnak korlátlannak kell lennie. A szuverenitás alapja az az előfeltevés, hogy az önkéntes alárendelést tartalmazó megegyezés nélkül nincs hatalom.

Megállapítható tehát, hogy a szuverenitás és az állam eredendő összekapcsolása a 20. századra az államszuverenitás tanából eredt. Ez a tan sugallta, hogy az állam szükségképpen szuverén, ami pedig nem az, az nem állam. Mindezekből következik a legújabb kori felfogás, miszerint az államnak nem a szuverenitás a lényegi jegye, hanem a hatalom. Mégpedig e potestas az állami feladatok teljesítésére vonatkozó képesség, vagyis

⁴ CAENEDEM, R. C. Van: *Bevezetés a nyugati alkotmányjogba*. Magyar Közlöny- és Lapkiadó, Budapest, 2008. 32–33.

⁵ TAKÁCS Péter: *Államtan. Az állam általános sajátosságai*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2011.

⁶ TAKÁCS i. m. 2011. 144–172.

célhoz kötött és sajátos módon korlátozható általános felhatalmazottság. Ez a felhatalmazás pedig a közjó előmozdítására, a közérdek érvényesítésére, továbbá – az állam polgárainak érdekében – a közjavak biztosítására irányul; a klasszikus formula tömörségével: *salus populi suprema lex esto*.

Jelenkori szuverenitásdilemmák

1. A német államtudomány nemcsak a 19–20. században, hanem az utóbbi években is megkülönböztetett figyelmet szentelt témáknak. Ennek egyik legújabb eredménye az Institut für nationale und transnationale Integrationsforschung (Leibniz Universität Hannover) igazgatójának, Ulrich Haltern professzornak a monográfiája, *Was bedeutet Souveränität?*⁷

Az európai jövőképhez nélkülözhetetlennek tűnt számunkra az opus ismerete. A továbbiakban a szerző két „tézisével”, a szuverén likvidálásának és kísértetének a gondolkörével kívánok röviden foglalkozni.

Köztudott, hogy 1918 után a versailles-i szerződés antagonisztikus békerendszerének kudarcából, majd a második világhégés majdnem teljes pusztulásából lassan integratív formák – EKG, Európai Unió – születtek meg. Érdekes kettősségként a világpiacot irányítók intenciójának elsőként a nemzeti piacgazdaságok voltak a kedvezményezettjei. Ezekben a nemzetállamokban az érdek és az értelem szimbiózisának hangsúlyozásával olyan posztpolitikai rendet határoztak meg, amelyben nem szükséges a kapcsolat a népszuverenitással. Másfelől az első integrációk időszakában az Európai Bíróság már 1961-ben felismerte, hogy az új hatalmi szervezet legitimációs deficitjét – a népszuverenitás kiiktatását – elegánsan lehet azzal a megoldással kompenzálni, hogy a közösségi jognak az alanyai nemcsak a tagállamok, hanem az egyének is, akik nem csupán kötelezettek, hanem jogosultságokkal is rendelkeznek. Az új jogrend és a nemzetállami jogrend között így fokozatosan olyan diszkrepancia keletkezett, amelynek okán a tradicionális jogalkotás és joggyakorlat hátterbe szorult, mi több, az előzetes döntéshozatali eljárás behozatalával az immár EU-polgárrá debütáltak a közösség jogát a nemzeti bíróságaik

⁷ HALTERN, Ulrich: *Was bedeutet Souveränität?* Mohr Siebeck, Tübingen, 2007.

előtt is érvényesíthetik. Helyesen állapította meg Haltern professzor: „Jogalkotási hatáskörök vándorolnak szinte akadálytalanul a tagállamokból a centrumba... Az állam feletti jogról való elképzelés, amely szerint az állam szabadságát csak a legkisebb mértékben szabad korlátozni, ezzel a koncepciók gyakorlattal megfordult, aminek eredményeként a tagállamok csupán a közösségi jog vagyongazdálkodói lesznek... A közösségi jog elsődlegességének doktrínája világosan mutatja, hogy a szuverenitás a közösségben »közössé« lett, »fragmentált«, erodálódott, vagy esetleg teljesen megszűnt.”⁸ Nem véletlen, hogy a nemzeti alkotmánybíróságok reakciói jelentik ma már az egyetlen lehetőséget az alkotmányellenessé váló gyakorlat megállítására. Egyébként igen kisszámú az elsőbbséget feltétlenül elfogadó nemzeti alkotmánybíróság. A köztes spektrumban mozgó többség a korlátozott szuverenitás átruházását elfogadja, de jogilag kontrollálja (Németország, Belgium, Nagy-Britannia, Magyarország).

2. Végül különös figyelmet érdemel az úgynevezett identitáskontroll intézményének szerepe is. Ez igen jelentős a német alkotmánybíróság esetében, ugyanis megtagadhatja olyan uniós előírások érvényesítését, amelyek a nemzeti alkotmányokba ütköznének. Az Identitáskontrolle kétfunkciós változatára utal a többi között Bogdándy professzor, a heidelbergi Max Planck Institut igazgatója, azt hangsúlyozva, hogy az egyik demokráciafelfogás – példaként az államközpontú – kizárja a demokráciát az államon túlmutató kereteken. Azaz a német álláspont az alaptörvénnyel ellentétesnek tartja, ha Európa egyfajta szövetségi állammá alakulna át. Ugyanakkor – egyes szerződés módosítások akceptálásaként – az individualista felfogás megvalósíthatónak tartja a demokráciát európai szinten, azaz mintegy korparancsként mozdítja elő érvényre jutását. Ugyanez a megítélés a francia gyakorlatban is. Oliver Dutheil de Lamothe, a francia Alkotmánytanács tagja mutatott rá arra, hogy 2006-ban például az Alkotmánytanács meghatározta azokat az alkotmányos korlátokat, amelyek szerint a közösségi jogot átültető rendelkezés alkotmányellenessé nyilvánítható. Ennek dogmatikai indokoltságát az a tétel adja, miszerint az unió tiszteletben tartja a tagállamok identitását. S így a

⁸ HALTERN i. m. 2007. 98–100.

nemzeti identitásban megjelenő alkotmányos értékek jelentik az európai integráció korlátját.⁹

3. Nem véletlen, hogy a nemzeti bíróság–Európai Bíróság–Emberi Jogi Bíróság-triáshoz külön feladatkörrel – áttételesen – sajátosan társulnak az alkotmánybíróságok. Ám közvetítő szerepük érdemibb lehetne, ha példaként a budapesti 5. Európai Jogász Fórum ajánlásai elfogadásra kerülnének. 2011-ben az európai ügyészség, a határon átnyúló bűnözés, a fogyasztóvédelem, a kereskedelmi jog témáin kívül az újkori szuverenitás kérdései kerültek megvitatásra. Az egyik ajánlás a Nemzeti Alkotmánybíróságok Delegáltjai Kollégiumának létrehozását szorgalmazta. Ez a testület azokat a kérdéseket vitathatná meg, amelyek a jurisprudenciális problémák során a tagállam és az unió központi szervei között keletkeznek, s a jogi megoldásokat állásfoglalásban tenné közzé. Ilyen súlyú kérdés például a közösségi jog elsődlegességének és alkalmazhatóságának kritériumrendszere. E szakmai fórum a közös európai jogi térség kialakításának igen értékes szakmai kisegítőjévé válhatna; ám erre az unió érdemi vezetőinek részéről még nem mutatkozott érdeklődés.¹⁰

Szuverenitást helyettesítő szubsztanciátlanítás

Ulrich Haltern „helyettesíthetetlen logikával” és eleganciával foglalta össze mindazt, amit EU-projektnek tekinthetünk. Gondolati gazdagságából így csupán négy jellemző és négy következmény kiemelésére kívánok kísérletet tenni.¹¹ A főbb premisszák:

- A szuverenitás Európájától a piac Európája felé tett kísérlet kezdeti sikertörténetként definiálható. Az egzisztencializmusból a konzumizmusba átlépés megteremtette a pénzre mint kizárólagos közvetítő médiumra átállás lehetőségét (pl. a „derivatvasikert”!).

⁹ Vö. SOMSSICH Réka: Konferenciakötet az 5. Európai Jogász Fórum előadásaiából. *Magyar Jog*, 2011/12. 761–768.

¹⁰ Vö. PACZOLAY Péter: The new limits of sovereignty. General report of the public law session. In *Budapest 5th European Jurist's Forum 2009*. Ed. MÁTHÉ, Gábor – GYÖRGYI, Kálmán – HARMATHY, Attila – PACZOLAY, Péter, Budapest, 2009, 333–340.

¹¹ HALTERN i. m. 2007. 101–109.

- A kultúra civilizáltságának forrása a pénzgazdálkodás volt, ebből a párhuzamból adódott, hogy a világ leszűkíthető a szükség leküzdésének stratégiájára.
- A pénz mint absztrakció kitörli a történetet, ignorálja az identitást, a történeti narratívákat.
- A képlékeny „minden mozgásban van” (áru, tőke, munkaerő) modellt érvényesíteni tudja, az akadályozó körülményeket pedig a Bíróság, az európai igazságszolgáltatási fő fórum hárítja el.

A valós helyzet, következményekkel nézve:

- Az unióban a társadalmi legitimáció értékelhetően hiányzik, a demokráciadeficit szembetűnő.
- A jelenkori állam a népszuverénról az „innenső” világba helyeződött, a szolgáltatóvá debütált államban a kommunikáció (igazságosság, érdek, értelem) interpretációs közösségekké alakult, a közösség tartalmát annak formájával helyettesítik.
- Európa bizonytalan lett saját alapjaiban, alapfogalmában. A kudarcos intézményi reformok, átgondolatlan integrációs lépések bizonyítják, hogy Európa modellje nem a világ modellje.
- Az integrációs jogi keretet kísérő narratíváról kiderült, hogy történetietlen fikció. Látni kell, hogy több jog több reformot indukál, több reform pedig több értelmet kíván. A jelenlegi intézményi kereteket szakértők birtokolják, menedzselik a közjavakat, megteremtve azt a lidérces állapotot, hogy a szuverenitás helyett a funkció is definiálhatja az identitást, így az a látszat, hogy a jogon kívül már nincs tere az erőszaknak sem.

A nemzetközi kapcsolatok realitásai azonban az állítás ellenkezőjét támasztják alá. Van olyan tere az erőszaknak, amely a jog által nem befolyásolható.

Döntő és meghatározó hatású érvrendszerére és a tanulság történeti igazságára figyelemmel pontos citátum rögzíti a szuverén jog és az erőszak kapcsolatát: „A szuverenitás és az állam kérdéseinél két dolog jelenti paradigmátikusan a szuverént: a bíró és a katona. A szuverenitás adja a modern alkotmányos állam két oldalát: a jogot és az erőszakot. Nem véletlen, hogy a modern alkotmányos állam egyszerre az átfogó jogi szabályozás és a korábban soha nem látott erőszak világa. A felvilágosult haladásdiskurzus a

jogban az erőszak meghaladásának eszközét látja, de a jog és az erőszak e helyett egyidejűleg és azonos mértékben van jelen. Nem dolgoznak egymás ellen, a jog nem haladja meg az erőszakot [...], mindkettő mindenütt jelen van. Ennek oka abban rejlik, hogy a modern állam, mind a katolikus, mind a zsidó tradíciót magáévá teszi. A katolikus elképzelés teremti meg a mitikus egység eszméjét, amely az áldozat és az erőszak misztériuma, csodája és rituáléja révén jön létre. A zsidó tradíció teremti meg a jog elméletét, vagyis az isten szuverén akaratából kinyilatkoztatott szent szöveget, amely átveszi a profétia helyét, és jelzi isten szent szövetségét egy kiválasztott néppel. A modern állam folyamatosan újratermeli mindkettőt, a mitikus egységet és a jogot. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ebben az uralkodó osztott lényegének kettőssége tükröződik. Egyrészt a szuverén teszi a jogot létezővé: a jog mindig a szuverén politikai cselekvésének következménye; a szuverén szava volt és maradt. Itt történt a változás: a szuverén nem testesül meg a jogban. A bíró nem a szuverén dolgon túli megtestesülése. Ha meghal a bíró, a jog és még inkább a szuverén állam tovább élnek. A szuverén sokkal inkább a katonákban ölt testet. Ezek nem jogszabályként viszik tovább a szuverént, hanem mint halni és ölni kész erő. Ebbe mindenki bevonható, mindenki megtestesíti az államot.”¹² Szuverenitási témánk esszenciális lezárásaként egyértelműsítjük, hogy eredményként a népszuverenitásnak sikerült felvennie a demokratikus jogállamiság formáját. A szuverenitás így nemcsak egy felvilágosodás és annak az értelemben vetett hite által áthatott kifejezés, hanem egy olyan koncepció, amely az államot, a jogot, az identitást és a politikumot működő egésszé kapcsolja össze. Amennyiben átgondoljuk a demokratikus jog- és beavatkozó államot, mind pedig a militarizált államot, nem vitatható, hogy mindig a jog és a háború között mozgunk. A jelen világ tapasztalatai is megerősítenek bennünket abban, hogy nem mondhatunk le a szent és az áldozat kategóriáiról. Új századunk rövid évtizede is megerősíti a fentieket, azaz a szuverenitás világa az új hatalmi projekt kísérlete ellenére sem készül eltűnni.

¹² HALTERN i. m. 2007. 111–112.

Jogállam – jogállamiság – Rule of Law

1. A jogtudományban axiómaként kezelt az a tétel, amely szerint az állam jogszerű, ha a szubsztanciája a jogban meghatározott. A Rechtsstaat eszmerendszerében minden tevékenység jogilag kifejezhető. A Rechtsstaatlichkeit mindenre kiterjedő, teljes körű szabályozással próbálja elérni célját, kiépítve annak minden garanciáját, amit szabályainak betartásával védeni kíván. Hic et nunc érdemes említést tenni a jogállam tengerentúli változatáról, a joguralomról (Rule of Law) is. Az angol–amerikai eszmerendszer terméke, központi gondolata viszont a peresíthetőség (justiciability). Azt intézményesítik, hogy bármilyen kérdésben, amelynek jogi relevanciája van, bírói fórumhoz lehessen fordulni azért, hogy a jog végső válaszát az mondja ki.

A két rendszer egyben két jogi kultúrát közvetít. A történetiségen, német dogmatikán, kodifikáción, rabulisztikus perjogon nyugvó jogállam joga egyben a klasszikus hatalommegosztási tannak a megtestesítője is.

A Rule of Law a kontinentális felfogással szemben az esetjogot (precedens) emeli ki, mégpedig az elvek újragondolásával, az adott vitás ügy igazságos megoldásának érdekében. „Itt tehát nem az általános uralja az egyedit, ám az egyedi sem kaotikus. Az egyedi a különböző általánosításokra tekintettel, azokhoz viszonyítottan nyeri el a maga általános megfogalmazását.”¹³

A két szisztéma eltérései a hatalmi ágak megosztásában is különböznek egymástól. A jogállam a tradicionális hatalommegosztást realizálja, a parlamenti szupremáciára épülő modellt kedvezményezi, míg az amerikai alapító atyákra az orákulum Montesquieu úgy hatott, hogy *A törvények szelleméről* című zseniális hatalomelméleti munkájából más elem kapott prioritást. Nevezetesen: a végrehajtó hatalomnak rendelkeznie kell azokkal az eszközökkel, amelyeknek birtokában a törvényhozást megállíthatja, azaz korlátozhatja. A kívánatos tehát a társadalmilag elvart egyensúlyi helyzet biztosítása. Ergo: itt a kormányzati szerveknek szervezeti és személyi elkülönülése az alapelv. Hivatkoznunk kell Sári János professzorra, aki a téma kiváló szakértőjeként kristálytisztan okfejtéssel

¹³ A témát részletesen lásd: VARGA Csaba: A jogállamiság és joga. *Magyar Tudomány*, 1993/8. 941–950.

mutatja be a két rendszer különbözőségét. Érdemes a disztinkciókra figyelni, mert az EU gyakorlatában, kommunikációjában egyre többször hallatszik felhívás a példa követésére. Nos, igaz, hogy az amerikai alkotmány az állami funkciókat ellátó szerveket elkülöníteni rendeli, az állami funkciók tekintetében azonban ellenkező módon rendelkezik. Az alapítók a közhiedelemmel ellentétben nem hatalommegosztásos kormányzati rendszert építettek ki, hanem elkülönített intézményeket hoztak létre, amelyek kölcsönösen részesednek egymás hatalmából. Hiszen a funkciókban való kölcsönös szervezeti részesedés nélkül a hatalommegosztás nem érheti el célját. A professzor alapmonográfiájának összegzéseként: „...az amerikai alkotmány nem a hatalommegosztás, hanem a fékek és egyensúlyok kormányzati rendszerét hozta létre... A checks and balances mint alkotmányos elrendezés különbözik a hatalommegosztástól, mivel azt az elemet foglalja magában, hogy a politikai hatalmat politikai hatalommal kell és lehet ellenőrizni.”¹⁴

2. Európában 1813-ban C. Th. Welcker „az előrehaladó felvilágosodás legmagasabb fejlődési fokához vezető észállam”-ként aposztrofálta a jogállamot. A 19. századi nemzetállamok így a jogállam kifejezői lesznek, amelyekben a szabad, demokratikus jogrend és államfelépítés a követelmény. A születő konstitucionális alkotmányok pedig a szabadság és a tulajdon, az emberi-polgári jogok biztosításával igyekeznek garantálni a jogbiztonságot. Világossá vált, hogy ezek az alkotmányok annyit érnek, „mint az a közigazgatás, melynek erejét és becsületességét szavatolják” – szólt a korabeli intelem. Nem véletlen, hogy a contra legem működő közigazgatás bírói kontrolljának megteremtése lett a jogállam netovábbja. O. Mayer megfogalmazásában: „A jogállam a jól szervezett közigazgatási jog állama.” A jogállam fogalom történetének jelenkorig való felvonultatása ugyan rendkívül tanulságos lenne, ám a mára vonatkoztatott összegzés is jó kiindulás és összehasonlítás lehet a sokat hangoztatott „jogállamiság” értékeléséhez.

A mi jogállamunk olyan állam, amelynek vezérgondolata a jogbiztonság (certainty of law), és amelyben éppen ezért a jog az állam működésének mércéje. Ez a jogállam tehát:

¹⁴ SÁRI János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája*. Osiris, Budapest, 1995. 44–48.

- alkotmányos állam, amely szabályozza a törvényhozás menetét;
- törvényi állam, amely szabályozza az egyén viselkedését, állami szerveket állít fel, amelyeknek a felépítését és kompetenciáját előírja;
- jogvédő állam, amely az alkotmány és a törvények betartását megfelelő intézmények segítségével biztosítja.

Ahogy azt Werner Ogris professzor szellemesen és körültekintően megfogalmazta: „Az ezeket a célokat realizáló elemek, eszközök nem alkotnak lezárt kánont, nem tekintendők numerus claususnak, ám hiányuk a jogállam kiüresedését eredményezi. A meghatározó elemek: a hatalommegosztás, a törvényhozó alkotmányhoz kötése; a végrehajtó és a bírói hatalom törvényhez kötése; az alapjogok, a jogvédelem biztosítása független (közjogi) bíróságok által; az állami szervek felelőssége a jogszabályok betartásáért, a visszaható hatály tilalma, az aránytalanság tilalma, a bizalom védelme, a jogi rendelkezések megfogalmazásának és kihirdetésének egyértelműsége.”¹⁵

3. Ténykérdés, hogy a nemzeti államok integrációjával a tagállami jogrendszerre épülő, azt jelentősen kiegészítő, majd módosító eklektikus és igen terjedelmes uniós jog jött létre, amelynek azonban az elmélete mindmáig kidolgozatlan.

A tagállamokat integráló, sui generisből jogi személlyé váló alakulat joga ezért a nemzeti jogokhoz viszonyítottan kerül definiálásra. Fontos tétel tehát, hogy a jogállami hivatkozás mindig csak tagállami érintettségű lehet.

Ismert az is, hogy az unió szövetséges tagállamokhoz kötődő rendszer, amely a nemzetközi jog mentén szerveződött, s amelyben a tagállamok által szuverenitásuk egyes átengedett elemeiből ötvöződnek a nevesített hatáskörök. Tehát nincs saját hatásköre: Kompetenz ohne Kompetenz formula jellemzi. Létrejött egy olyan jogrendszer, amely a tagállamok jogrendszerébe illeszkedik, s úgy viselkedik, mint ha szövetségi állam lenne, ahol a demokráciadeficit kiegészül alkotmányos deficittel.

¹⁵ OGRIS, Werner: Der Rechtsstaat – eine Einführung. In *Die Habsburgermonarchie auf dem Wege zum Rechtsstaat*. Hrsg. MÁTHÉ, Gábor – OGRIS, Werner, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest–Wien, 2010. 15–32.

Ehhez társul a már említett fiskális szerződés, amely megkérdőjelezi a jogállam egyik attribútumát, a nemzeti parlament költségvetést jóváhagyó hatáskörét, az appropriációt, egy szupranacionális kontroll beiktatásával.

E jelenségek valamennyi érintett szakember részére bizonyítják, hogy az Európai Uniónak új jogdogmatikai rendszerre van szüksége. Az új alkotmányos fogalmak mellett a többi között a párhuzamos hatáskörök új szellemű elhatárolása feltétlenül indokolt.

Ezért különösen öröndetes, hogy a már szintén hivatkozott A. von Bogdándy professzor kiáltványban fordult az államok jogászaihoz A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben című témában, amelyben szorgalmazza az új dogmatikai rendszer kiépítését.

Az európai jogi térséget – már eddigi állapotában is – a nemzeti jogrendek által definiált területként határozta meg, hangsúlyozva azonban azt is, hogy a szupranacionális normák már erőteljesen befolyásolják a honi jogrendszereket. „Ennek megfelelően az EU-tagság a részt vevő államok államiságának lényeges jellegzetességévé válik, s a korábban önmagukban bezárt jogrendjeik egy tágabb jogi keret részévé válnak.¹⁶ A kezdeményezés mindenképpen üdvös, mert – az uniós intézményi zavarok okán – a jogi gondolatrendszert az új kontextusra másként kell alkalmazni, s új fogalmakkal, jelentéstartalmakkal kell a korábbi nemzetállami, jogállami modellt meghaladni.

A közös európai jogi térség kialakításához elegáns mottót is tartalmaz a tudósi felhívás: „Egy másik tagállam, noha része az európai jogi térségnek, mégiscsak egy eltérő része annak, és egy másfajta fejlődés eredményét mutatja... Az európai jogi térségen belüli sokfélesége azt kívánja meg tőlünk, hogy a külföldi jogrendet külföldiként fogadjuk el, és ne próbáljuk meg azt kizárólag a saját jogrendünk szabályai szerint értelmezni.¹⁷ A formálódó európai jogi térség szemszögéből kell tanulmányoznunk más európai jogrendek alapvető struktúráját, de egyúttal tisztelnünk kell azok történeti tapasztalatait, fejlődésük állomásait,

¹⁶ Vö. TAMÁS András: A jogállam közigazgatásának „fejlődése”: közigazgatásból magánüzlet. *Justum Aequum Salutare*, 2009/3. 57–74.

¹⁷ Vö. LŐRINCZ Lajos: Külföldi hatások a magyar közigazgatásban. In *Államiság – alkotmányosság – jogállamiság*. Szerk. TÓTH Károly, KRE ÁJK, Budapest, 2001. 8–17.

valamint jogi és tudományos stílusukat, majd ennek fényében a saját hagyományunkat is továbbfejleszthetjük” – hangsúlyozta a térség kialakításában döntő szerepet vállaló professzor.¹⁸

Ez a metodika adekvát azzal, hogy Európa multikulturális entitás. Közhely, hogy a kulturális identitások együttes léte, virágzása Európa záloga. Ha ezt az abszolút prioritást magának kiharcoló gazdaság nem tudja biztosítani, akkor ez a kultúra, civilizáció pusztulásra van ítélve. Ezért is különösen figyelemreméltó Francis Fukuyama kiemelkedően gondolatgazdag monográfiájának – amely a 21. századi államépítéssel foglalkozik – záró következtetése.

„Amit az államok és csakis az államok képesek megtenni, az a legitim hatalom koncentrációja és célirányos felhasználása. Akik a szuverenitás alkonya mellett érvelnek – legyenek azok a szabadpiacot támogató jobboldaliak vagy elkötelezett baloldali multilateralisták –, azoknak meg kell határozniuk, hogy kortárs világunkban mi más fogja a szuverén nemzetállam hatalmát helyettesíteni. Valójában ezt az űrt eddig a multinacionális társaságok, NGO-k, nemzetközi szervezetek, bűnszövetkezetek, terrorista csoportok vegyes gyülekezete töltötte ki.” (S a felsoroláshoz hozzátehetjük a pénzügyi válság kirobbanásában s az azt követő időben a gazdaságot hibernálni képes nemzetközi hitelminősítőket is!)

„Egyértelmű válasz hiányában tehát nincs más lehetőségünk, mint az, hogy visszatérjünk a szuverén nemzetállamhoz, és újra megkísérreljük megérteni, hogyan lehetne azt erőssé és hatékonyá tenni... Az, hogy az európaiak tényleg jobban tudják-e az amerikaiaknál, hogyan kell e kört négyesögesíteni, majd még kiderül. Bárhogyan legyen is azonban, az államépítés művészete a nemzeti hatalom kulcsfontosságú alkotó eleme lesz éppen úgy, mint a világrend fenntartását célzó hagyományos katonai erő bevetésének képessége.”¹⁹

Zárogondolatként nyomatékosítjuk, hogy a szuverenitás és a jogállam komplementer fogalmak. A világpiaci kihívásokra felelni képes és akaró magországok álmának beteljesüléséhez, a föderális Európa

¹⁸ BOGDANDY, Ármin von: A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben – Kiáltvány. *Magyar Jog*, 2012/5. 248–255.

¹⁹ FUKUYAMA, Francis: *Államépítés – Kormányzás és világrend a 21. században*. Századvég, Budapest, 2005. 154–155.

létrehozására azonban még évtizedes kitartó jogi, gazdasági felzárkóztatási program végrehajtására van szükség,²⁰ amelynek két pillérét: az európai egyensúly-politikát és a hatalmi legitimitációt újra meg kell teremteni.²¹

²⁰ Vö. MÁTHÉ Gábor: Gondolatok a nemzeti és az európai uniós jogról. *Magyar Közigazgatás*, 2012/1. 136–142.

²¹ Jelen tanulmány a szerző ugyanezen címmel megjelent korábbi művének szerkesztett változata. Vö. MÁTHÉ Gábor: Szuverenitás – jogállam. *Pro Bono Publico – Magyar Közigazgatás*, 2013/1. 15–25.

Mezey Barna*

SZUVERENITÁSKÉRDÉSEK

„...a Szent Szövetség, főleg a húszas évek küszöbétől, jelszó és szimbólum lett liberális körökben. A Szent Szövetség ötletében és nevében rejlő különleges propagandaérték pontosan az eredeti elképzeléssel ellentétes irányban érvényesült. Minden haladó törekvés a Szent Szövetségben látta a fő ellenfelet. Vele azonosította és róla nevezete el az 1815-ben kialakult reakciós rendszert...”¹ Horváth Mihály szerint ez által „a reactio politikája emeltetett főszabállyá”² A reformkor kortárs történetírójának idegenkedése a magyar nemesi-nemzeti kibontakozás, a liberális nemesi mozgalom és az Osztrák Császárság által megszemélyesített, restaurációs és diktatórikus megfontolásokat érvényesítő új európai rendszer között feszülő ellentétek megtapasztalása okán is jelzésértékű. A „családatyai, patriarchális, más szóval: kényuralmi, abszolút kormányelveket”³ követő három uralkodónak a közép-európai régión átnyúló, a térség államain osztozkodó együttműködése, a nemzeti és kisállami

* Mezey Barna MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0002-2234-9452.

¹ KOSÁRY Domokos: Európa politikai rendszere 1815 után. In *A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok.* (Millenniumi Magyar Történelem – historikusok). Szerk. GYURGYÁK János – PÓTÓ János, Osiris, Budapest, 2001. 324.

² HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* I. Ráth Mór, Pest, 1868. 20.

³ HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme VIII.* Franklin-Társulat, Budapest, 1873. 481.

mozgalommal szemben koordinált fellépése megalapozottan vetette fel a szuverenitás kérdését.

Aligha kérdéses tehát a reformkorban a magyar alkotmányos szuverenitás problémájának feszegetése, mely akkor a magyar állam státuszát az osztrák birodalom keretein belül próbálta körvonalazni. A rendi alkotmányosság évszázados folyamatossága, a nemesség tradicionális közjogi küzdelme a magyar rendi jogok és állami önállóság elismeréséért egyfelől, a nemzeti ébredés, a nemzetté válás napnyugati mintákon érlelt útkeresése másfelől, kiélezték a politikai konfliktusokat a reformellenzék és a kormányzat között. A polgári reformokkal összekapcsolódó nemzeti önrendelkezési igények vitatémává tették a függetlenséget, miközben esélyt adtak a nemességnek hatalmi folytonosságának megőrzésére az új politikai struktúra képletében. Ennek elérése azonban csak a bécsi központtal folytatott politikai (ha kell: forradalmi) polémiában tisztázott szuverenitás birtokában volt tételezhető.

Magyarország a bécsi abszolutizmussal folytatott kisebb-nagyobb harcok után, a 19. század húszas éveiben érte el a komoly reformok korszakát. Nem egyszerűen a Vormärz európai forradalmi mozgalmak jelentek meg az országban, ennél jóval többről volt szó. Magyarország a maga Habsburg-ellenes attitűdjével közvetve Európa-ellenes is volt. Évszázadokon át az európai politika Habsburg politikaként, a *ius commune* császári jogként, *ius imperium*ként jelent meg a rendek előtt. Ennek eredményeképpen persze az eszmék beszivárgása is korlátozott volt. Néhány széles látókörű arisztokrata, a protestáns egyetemi peregrináció, honorácior értelmiségi körök képviselték a haladó gondolatokat. S amikor a rendek nekirugaszkodtak a gazdasági és államszervezet, a jogrendszer megújításának, (mint az 1790–1792. évi országgyűlésen) a nemzetközi események híre (a francia forradalom fejleményei, a radikalizálódás, majd a jakobinus diktatúra tapasztalatai) vagy Bécs ideges reagálása (mint a magyar jakobinusok nemesi-honorácior szervezkedésének véres felszámolása) lehetetlenné tette az igazi reformokat.

A 19. század első évtizedei azonban jelentős változást hoztak. A kormánypolitika rendészeti vonatkozásai a húszas és a harmincas években némiképpen enyhültek. Az utazás lehetőséggé s egyben divattá vált. Aki tehette, bejárta Európa országait. Ki csak a közelebbi német városokba, tartományokba jutott el, mások Franciaországot, Angliát célozták meg. Akadtak, akik Amerikába is eljutottak. A hazatérők magukkal hozták

Európa friss eszméit, forradalmi gondolatait. Megérkezett magyar földre a liberalizmus szabadságeszménye és a felvilágosodás olyan teóriái, amelyek korábban a felvilágosult abszolutizmus gyámködsége miatt elakadtak a birodalmi határokon. A sajtó, a könyv- és újságyomtatás hirtelen fejlődése eszközt biztosított az eszmék és nézetek terjesztéséhez. Széles társadalmi viták bontakoztak ki egyes modernizációs kérdésekről. A német és osztrák állam- és jogtudomány részben hivatalos egyetemi, részben peregrinációs csatornákon egyre nagyobb intenzitással hatotta át a magyar jogi gondolkodást. Az országgyűlési vitákban már természetes volt, hogy a felszólalók angol, német, francia művekből idéztek. Az ország meghatározó politikai elitje végérvényesen elköteleződött az európai fejlemények mellett. Ennek következtében az már csak idő kérdése volt, mikor kezdődik meg a nagy átalakulás.

A reformországgyűlések tárgya lényegében a megújulás volt, ami azonban csak a negyvenes években vetett fel jogharmonizációs kérdéseket. Addig az ország helyzetének jobbítása volt napirenden. Az ellenzék azt próbálgatta, meddig juthat el a fennálló jogi és állami konstrukció megkérdőjelezésében. Nagy türelemmel bontogatták a rendiség falait. Azután a negyvenes években, megtalálva a kisebb ellenállás pontjait, megkezdődött a jog modernizálása is, miként azt a kereskedelmi jog kialakítása vagy a büntető kodifikáció megindulása kapcsán regisztrálhatjuk.

Az alkotmányos jogalkotásban két tendenciát kellett összeegyeztetni: a jogfolytonosság eszméjét és a haladás célkitűzését. A jogfolytonosságot leginkább az Eötvös József-i tétel fejezte ki: nem a nemességet kell megfosztani jogaitól, hanem a népet felemelni ugyanarra a szintre. Vagyis olyan megoldást kellett találni, amely megtartja a hagyományos rendi jogokat, a lehető legkevésbé érinti azokat, miközben végbemegy az ország modernizációja. Ez a keret lényegében a forradalom helyett a reformot helyezte előtérbe: a magyar politikusok még a szabadságharc idején is keresték a megegyezést Béccsel, hogy az átalakulás „békés”, alkotmányos úttal egyengessék a radikálissal szemben. A tradicionális értékekhez, a joghoz való ragaszkodás példája, hogy a reformerek kötötték magukat a polgári átalakulás nagy szabályainak, az ún. áprilisi törvényeknek a hagyományos rendi országgyűlés szabályai szerint történő megalkotásához. A kétkamarás országgyűlés rendi és arisztokratikus kontrollja után, a kancellária diaetális bizottságának támogatását elnyerve, a birodalmi szervek jóváhagyásával és az uralkodó szentesítésével születtek meg az

áprilisi alkotmány törvényei. Így a népképviselő, a kormány parlamentáris felelőssége, a törvény előtti egyenlőség, a sajtószabadság, a felekezetek egyenlősége a legaggályosabb törvényalkotási processzusok keretében része lett a jogrendszernek. Ugyanakkor maga a politikai rendszer és a tradicionális jogi gondolkodás gondoskodott arról, hogy a rendi társadalom számos értéke is benn maradjon a rendszerben. Az átalakulás nem utcai forradalmakban zajlott, hanem az országgyűlés politikai alkufolyamataiban. A jogharmonizáció, a megújulás, mint annyszor korábban, a politika ellenőrzése alatt ment végbe.

Jól érzékelteti a változások helyét Kossuth Lajos, a magyar forradalom és szabadságharc legismertebb radikális politikusának beszéde. A szónoklatot a debreceni nagytemplomban tartotta, abban a forradalmi pillanatban, amikor a jelenlévő képviselők megfosztották trónjától a Habsburg-házat. „Az 1848-i törvények erős meggyőződéseim szerint, Magyarországon nem revolúció szüleménye. Az 1848-i törvényekkel a magyar nemzet nem tett revolúciót, nem voltak azok semmi egyéb, mint biztosítása azon jogoknak, melyek papiroson, és ha a királyok esküje a papiros malasztjánál több volna a királyok esküjében, s a velük kötött alkukötésekben mindig sajátunk valának Isten és világ előtt. Törvényeinkben ki volt mondva, hogy Magyarország szabad és független, és semmi más nemzetnek alávetve nincs... s más változás nem történt a dologban, mint csupán az, hogy amely szabadságot, függetlenséget s önállást ennek előtte a kormányzások s különösen a magyar királyi ügynevezett helytartótanács törvény szerint fenntartani köteles lett volna, ezen törvények fenntartása s biztosítása miniszterekre, nem pedig egy kollegiális tanácsra bízott.”⁴ Diószegi István írta, hogy a magyar reformmozgalom vezetői nem törekedtek többre, mint a birodalmon belüli alkotmányos önállóság rögzítésére és tényleges birtoklására, így „meglepődve vették tudomásul, a legmerészebb álmaiknál is kedvezőbb lehetőségeket, de a Habsburg Monarchia kereteit a maguk részéről nem kívánták tovább feszegetni”⁵ Az, hogy az alkotmányos átalakulás szabadságharcba majd

⁴ Kossuth Lajos 1848. április 14-én tartott beszédéből idézi HORVÁTH Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848-ban és 1849-ben*. Puky Miklós, Genf, 1865. 500.

⁵ DIÓSZEGI István: A nemzeti átalakulás forradalmi kísérlete. In *19. századi egyetemes történet 1789–1890*. Szerk. VADÁSZ Sándor, Korona, Budapest, 1998.

véres megtorlásba fordult, a dinasztikus államalakulatok közös igényének, a soknemzetiségű osztrák monarchia fenntartásához fűződő, összeurópai nagyhatalmi érdekeknek köszönhető.

Ez a fejlemény felhívja a figyelmet a szuverenitás egy másik vonatkozására. A szent szövetségi rendszer szerkezetébe igazított és az abban zajló eseményektől (a párizsi, a belga és svájci, olasz és német forradalmi mozgalmaktól, a lengyel felkeléstől) függő mozgástér, a nyugat-európai értelmezési keretekbe helyezett reformirányzatok törekvései viszonyítási pontokat igényeltek az európai államrendszeren belül is. Az újkornak a napóleoni háborúk után körvonalazódó első nemzetek feletti békeszervezete, a restauráció és a legitimizmus elvét érvényre juttató nemzetközi hatalmi struktúra⁶ és egyensúlypolitika kijelölte a nagyhatalmak pozícióit, miként a kisállamok helyét is Európa jövőjében. A rendezésnek sajátos vonása volt az a nagyhatalmi arrogancia, ahogyan a győztesek rendelkeztek Lengyelországról, Besszarábiáról, Finnországról, Norvégiáról, Szászországról, Galíciáról, Velencéről. S ebben nem csupán és nem elsősorban a fegyveres erőfölény által kikényszerített alávetés a figyelemreméltó, hanem a tárgyalásokon méltányolt, mindenképp feletti status quo. Az a polgári alkotmányosság tagadásában és a monarchiák konzerválásában megjelölhető új európai szerkezet, amely alapvetően határozta meg az európai fejlődési lehetőségeket, a kisállamok (és etnikumok) esetleges kitörési irányait. „Eközben nem sokat törődtek a demokrácia vagy az egyes nemzetek érdekeivel... A rendezés szelleme ily módon több mint konzervatív volt, lényegében egyet jelentett az órák visszaállításával. Elejét akarta venni a változásoknak egy olyan világban, ahol a változásokat aligha lehet féken tartani.”⁷

A katonai és államhatalmi béklyók, tudjuk jól, nem akadályozhatták meg azt a modernizációs hullámot, amelyik végigsöpört Európán. Az angol ipari forradalom és annak társadalmi következményei hamarosan jelentkeztek szerte a kontinensen, példát és mintát szolgáltatva Európa nemzeteinek. Az európai kormányok zöme igyekezett megteremteni azokat a körülményeket, melyek országaik gazdaságait a nyugati, fejlett irányba állították. Az ipar ösztönzését érző országok, sőt „egész Európa

⁶ TOKODY Gyula: A bécsi kongresszus (1814–15): új európai erőegyensúly. In *Európa története*. Szerk. GUNST Péter, Csokonai, Debrecen, 1993. 233.

⁷ DAVIES, Norman: *Európa története*. Osiris, Budapest, 2001. 713.

arcát” átformálta ez a tovagyrúzó hatásmechanizmus.⁸ A haladás iránya és a prosperálás felé mutató hatások mérlegelése magától értetődően irányította a figyelmet a fejlődéelméleti irodalomban a centrum–periféria ellentétpár fogalomrendszerére. E két definíció által behatárolt viszonyrendszer megközelítésünkben a fejlett, iparilag és a polgári átalakulásban úttörő országokat helyezi centrumba, „periférián pedig az ipari forradalom és polgári forradalom fő áramaiból a XIX. század utolsó harmadáig jórészt kimaradt, elmaradottabb európai régiókat”⁹ értjük. A bécsi kongresszus és a szent szövetségi rendszer az iparosodott nyugat és az ennek történetileg alárendelődött kelet-közép-európai agrárgazdaságok (nem kevésbé az Ibériai-félsziget, Itália, a skandináv zóna) régióinak összefüggésrendszerét rögzítette, s így konzervált esélyekkel bocsátotta a polgári átalakulások útjára.

Kelet-Közép-Európa sajátos történelmi pozíciója organikus összefüggésben van a „fennsíknak”, az európai fejlődés epicentrumának alakulásával.¹⁰ Annak a centrumnak fejleményeivel, ahol a keresztény és a barbár-germán elemeknek szerves szimbiózisa lezajlott, hozzávetőleges stabilitással a Karoling Birodalom és keleti határaitól nyugatra. A határok azonban nem elsősorban földrajziak¹¹ (bár az európai história gyakran vissza-visszatért ezekhez a geográfiailag rögzíthető vonatkozásokhoz), hanem különféle társadalomszerkezetek és intézményi képletek meghatározta térség, mint az egyházmegyék rendszere, az autonóm városi modell, a korporatív szabadságok körei, a rendi szerkezet, a romantika, gótika, reneszánsz és a reformáció által belakott régió.¹² Ennek a 13. században már Europa Occidensnek nevezett régiónak jellemző sajátosságai kelet felé, ott ahol a lengyel és a magyar királyság szerveződött a 10–11.

⁸ Uo. 715.

⁹ BEREND T. Iván – RÁNKI György: Az állam szerepe az európai „periféria” XIX. századi gazdasági fejlődésében. *Valóság*, 1978/3. 1.

¹⁰ KOSÁRY Domokos: Az európai fejlődési modell és Magyarország. In *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Szerk. FAZEKAS István, Magvető, Budapest, 1987. 9.

¹¹ „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800. *Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valóságos történeti régiók?* Szerk. SASHALMI Endre, Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatóközpont, Pécs, 2007. 3., 6., 8.

¹² Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Budapest, 1983. 10–11.

században, egyre ritkásabb alakzatokat, elhalványuló képleteket mutatnak, de megkérdőjelezhetetlenül a Nyugat határvidékeként jegyezhető jelenségeként körvonalazzák.¹³ Nyugat „expanziói” folyamatosan tágitották Európa kereteit, s ezzel egyidejűleg a nyugati társadalomfejlődés jellegzetes karaktereit juttatták el és honosították meg a fókuszponttól távolabb eső zónákban is. A „szélső nemzetek egyidejű, csaknem ugyanazon emberöltőben végbemenő csatlakozása a latin Occidenshez... végleges felzárkózást jelent a latin kultúrkörhöz.”¹⁴

A nyugati társadalom keleti peremvidékévé váló térség alakulásának legjellemzőbb vonása „a fejlődés sajátosan összevont gyorsasága... Olyan társadalomszerkezeti elemek, amelyek Nyugaton egy többfázisú, időben is mélyen tagolt fejlődésképletben mintegy fél évezred folyamán (9–13. sz.) épültek organikusan egymásra... e keletibb sávban, Magyarországon is, tagolatlan összevontsággal, alig másfél évszázad folyamán és egymással párhuzamosan vázolódtak fel. Csoda-e, ha a formák hol némileg szervesen csonkák vagy nyerseks, hol viszont tagolatlanul elnagyoltak és hibridek maradtak, hol váltig átütődtek rajtuk archaikus vonások vagy egymáshoz való nagyságrendi arányaikban ütöttek el a mintától?”¹⁵ A kezdeti lendületes mintamásolás eufóriájának múltával kiütöztek a szerves és a központi politikai akarat folytán modellkövető társadalomfejlődés típusai közötti különbségek.

Az akkor már több évszázados nyugati társadalom- és államfejlődés jellegzetes vonása, hogy a társadalom szerkezeti elemei „szerves spontaneitással alulról épültek fel. A »társadalom« belső rendező elvei dominánsak voltak az »állammal« szemben”.¹⁶ A Nyugat társadalmi nem külső mintát követve, hanem belső dinamikájuknak engedelmessévé saját utakon keltek életre. A társadalom definiálható intézményei arányosan, a társadalom minden szférájában, organikus fejlődés útján jöttek létre. „Az alapelemeiben dezintegrált Nyugat stabilitását éppen az biztosította, hogy nem lehetett »felülről« integrálni. Az integráció erővonalai »alulról« kezdtek kibontakozni”, amely hihetetlen szilárdságot biztosított

¹³ HAJNAL István: *Az újkor története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1944. 146.

¹⁴ HAJNAL István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942. 9.

¹⁵ Szűcs i. m. 1983. 60.

¹⁶ Uo. 61.

a kialakuló államkonstrukciónak. A kelet-közép-európai régió és azon belül a magyar politikai elit azonban, mely társadalmait peremterületként csatlakoztatta a nyugati közösséghez, nem rendelkezett ilyen mozgástérrel. Teljesítve a csatlakozási feltételeket, a gyors ütemben lebonyolított rendszerváltozás során a már kifomálódott nyugati keresztény állammintákat, a nyugati társadalmak értékeit másolták vagy adaptálták, a gyakorlat próbáját későbbre halasztották.¹⁷ A kelet-közép-európai társadalom „fentről lefelé” építkezése kitüntetett helyet biztosított a politikai osztálynak, s egyben nagyfokú felelősséget a mindenkori aktuális mintakövetési akciók, a modernizáció sikerességéért. Aligha véletlen, hogy a szituáció egy „messianisztikus küldetéstudattól vezérelt” elhivatott és politikai eszközeit határozottan alkalmazó reformer elitet teremtett, egyben megelőlegezve a hibás döntések nyomán kényszerpályára forduló történelmi fordulatok lehetőségét is.¹⁸ Ezért a történelem során a politika, az ismert képzavarral élve, „túlsúlyos” társadalmi jelenséggé nehezedett a régió életére, melynek minden elemét áthatotta. A politikai szerepvállalás ugyanakkor a modernizációs folyamatok levezénylésére vállalt komoly felelősséggel és a szuverenitás folyamatos értelmezésével is együtt járt. Bibó István éppen ebben az összefüggésben hívta föl a figyelmet a különleges, tipikusan kelet-közép-európai jelenségekre, a politikai hagyománnyá váló torz helyzetértelmezésekre, a politikai terület kontraszelektív működésre. Az ország „történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban... végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat megglássa... nem tudta megtalálni vagy nem tudta hatalomhoz juttatni azokat a vezetőket vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól kifejezték s jól megtalálták volna”.¹⁹

A magyar közgondolkodásban újra és újra előforduló vitatéma lett a harmadik út kérdése, mely relativizálta Magyarország kötődését Európához.

¹⁷ Vö. Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1986. 6.

¹⁸ HANKISS Elemér: Kényszerpályán? Tanulmányvázlat a magyar társadalom legújabbkori fejlődéséről. *Medvetánc*, 1982/4–1983/1. 5.

¹⁹ BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok II.* Szerk. NAGY Endre – HUSZÁR Tibor – VIDA István, Magvető, Budapest, 1986. 573.

A kérdés lényegében egy újabb szuverenitásszintet érint, mely arra keresi a választ, hogy a régió alakulatainak európai léte (függetlenül esetleges szervezeti kötöttségektől) milyen mértékben korlátozza mozgásterüket, a régiók sajátosságai mennyiben határozzák meg a tájékozódást és a mozgáshetőségeket. Az Europa Occidens peremzónáját képviselő, államalkotó nemzetekként megszerveződő cseh, lengyel, magyar társadalmak történelmének sajátos és összehangzó jegyei egy jellegzetes társadalomfejlődés regionális határait húzzák meg, melynek egyik legszembevetőbb egybeesése a kelet-közép-európai társadalomfejlődés kronológiájában regisztrálható államalakulások közelsége.

A jellegzetesen az 5. századra regisztrált nyugat-európai államalakulásokhoz – 413-ban a burgund, 418-ban a nyugati gót, 486-ban a frank királyságok létrejöttéhez – képest a kelet-közép-európai régióban a nyugati mintájú keresztény államszervezés a 10. század második felére esett. A kelet-közép-európai országok a német birodalom és a bizánci császárság nyomására „végleg kibontakoztak a népvándorlás kori állapotból és sorra csatlakoztak a keresztény Európához.”²⁰ A Przemysl-dinasztia 955-ben szilárdítja meg államkereteit, hozza létre egységes államát és fordul tartósan nyugat felé; a Piastok I. Mieszko és Dobrava, II. Boleszláv nővére házasságát követően, 966-ban hajtják keresztvíz alá népüket; Istvánt 1000-ben koronázzák keresztény királlyá.²¹ Az a félévezredes intervallum, mely a keresztény európai államok közösségéhez csatlakozó szélső-nemzeti zóna és a modellként tekintett nyugati centrum fejlődése között létezett, egyértelmű pozíciót jelölt ki a perifériaállamok egyetemes társadalomtörténete számára.

Ennek, a történetírás által megkétszerezett nevezett ötszáz esztendő időbeli különbségnek, a cseh, lengyel és magyar politikai elit által tudatosan vállalt csatlakozás nyomán sajátos kényszerpályára kerültek az újonnan kereszténnyé lett társadalmak. Miután a fennmaradás esélyét a gyors integrálódás biztosíthatta csak, a régió dinasztiai és államalakulatai határozottan és erőszakkal fordították a fejlődés irányát Nyugat-Európa centruma felé. „Elementáris erővel fogalmazódik meg a nagy sebességű felzárkózás alapvető kényszere. Itt nincs idő megvárni, amíg a társadalom

²⁰ VÁCZY Péter: *A középkor története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1944. 519.

²¹ Uo. 522., 525, 534.

szerves spontaneitással alulról építi fel a maga államát...”²² A csatlakozási döntés a fennmaradás záloga volt, de egyben kényszerpályára is terelte a társadalmakat. Azzal, hogy a nyugati integrációt választotta a cseh, lengyel és a magyar politika, természetesen a keresztény államok közösségének politikai-gazdasági rendszerébe illesztették országukat, ami kényszerpozícióhoz juttatta őket a munkamegosztásban. Míg Nyugaton a 13. században korai tőkés formák, manufaktúrák, rendi állami szerveződés jellemző vonásai a társadalomnak, a kelet-közép-európai régió a feudális termelési rendszer megszilárdításán munkálkodik. Nyugat-Európa ipari fejlődése a peremvidéktől a 14. században agrártermékeket és nyersanyagokat, ásványkincseket igényelt, ami rögzített egy kedvezőnek tűnő munkamegosztást. Nem véletlen tehát, hogy a nyugati pénzgazdálkodás, polgárosodás jól működő belső piaca helyett keleten agrárexportra építő, céhes keretekben zajló ipart pártoló gazdaság alakult. A szabad paraszti árutermelés irányába tartó folyamat az olyan sorsdöntő politikai fordulatok nyomán, mint a török hódítás, az orosz terjeszkedés vagy éppen a földrajzi felfedezések és gyarmatosítás, megtorpant. Kelet-Közép-Európa elveszítette nyugati piacainak nagy részét, ebből fakadóan jellemző lett a gazdasági és az erre épülő társadalmi visszarendeződés. A földesúri réteg reakciója a gazdasági fordulatra járadékai védelmében a rendi politikai-jogi törekvések fölerősödését hozta magával. A nemesség kikövetelte a jobbágyság feletti jogi uralom újrakiterjesztését, amely természetesen zárta el az utat a paraszti árutermelés előtt. Nem alakulhatott ki valós belső piac, csupán korlátozott helyi piacok; hiányzott az iparúzóknak utánpótlása, az érdektelen jobbágmunka fejlődése stagnált. „Az egyenlőtlen nyugat-kelet munkamegosztás következtében az iparosodó nyugattal szemben a keleti zóna mint alárendelődő agrárpiac lemaradását, társadalmainak hangsúlyozottan nemesi-rendi és nem polgári jellegét” hozta magával a 16–18. század.²³ Ahogyan a paraszti árutermelést megakadályozta, a polgárságot is fojtogatta az újraerősödő rendiség. Meggátolta a polgári (városi) társadalom továbbfejlődését, a már megszerzett privilégiumokat is sorra megcsónkította a rendi törvényhozás. A 19. századba

²² BOCÁR László: *Kitörési kísérleteink*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 13.

²³ KOSÁRY Domokos: *A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok*. (Millenniumi Magyar Történelem – historikusok). Osiris, Budapest, 2001. 132.

érkező kelet-közép-európai polgárság nem elég, hogy nem rendelkezett polgári értékrenddel és a „bourgeois” öntudatával, de ráadásul az igazi karrier számára a nemessé válásban fogalmazódott meg.²⁴

Az európai keresztény államok közösségéhez csatlakozó dinasztiai számára szabott feltételek teljesítése nem kevés alkalmazkodást követelt meg az érintett társadalmaktól. A régi hit elvetése és az új, a kereszténység felvétele, az egyház befogadása és a plébániarendszer szisztematikus kiépítése, a korábbi vérségi-közösségi tulajdont felváltó földbirtoklási rendszer befogadása, a régi szokásokat felülíró jog terjedése, a hivatalos latin nyelv, az írásbeliség, a latin műveltség meghonosítása alapkövetelmény volt.²⁵ A Nyugat ezer szállal kötötte magához a felé forduló új alakulatokat, s ültette be a csatlakozó társadalmakba a folyamatos modernizációs és adaptációs kényszert, a modellkövetés presszióját, mely utóbb, a 19. századra „elkészítési pszichózissá” fejlődött. Az elkészítési pszichózis „arra ösztönzi, hajtja, kényszeríti az országot, hogy próbálja meg utolérni a fejlett Nyugatot.”²⁶ A kényszerhelyzet (legyen az vélt vagy valóságos) a régióban túlközpontosítás igényét és/vagy gyakorlatát állandósította.²⁷ Ahogyan példának okáért a centralisták a „concentricus magyar birodalom” megteremtéséért szálltak síkra. „Haladó és radikális társadalmi reform-elképzelésükben ismét rekonstruálható az alapellentmondás: a fejlett nyugati modell utolérésének természetszerű eszköze a központosított állam, amely nem a helyi társadalmak organikus fejlődésének a terméke, hanem éppen fordítva, egy küldetésstudattal rendelkező elit »természetes« eszköze a társadalmi-gazdasági folyamatok »felülről vezényelt« modernizációjának a megoldására.”²⁸ A törekvés szinte természetes: az idegen talajban sarjadt minták átvétele, legyenek azok technikaiak vagy társadalmi intézmények, adaptációt igényelnek. Mechanikus átvételük vagy egyszerűen nem meggondolt alkalmazásuk könnyen vezet diszfunkcionális jelenségekhez, melyek kiválthatják a társadalom ellenállását s megakadályozhatják az átvételt. „Ilyen esetben

²⁴ SPIRA György: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában*. Magvető, Budapest, 1973. 282.

²⁵ HAJNAL i. m. 1942. 17.

²⁶ HANKISS i. m. 1983. 7.

²⁷ Uo. 9.

²⁸ BOGÁR i. m. 1989. 17.

befelé fordulás mutatkozik, a »hagyományos« hangsúlya erősödik, akár a világrendszerből való »kiszakadás« kísérletének árán is.”²⁹ A külső minták átvételének sikere tehát nem kevéssé a politikai rendszer centrumában működő hatalmi erőknél múlik.³⁰

A 19. század teret és lehetőséget adott egy új modernizációhoz. Egy olyan modernizációhoz, melyben „figyelembe kell venni az európai premisszákat, és ha az átalakulás a belső erők révén történik is meg, erőteljesen kapcsolódnia kell egy külső kihívás által teremtett követelményrendszerhez: azaz a belső és külső tényezők között bizonyos összhangot kell teremteni. ...a program egészének funkcionális egységet kell alkotnia, és ha a különböző láncszemek nem megfelelően illeszkednek egymáshoz, akkor a folyamat megszakadhat, eredménytelen maradhat. Széchenyi számára a modernizáció a külső fejlődési tapasztalat hasznosítása volt, ugyanis ez biztosíthatja a fejlődésnek azt a szerves egységét, melyre Széchenyi kétségkívül törekedett, és ennek jegyében kelt ki később azok ellen, »akik a nyolcszáz éves királyságot egy francia mintájú köztársasággá kívánták« átalakítani.”³¹ Ez a 19. századi program, a reformkor sikerének biztosítója, a haladást a modernizációban, tehát ismét az európai modell tapasztalatainak befogadásában és adaptálásában látta. Ez az irány egyben szimbolikus kifejeződése is annak a szuverenitásnak, mely értelmezési keretét az Europa Occidensben leli meg.³²

²⁹ KULCSÁR Kálmán: Reform, modernizáció, politika. *Világosság*, 1987/10. 605.

³⁰ Uo. 608.

³¹ RÁNKI György: A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság*, 1987/10. 611.

³² Jelen tanulmány a szerző ugyanezen címmel megjelent korábbi művének szerkesztett változata. Vö. MEZEY Barna: Szuverenitáskérdések. *Jogtörténeti Szemle*, 2015/3. 55–63.

II. SZUVERENITÁS ÉS JOGTÖRTÉNET

Beke-Martos Judit*

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK SZÖVETSÉGI BÍRÓSÁGI RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA

Bevezetés

Az Amerika Egyesült Államok szövetségi bírósági rendszerének kialakulása és eredete többek között azért is érdekes a kontinentális jogtörténet számára, mert segít megérteni, hogy miért követik az amerikai szövetségi Legfelsőbb Bíróság joggyakorlatát világszerte figyelemmel. A kezdeti, Angliához szorosan kapcsolódó és szinte csupán területileg eltérő kolóniák joghoz való viszonya gyökeres változáson ment keresztül, ahogy az állam függetlenedni kezdett, majd kialakította saját szövetségi rendszerét. A feltárható történelmi fejlődés sajátosságai egyrészt az újonnan kialakuló és rétegződő társadalomképben, másrészt pedig a szövetségi állam kétszintű államigazgatásában rejlett. Jelen írás célja bemutatni – a történelmi előzmények rövid ismertetését követően – a szövetségi bírósági rendszer kialakulását, szabályozását és változását a Függetlenségi nyilatkozattól a szövetségi Alkotmányon át, a bíróságokat valóban szabályozó ún. bírósági törvényeken keresztül, egészen az 1911-es átfogó kodifikációs reform előkészületéig. Ez a folyamat részben rendkívül hosszú idősíkot ölel fel, részben pedig számos olyan kérdéskört is érint, amelyek bővebb kifejtésére terjedelmi okokból itt nincs lehetőség. Az írás fókusz a bírói hatalom, annak változása, a bírók helyzete és jogállása, valamint a bírósági rendszer szabályozásának kialakulása és fejlődése. A kutatás

* Beke-Martos Judit MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0003-2373-8529.

elsősorban az amerikai jogtörténet írott forrásait vette alapul, illetve az eredeti törvényszövegeket és dokumentumokat vizsgálta. A röviden ismertetett kutatási eredmények nem összehasonlító jellegűek; csupán a tengerentúl történeti fejlődésének bemutatását kísérli meg, hogy az olvasó ismereteinek bővítésével az esetlegesen a kontinentális jogrendszerekkel fennálló párhuzamok fellelését átengedje az érdeklődőknek.

Történelmi előzmények

Az észak-amerikai kontinensen – elsősorban méreteiből adódóan – a számos bevándorlási hullám eredményeként sem sikerült túl nagy földrajzi kiterjedésű területet benépesíteni a 16–17. század során. Az újonnan felfedezett területek többsége angol királyi adományokból, különböző berendezkedésű és struktúrájú, önálló kolóniákká szerveződött,¹ ahol a jog az anyaország joga, tehát az angol jog volt. A lakosság, amely az önkényes és az emberek mindennapos életébe is beavatkozó állami vezetési rendszer elől egy békésebb, egyenlőbb és igazságosabb jövő reményében érkezett a tengerentúlra, a jognak – amely az ő szemükben az állam zsarnok eszközrendszerének gyakorlati megtestesítője volt – a lehető legkisebb szerepet szánta az új berendezkedésben. A jog iránt érzett elutasítás és szkepticizmus ellenére is egyértelművé vált azonban, hogy az újonnan alakuló társadalmi együttélési formák létrejötté során olyan problémák merültek fel, amelyeknek valódi megoldását csak a jog szolgáltathatta. Ennek közvetítői pedig a jogászok voltak. Daniel Boorstin szavait idézve: „az ősi angol előítélet a jogászokkal szemben új erőre kapott Amerikában. [...] A jogászokkal szemben tanúsított bizalmatlanság intézményesült.”² Ez a felfogás tehát részben még az anyaországból származott, részben viszont az új lehetőségek hazájában erősödött meg, így egészen a 18. századig csak rendkívül minimális változás volt megfigyelhető. A 17. században bevándorló munkásosztály és egyéb népcsoportok

¹ FEERICK, John D.: *From Failing Hands – The Story of Presidential Succession*. Fordham University Press, New York, 1965. 24–25.

² BOORSTIN, Daniel J.: *The Americans: The Colonial Experience*. Random House Publishers, New York, 1958. Idézi: FRIEDMAN, Lawrence M.: *A History of American Law*. Third edition, Touchstone Book, Simon & Schuster, New York, 2007. 53.

általánosságban voltak bizalmatlanok az elitet megtestesítő társadalmi csoportok képviselőivel szemben, akiket elkülönítve kezeltek. A jogászok a függetlenségi háborút megelőző Amerikában két szerepkört töltöttek be: egyfelől ők voltak a közvetítők a kolónia vezetői és a helyi közösségek között, másfelől pedig gyakran ők maguk voltak a helyi közösségek vezetői.³ A jogászokat gonosznak és a hatalmat kiszolgálónak vélték az emberek, és mert átfogó ismeretekkel rendelkeztek az amúgy érthetetlennek tűnő jogrendszerrel, sőt alkalmazni is tudták a jogot, ezért valamiféle ijesztő misztikum övezte őket. A lakosság nem értette meg ezeket a szakembereket, és nem is igazán tudott megbízni bennük. Cadwallader Colden, a 18. század egyik legelismertebb amerikai, mégis meggyőződéses royalista tudósa írta leveleiben, hogy: „a jogászok és bírók olyan hatalommal rendelkezők, hogy valamennyien féltek, nehogy megsértsék őket; dominanciájuk ugyanazon a komisz eselen alapult, amelyen a papok dominanciája a tudatlanság időszakában”.⁴ A jogászokat idővel az amerikai társadalomban a „szükséges rossznak” tekintették.⁵ Mégis, több egyéb mellett, abban is megmutatkozott növekvő jelentőségük, hogy mind a Függetlenségi nyilatkozat, mind pedig később a szövetségi Alkotmány szövegezőinek és aláíróinak a többsége is a jogásztársadalom tagja volt.

A Függetlenségi nyilatkozat: 1776. július 4.

Az 1770-es évekre már tizenhárom kolónia alakult Amerikában, amelyek egyre elégedetlenebbek voltak az anyaország eljárásaival, és egyre inkább törekedtek a függetlenségre. 1776. július 4-én adták ki a tizenhárom kolónia képviselőiben megjelenő államférfiak a Függetlenségi nyilatkozatot, amelynek a preambulumban megfogalmazták, hogy az ott felsorolandó okokból kívánnak függetlenedni Angliától. Az elszakadás

³ WHITE, Edward G.: *The American Judicial Tradition, Profiles of Leading American Judges*. Third Edition, Oxford University Press, New York, 1988. 9.

⁴ COLDEN, Cadwallader: *Colden Letter Books, 1765–1775. Vol. II. (Collections of the New York Historical Society, 1877)*. Idézi: FRIEDMAN i. m. 2007. 54.; Bővebben Coldenről: <http://www.famousamericans.net/cadwalladercolden/> (2019. 09. 16.)

⁵ FRIEDMAN i. m. 2007. 52–59.

iránti vágyukat tulajdonképpen III. György angol király önkényuralmi aktusaival szemben szükségesnek vélt lépésként igazolták. A Nyilatkozatban feltüntetett sérelmek között elsőként jelent meg, hogy az angol uralkodó „megbénította” a helyi „igazságszolgáltatást, amennyiben megtagadta az olyan törvények szentesítését, amelyekkel egyértelmű bírói hatáskört lehetett volna delegálni.”⁶ Ez a pont tulajdonképpen annyit jelentett, hogy az anyaország útját állta az amerikai kontinensen az önálló bírói hatalom szabályozására alkalmas jogszabályok meghozatalának, és ezzel közvetve a független igazságszolgáltatás kiépítésének is gátját szabta. A bírói hatalmat érintő sérelmek azonban nem értek itt véget, hiszen szóvá tették a Nyilatkozatban azt is, hogy „a bírók megbízatásának időtartamát, fizetésük mértékét és módját kizárólag saját akaratától tette függővé”⁷ a mindenkori angol király. Az igazságszolgáltatás tisztségviselői és az egyszemélyi államfői vezetés között ilyen módon fennálló önkényes és ellenőrizetlen függő viszony, egyfajta alá-fölérendeltséget eredményezett, amely bármilyen parlamentáris rendszerben elképzelhetetlen és megvalósíthatatlan. Egyértelmű követelmény volt valamennyi hatalommegosztó államberendezkedésben, hogy a hatalmi ágak között semmiképpen se lehessen alá- vagy fölérendeltség.

A Függetlenségi nyilatkozat további szövegében az aláírók a tizenhárom kolónia nevében azt is sérelmezték, hogy az uralkodó „másokkal szövetkezett, hogy [őket] olyan joghatóság alá helyezze, amely alkotmányu[k] számára ismeretlen és törvényei[k] által el nem fogadott; [...] merthogy olyan törvényeket hagyott jóvá, amelyek [egyrészt] sok esetben megtagad[t]ák tőlü[k] az esküdtszékhez való jogot; [másrészt pedig, ezen törvények rendelkezései alapján] a tengeren túlra vi[tték] [őket], hogy mondvacsinált bűnökért ott áll[janak] törvényt”.⁸ Ez a látszólag bonyolult nyelvezettel rendelkező két pont nagyon is egyszerű alapelvet hiányolt:

⁶ “He has obstructed the Administration of Justice by refusing his Assent to Laws for establishing Judiciary Powers.” – Declaration of Independence. <http://www.ushistory.org/declaration/document/> (2019. 09. 16.)

⁷ “He has made Judges dependent on his Will alone for the tenure of their offices, and the amount and payment of their salaries.” – Declaration of Independence, lásd supra 7.

⁸ “He has combined with others to subject us to a jurisdiction foreign to our constitution, and unacknowledged by our laws; giving his Assent to their Acts of pretended Legislation; [...] For depriving us in many cases, of the benefit of Trial

nem volt mód az amerikai bíróságok teljes körű és önálló joghatóságának a zavartalan működésére. Olyan törvények voltak ugyanis hatályban, amelyek adott esetben ellentétesek voltak az egyes kolóniák alaptörvényeivel, illetve amelyek megtagadták az eljárásra vonatkozó hatáskört (és sok esetben az illetékességet is) a helyi bíróságoktól, áthelyezve ezzel az ügyek egy részét akár olyan messzire is, mint maga az anyaország. Az angol bíróságok előtt zajló ügyek egy részénél hiányzott az arra vonatkozó garancia is, hogy a vádlott csak olyan bűncselekményért állíttathasson törvényszék elé, ami a saját kolóniájában is bűncselekménynek számított. További eljárásjogi alapszabályok is sérülhettek, amikor például esküdt-széki részvétel nélkül tárgyaltak egy olyan ügyet az anyaországban, amely Amerikában kizárólag esküdtek jelenlétével lett volna lefolytatható. Mai szemmel nézve ezek a sérelmek teljes mértékben legitimek és korrigálásuk, az igazságszolgáltatási rendszer megfelelő kiépítése, szabályozása és garanciákkal történő körülbástyázása a modern államfejlődés kikövezett útja és a hasonló berendezkedésű országok közös érdeke volt.

A szövetségi Alkotmány

Az 1776-ban kiadott Nyilatkozatot csak bő egy évtizeddel később követte az Egyesült Államokat de jure létrehozó alaptörvény, a szövetségi Alkotmány.⁹ Ennek szövegezői, az „alapító atyák”, az igazságszolgáltatásra vonatkozó harmadik cikk megírásánál szinte pontról pontra reagáltak a Nyilatkozatban felsorolt sérelmekre, és pótolták a hiányosságokat. Ennek megfelelően tehát az első szakaszban leszögezték, hogy az Egyesült Államokban az igazságszolgáltatás önálló hatalmi ágát illetően a bírói hatalom birtokosa a szövetségi Legfelsőbb Bíróság¹⁰ és a Kongresszus által törvényben létrehozandó egyéb, alacsonyabb szintű bíróságok. A bírók megbízatása „jó magaviseletükig” állt fenn¹¹ és meghatározott időnként

by Jury: For transporting us beyond Seas to be tried for pretended offences.” – Declaration of Independence, lásd supra 7.

⁹ USA Alkotmány, Constitution of the United States of America. <http://topics.law.cornell.edu/constitution> (2019. 09. 16.)

¹⁰ Supreme Court of the United States

¹¹ Itt a szó szerinti fordítás tűnik célravezetőbbnek, mint a műfordítás, amely úgy hangzana, hogy a bírók addig maradhatnak hivatalukban, amíg „megfelelően látják el azt”.

ellenszolgáltatásban részesültek, amelynek mértéke a későbbiekben nem volt csökkenthető.¹² Az első szakasz reagált tehát az első két sérelemre, amely a Nyilatkozatban a bírói hatalomra vonatkozott, hiszen meghatározta az önálló igazságszolgáltatás letéteményeseit, a bírói hatalom birtokosait, és kimondta, hogy a bírók kinevezése – kirívó eseteket leszámítva – életfogytig tart, díjazásukról pedig időről-időre megfelelően kell gondoskodni.

A második szakasz foglalkozott a másik két sérelemmel, amely a Nyilatkozatban megfogalmazódott: a joghatósági és az egyes eljárásjogi kérdésekkel. Az Alkotmány harmadik cikkének második szakasza kimondta, hogy melyek azok a kérdések, amelyek a szövetségi bíróság hatáskörébe tartoznak, illetve megállapította, hogy ezen kérdésekre vonatkozóan a szövetségi bíróságnak eredeti és fellebbviteli hatásköre is van, méghozzá a jog- és a ténykérdésekre egyaránt.¹³ Az eljárási alapelveket illetően anynyit rögzítettek az alapító atyák, hogy a büntetőeljárásokban kötelezővé tették az esküdtszéki közreműködést, méghozzá a területi elv alaptörvénybe iktatása mellett.¹⁴ Így tehát ezt követően senki sem volt Angliába hurcolható valamely bűncselekmény gyanújával, hiszen, ha a kérdés szövetségi bírósági hatáskörbe tartozott, akkor a megfelelő szintű bíróság valamennyi szükséges eszközzel rendelkezett az ügy elbírálására. Büntetőügyekben a bűncselekmény elkövetésének helyszínén kellett a vádlottnak törvényt állnia, méghozzá valamennyi esetben esküdtszék előtt.

Az igazságszolgáltatás szabályait magába foglaló harmadik cikknek született egy harmadik szakasza is, amely az államellenes bűncselekményeket nevezte meg és rendelkezett büntetéseiről.¹⁵ Tekintve, hogy az alkotmányozó grémium elsődleges célja egy új és önálló állam megalapozása volt, ez a cikk teljes mértékben helytálló, sőt szükségesnek is tekinthető az alaptörvényben. A fentiekben említett pontoknál bővebben azonban nem rendelkezett az Alkotmány az igazságszolgáltatás szabályairól, avagy a bírói hatalom részleteiről, ennek kialakítása az első Kongresszusra várt. A munkafolyamat meg is kezdődött, és mintegy két év

¹² USA Alkotmány III. Cikk, 1. szakasz, lásd supra 10.

¹³ Uo. 2. szakasz, 1. bekezdés, lásd supra 10.

¹⁴ Uo. 2. szakasz, 3. bekezdés, lásd supra 10.

¹⁵ Uo. 3. szakasz, lásd supra 10.

alatt elkészült az első bírósági törvény, amely megfelelő alapokra helyezte az Egyesült Államok szövetségi igazságszolgáltatását.

A bírósági törvények és változásaik

A szövetségi Alkotmány kialakította tehát az igazságszolgáltatás és a bírói hatalom keretszabályait, de ez olyannyira tág szabályozás volt, hogy egy rendkívül alapos és rendszerező törvényre volt szükség ahhoz, hogy ez a hatalmi ág egyáltalában megkezdhesse működését. Erre 1789-ben került sor, amikor az ún. bírósági törvény megalapozta a szövetségi bírósági rendszert Amerikában.¹⁶ Ez a dokumentum olyan biztos alapot épített az igazságszolgáltatásnak, hogy az apróbb változásokkal ugyan, de egészen a mai napig mérvadó maradt. Már ez a törvény megteremtette a jogalkalmazói jogalkotás kiteljesedésének lehetőségét, amely később a bírói kar egyik legfontosabb eszközévé vált és a bírói hatalom egyik záloga lett.¹⁷ Az 1789-es törvényt a Kongresszus 1801-ben, 1802-ben, 1866-ban, 1869-ben és 1891-ben újította meg az 1911-es átfogó igazságszolgáltatási reform előtt. Valamennyi módosító törvény több kérdésben hozott ugyan újítást, de egyik sem érintette az eredeti jogszabály valamennyi kérdéskörét, így az első bírósági törvény érdemel komplexebb bemutatást, míg a változásokat elegendő tematikusan említeni.¹⁸

Elsőként emelendő ki az 1789-es bírósági törvény szabályai közül, hogy három szintű, alapvetően területi elvekre épülő bírósági rendszert hozott létre a szövetségi szinten.¹⁹ Ugyanilyen vagy hasonló modell működött már az USA egy-egy államában, de ez az összefoglaló jellegű kodifikáció,

¹⁶ The Judiciary Act of 1789, 1789. szeptember 24., 1 Stat. 73. Chap. XX – An Act to establish the Judicial Courts of the United States, [továbbiakban az 1789-es bírósági törvény]. https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-0_1789.htm (2019. 09. 16.)

¹⁷ HUEBNER, Timothy S.: *The Southern Judicial Tradition: State Judges and Sectional Distinctiveness, 1790–1890*. University of Georgia Press, Athens, Georgia, 1999. 2.

¹⁸ A terminológiából adódható félreértések elkerülése végett megjegyzendő, hogy ezek a bírósági törvények mindig új törvényekként léptek hatályba, míg a köztes időszakban voltak a fennálló törvényeknek módosításai, de azokról jelen írás csak futólag tesz említést.

¹⁹ 1789-es bírósági törvény 1–6. szakasz, lásd supra 17.

amely szövetségi szinten megvalósult, újabb lendületet adott az állami szabályozásoknak az igazságszolgáltatás működésének rendezésére. A bírósági törvény tehát kimondta – ahogy azt már az Alkotmány is említette –, hogy a legfőbb bírói hatalom birtokosa a Legfelsőbb Bíróság. Ez a szervezet megalapításakor öt bíróból és egy elnökből állt. A bírók²⁰ évente kétszer üléseztek:²¹ február és augusztus első hétfőjétől kezdve, a mindenkori szövetségi kormány székhelyén.²² Fentről lefelé haladva a háromlépcsős bírósági rendszerben a második állomás a területi bíróság²³ volt. Összesen három ilyet alakított ki a törvény, így a Keleti Területi, a Közép Területi és a Déli Területi Bíróságokat. Az ekkor már létező és az Egyesült Államokban tag államokat besorolták a megfelelő területi bírósághoz, Maine és Kentucky kivételével. A területi bíróság három bíróból álló tanácsban ülésezett évente kétszer mint fellebbviteli bíróság. A tanácsot a Legfelsőbb Bíróság két területileg beosztott bírója és a helyszíntől függő kerületi bíró alkotta.²⁴ A legalsó bíróságok, és így az elsőfokú ügyekben eljáró bíróságok szintjét ugyanis a kerületi bíróságok²⁵ tették ki, amelyből 1789-ben 13 volt. Valamennyi kerületi bíróságon egy kinevezett, helyben lakó bíró látta el az igazságszolgáltatási teendőket. Évente négy alkalommal ülésezett ez a bíróság, előre meghatározott napon és helyszínen.²⁶

²⁰ Az angol nyelvben a bírókat „judge”-nak nevezik, sőt megszólításukban is ez szerepel. Azonban a Legfelsőbb Bíróság tagjait a „justice” elnevezés illeti, ami ugye főnevesítve „igazságosság”-ot is jelent. Ez a kiemelés, a speciális megjelölés magában hordozza ezen grémium tagjainak jelentőségét és hatását az igazságszolgáltatás egészére, továbbá ezen keresztül az ország hatalmi berendezkedésének és életének egyensúlyára.

²¹ 1789-es bírósági törvény 1. szakasz, lásd supra 17.

²² Az Amerikai Egyesült Államok szövetségi kormánya csak 1800-ban költözött át az addig – és még akkor is erőteljesen – épülő, de a környező államok területéből matematikailag pontossággal elkülönített területen kialakított szövetségi fővárosba, Washington D. C-be, így addig a Legfelsőbb Bíróság ülései az ideiglenes fővárosokban, így kezdetben New York Cityben, majd az 1790-ben megszavazott törvény szerint 10 évig Philadelphiában zajlottak. KITTLER, Glenn D.: *Hail to the Chief! – The Inauguration Days of Our Presidents*. Chilton Books, Philadelphia, New York, 1965. 17.

²³ Ezek a bíróságok a Circuit Court elnevezést viselték.

²⁴ 1789-es bírósági törvény 4. szakasz, lásd supra 17.

²⁵ A kerületire fordítható bíróságok elnevezése District Court volt, amelyek kezdetben egyébként államonként voltak kialakítva. A későbbiek során több ilyen, elsőfokú bíróság került kialakításra a nagyobb területű államokban.

²⁶ 1789-es bírósági törvény 2–3. szakasz, lásd supra 17.

Az 1789-es törvény szabályozta a bírók kinevezésének módját is. Előírta a bírók által leteendő eskü szövegét,²⁷ megerősítette az Alkotmányban leírtakat, mely szerint „jó magaviseletükig” maradhattak hivatalukban és állami fizetésben részesültek. A bírósági dolgozókat, a törvény szerint, a bíróság nevezte ki. Érdekes módon a dolgozóknak nemcsak eskütételi kötelezettsége volt, hanem 2000 dollárt letétbe kellett helyezniük, hogy esetleges károkozásuk letétből fedezhető legyen.²⁸ A bíróság biztonságáért, a rendfenntartásért és egyéb apró feladatokért felelős marshalt is a bíróság nevezte ki, 4 évre.²⁹

A törvény a bírósági szervezetrendszeren és az igazságszolgáltatási munkavállalókat illető szabályokon túl részletesen kifejtette az Alkotmányban csak körvonalazott szövetségi bírósági hatásköröket, illetve az ügyek áthelyezésének lehetőségét és szabályait.³⁰ A törvény garantálta az esküdtszék intézményét valamennyi büntetőügyben és egyes polgári ügyekben. Felsorolással jellelleg megfogalmazta a bíróság jogköreit, így különösen a dokumentumkiállítási jogot, a bizonyítékok bemutatásának megkövetelésére vonatkozó jogot, az új tárgyalás elrendelésének jogát, az eskütétel megkövetelését, azon személyek bebörtönzésének a jogát, akik tetteikkel hátráltatták a bíróság munkáját, illetve a saját rendszabályainak törvényekkel nem ellentétes kialakításának jogát.³¹ Lényeges és az angol jogi kultúrából eredő sajátosságok miatt érdemel kiemelés az a szabály, amely kimondja, hogy ún. equity eljárás csak jogi eljárás hiányában volt indítható ezeken a bíróságokon.³²

Az 1789-es törvény tehát nemcsak kialakította a szabályokat, hanem a tizenkét év alatt, amíg hatályban volt, végigkísérte a rendszer kiépülését

²⁷ A bírói eskü szövege: „Én esküszöm, hogy személyekre való tekintet nélkül igazságot szolgáltatok, egyenlő jogokat biztosítok a szegénynek és a gazdagnak; hogy becsülettel és részrehajlás nélkül végzem el és teljesítem hivatalomból fakadó kötelességeimet, legjobb képességeim és megértésem szerint, az Egyesült Államok Alkotmányával és törvényeivel egyetértésben. Isten engem úgy segítjen!” 1789-es bírósági törvény 8. szakasz, lásd supra 17.

²⁸ 1789-es bírósági törvény 7. szakasz, lásd supra 17.

²⁹ Uo. 27. szakasz, lásd supra 17.

³⁰ Uo. 12. szakasz, lásd supra 17.

³¹ Uo. 17. szakasz, lásd supra 17.

³² Rendkívül leegyszerűsítve ez a szabály úgy interpretálható, hogy nem pénzbeli kövétel csak speciális esetben lehetséges a szövetségi bíróságon. 1789-es bírósági törvény 15–16. szakasz, lásd supra 17.

és működésének indulását. Az első komolyabb és átfogóbb módosítás végül 1801-ben következett be.³³ Ez az új törvény egy fővel csökkentette a Legfelsőbb Bíróság bíróinak számát, tehát a grémium ekkor csak négy bíróból és egy elnökből állt, és évente kétszeri üléseit december és június első hétfőjére helyezte át. A dokumentum újdonságának számított, hogy már nem a „mindenkori szövetségi kormány székhelyén” terminológia szerepelt a legfelsőbb bírósági ülések helyszínének megjelölésére, hanem Washington D. C.³⁴ A területi bíróságoknál lényegi változás történt, a korábbi három területi bíróság helyett ez a törvény hatot alakított ki. Az 1801-es törvény másik szignifikáns változtatása a háromfős bírói tanácsok összetételénél volt látható, merthogy külön területi bírói székeket hozott létre. Így valamennyi területi bíróságon főállású bírókat neveztek ki, és fizetésüket a jogszabály évi kettőezer dollárban állapította meg. A tanácsok pedig egy elnökből és két területi bíróból álltak – kivéve a hatodik területet, ahol a területi bíró mellett a Kentucky és Tennessee kerületek bírói kaptak helyt. A területi bíróságok továbbra is évente kétszer üléseztek fellebbviteli kérdésekben.³⁵ A kerületeket illetően a földrajzi átalakulások miatt új kerületeket és alkerületeket alakított ki a jogszabály, összesen huszonkettőt.³⁶ Talán az utolsó kiemelést érdemlő módosítása a rendkívül rövid életű 1801-es bírósági törvénynek az volt, hogy megkövetelte az ülésekről való feljegyzések készítését és valamennyi dokumentumnak kézjeggyel történő hitelesítését.³⁷

Mindössze egy évig volt hatályban az első módosító törvény, mert 1802-ben újat ratifikált a Kongresszus.³⁸ Ez részben megtartotta elődje módosításait, részben azonban megint változtatott rajtuk. Így például visszaemelte a Legfelsőbb Bíróság tagjainak számát öt bíróra és egy

³³ The Judiciary Act of 1801, 1801. február 13., 2 Stat. 89., Chap. IV – An Act to provide for the more convenient organization of the Courts of the United States, [továbbiakban az 1801-es bírósági törvény]. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-1> (2019. 09. 16.)

³⁴ 1801-es bírósági törvény 3. és 1. szakasz, lásd supra 34.

³⁵ Uo. 7. szakasz, lásd supra 34.

³⁶ Uo. 4. szakasz, lásd supra 34.

³⁷ Uo. 27–29. szakasz, lásd supra 34.

³⁸ The Judiciary Act of 1802, 1802. április 29., 2 Stat. 156., Chap. XXXI – An Act to amend the Judicial System of the United States [továbbiakban az 1802-es bírósági törvény]. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-2> (2019. 09. 16.)

elnökre, de mindössze évente egy ülést jelölt meg, február első hétfőjétől kezdődően azzal, hogy egy helyben lakó bíró bizonyos kérdésekben döntéseket hozhatott augusztus első hétfőjén is.³⁹ A területi bíróságok esetében megőrizte a hat területet, de Maine, Kentucky és Tennessee államokat nem sorolta be, és a területeket egytől hatig számokkal jelölte meg a korábbi földrajzi elnevezés helyett. Megszüntette továbbá a területi bírói státuszt, és az évente két ülést tartó fellebbviteli grémium összetételét egy legfelsőbb bírósági bíróból és a helyszín szerint illetékes kerületi bíróból állította össze.⁴⁰ A kerületeket ez a törvény ismét átszervezte, de számukat fenntartotta, és ezek a bíróságok továbbra is négyszer üléseztek évente.⁴¹ A bírókra helybenlakási kötelezettséget rótt ki, amely különösen a területi illetékességgel is rendelkező legfelsőbb bírósági bírókat terhelte; valamennyi érintettnek regisztrálnia kellett új lakhelyét. Ugyanez a kötelezettség a bírósági tisztségviselőkre is vonatkozott, akik szakmai felelősséggel tartoztak tevékenységükért, de cserébe állami fizetés illette őket.⁴² Még egy érdekesség emelhető ki az 1802-es törvényben, amely szerint a fővárosi területért felelős legfőbb bírósági bíró egyben a városi bírósági teendőket is köteles volt ellátni évente kétszer.⁴³

Az 1802-es bírósági törvény jóval sikeresebbnek bizonyult, mint rövid életű elődje, hiszen – bár apróbb módosítások történtek, ahogy az Egyesült Államok tagállamainak száma nőtt és így a területi és kerületi határok változtatásokra szorultak⁴⁴ – újabb törvényi reform, azaz bírósági

³⁹ 1802-es bírósági törvény 1. szakasz, lásd supra 39.

⁴⁰ Uo. 4. szakasz, lásd supra 39.

⁴¹ Uo. 7. és 12-20. szakasz, lásd supra 39.

⁴² Uo. 5. 8. 18. és 26. szakasz, lásd supra 39.

⁴³ Uo. 24. és 2. szakasz, lásd supra 39.

⁴⁴ Ilyen módosításra került sor 1807-ben (The Seventh Circuit Act. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-3> [2019. 09. 16.]), amikor 6-ra emelték a Legfelsőbb Bíróság bíróinak a számát és ismét megerősítették a helybenlakási kötelezettséget. Erre azért került sor, mert ezzel egy időben kialakítottak egy hetedik területet is, amelynek így szüksége lett egy új legfelsőbb bírósági bíróra. 1820-ban Maine államát besorolták az Első Területi Bíróság fellebbviteli joghatóságába.

1837-ben a Legfelsőbb Bíróság bíróinak száma már 8-ra emelkedett, ahogy kialakult a Nyolcadik és Kilencedik Területi Bíróság (Eighth and Ninth Circuit Act.

törvény csak 1866-ban került elfogadásra.⁴⁵ Ez a törvény csökkentette az időközben felduzzasztott Legfelsőbb Bíróság létszámát, mert hat bíróból és egy elnökből álló összetételt határozott meg. Továbbra is évente egy rendes ülésszaka volt a grémiumnak, de rendkívüli esetekben újabb ülést lehetett összehívni.⁴⁶ A területeket illetően is csökkent a szám, mert a korábbi tíz terület helyett már csak kilencet rögzített az 1866-os törvény.⁴⁷ A relatív szűkszáví reformot gyorsan újabb követte, mert 1869-ben ismét bírósági törvényt fogadott el a Kongresszus.⁴⁸ Ebben a dokumentumban ismét több korszakalkotó változás került. A Legfelsőbb Bíróság létszámát – a mainak is megfelelő – nyolc bíró és egy elnök, azaz kilenc főben rögzítette. Ebből hatnak a jelenléte volt szükséges a határozatképességhez.⁴⁹ A sikertelen 1801-es kísérletet megismételte az 1869-es törvény, ezúttal már sikerrel, amennyiben állandó munkaviszonyú területi bíróságot nevezett ki mind a kilenc területi bíróságra, fizetésüket évi ötezer dollárban állapította meg. Ezek a területi bírók egyedül vagy egy

<https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-4> [2019. 09. 16.]).

1855-ben új területté vált az USA-hoz akkor csatlakozó Kalifornia állama, de nem kapott külön Legfelsőbb Bírósági bírót, csak egy állandó bírót. California Circuit Act. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-5> (2019. 09. 16.).

1863-ban emelkedett a legnagyobb lélekszámra a Legfelsőbb Bíróság, hiszen ekkor már a tízedik terület kialakításával kilenc bíróból és egy elnökből állt az igazságszolgáltatási szerv (Tenth Circuit Act. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-6> [2019. 09. 16.]).

A 19. század első felében a módosítások a bíróságot illetően kimondták, hogy hivatalukból csak impeachment eljárással mozdíthatók el, ha nem mondanak le maguktól. Az összeférhetlenségi szabályok viszont csak rendkívül lassan alakultak ki és évtizedekig semmilyen képzettségi feltétel sem volt ahhoz, hogy valaki bíró lehessen.

⁴⁵ Judicial Circuits Act, 1866. július 23., 14 Stat. 209., Chap. CCX – An Act to fix the Number of the Judges of the Supreme Court of the United States, and to change certain Judicial Circuits [továbbiakban az 1866-os területi bírósági törvény]. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-7> (2019. 09. 16.).

⁴⁶ 1866-os területi bírósági törvény 1. szakasz, lásd supra 46.

⁴⁷ Uo. 2. szakasz, lásd supra 46.

⁴⁸ The Judiciary Act of 1869, 1869. április 10., 16 Stat. 44., Chap. XXII – An Act to amend the Judicial System of the United States [továbbiakban az 1869-es bírósági törvény]. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-8> (2019. 09. 16.).

⁴⁹ 1869-es bírósági törvény 1. szakasz, lásd supra 49.

társbíróval üléseztek, és szintén újdonság volt, hogy a korábban kötelező jelleggel a területi bírósági tanács tagjaként feltüntetett, területileg illetékes legfelsőbb bírósági bíró ezt követően csak kétévente egyszer kellett, hogy részt vegyen a területi bíróság ülésén.⁵⁰ Szintén korszakalkotó újításként említhető az 1869-ben bevezetett nyugdíjazási rendszer is. Ez azt mondta ki, hogy valamennyi olyan bíró, aki legalább tíz éve hivatalban volt és 70. életévét betöltötte, ha úgy döntött, hogy nyugdíjba vonul, akkor élete végéig megillette őt az utolsó fizetésének megfelelő összegű állami nyugdíj.⁵¹

Az 1911-es igazságszolgáltatási reformcsomag előtti utolsó módosító jellegű bírósági törvényt 1891-ben fogadta el a Kongresszus.⁵² Az Evarts-törvényként ismertté vált jogszabály beiktatott egy újabb bírósági szintet, azonban ezzel nem vált négyfokúvá a szövetségi bírósági rendszer. Az történt ugyanis, hogy az 1891-es bírósági törvény létrehozott kilenc Területi Fellebbviteli Bíróságot, ahol két fellebbviteli bíró és egy kerületi bíró ülésezett tanácsban.⁵³ A még 1911-ig megmaradó területi bíróságok fennmaradtak ugyan, de ezzel egy időben fellebbviteli hatáskörüket elvesztették.⁵⁴ A Legfelsőbb Bíróság létszáma nem változott már, de hatásköre lényegesen átalakulni látszott, ugyan adott elsőfokú

⁵⁰ Uo. 2. és 4. szakasz, lásd supra 49.

⁵¹ Uo. 5. szakasz, lásd supra 49.

⁵² "Evarts Act" – Establishment of the U.S. Circuit Courts of Appeals, 1891. március 3., 26 Stat. 826., Chap. 517. – An Act to establish circuits courts of appeals and to define and regulate in certain cases the jurisdiction of the courts of the United States, and for other purposes [továbbiakban az 1891-es Evarts-törvény]. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-10> (2019. 09. 16.)

Némely források az igazságszolgáltatási fejlődéstörténet részének tekintik az 1875-ös joghatóságról és áthelyezésekről szóló törvényt is: The Jurisdiction and Removal Act of 1875, 1875. március 3., 18 Stat. 470., Chap. 137. – An Act to determine the jurisdiction of circuit courts of the United States, and to regulate the removal of causes from State courts, and for other purposes. <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-back-historical-note-9> (2019. 09. 16.)

⁵³ 1891-es Evarts-törvény 2. szakasz, lásd supra 53.

⁵⁴ Tekintettel azonban arra, hogy ezek a bíróságok alapvetően fellebbviteli bíróságok voltak, így ebben a húsz éves időintervallumban szinte kizárólag a saját folyamatban lévő ügyeik elbírálásán dolgozhattak, illetve olyan speciális ügyekben, amelyekben egyedi döntések alapján hatáskörrel rendelkeztek. 1891-es Evarts-törvény 4. szakasz, lásd supra 53.

eljárásokban felmerült jogi kérdéseket is felülbírállhatott, de alapvetően a másodfokú ítéletek rendkívüli jogorvoslati fórumává kezdett válni.⁵⁵ Ezzel is magyarázható, hogy az 1891-es törvény végleg megszüntette a Legfelsőbb Bíróság bírójának a területi bírósági üléseken való részvételi kötelezettségét, és annak csupán a lehetőségét tartotta fenn.⁵⁶ A kerületi bíróságokat illetően annyi változás történt csak, hogy az újonnan induló ügyek vonatkozásában kizárólag ezek voltak az elsőfokú bíróságok.⁵⁷

A bírósági rendszer teljes körű reformjára 1911-ben került sor, amikor elkészült az ún. igazságszolgáltatási kódex.⁵⁸ Ekkor is megmaradt a Legfelsőbb Bíróság kilencfős létszáma, illetve megszilárdult rendkívüli jogorvoslati fórum jellege. A fellebbviteli kérdésekben a kilenc Területi Fellebbviteli Bíróság rendelkezett hatáskörrel és az elsőfokú ügyeket a kerületi bíróságok tárgyalták. Ez a reform jóval komplexebb természetesen ennél és alapos elemzésre érdemes, de terjedelme okán jóval meghaladná jelen írás korlátait, így ez most itt részletesebben nem kerül kifejtésre.

Összegzés

Az Egyesült Államok igazságszolgáltatásának fejlődését jogtörténeti szempontból két szinten érdemes vizsgálni: szövetségi szinten és tagállami szinten. Előbbire tett kísérletet ez az írás, míg utóbbi rendkívül nehezen kutatható, hiszen – annak ellenére, hogy a jogviták túlnyomó része tagállami szinten zajlott,⁵⁹ csak elenyésző részét foglalták írásba – a források száma szűkös. A szövetségi szinten azonban szépen végigkísérhető az a fejlődéstörténet, amely az ország függetlenedésének legkorábbi csíráitól indul. A kezdetben már megfogalmazott problémákra

⁵⁵ Ez a folyamat 1925-ben teljesedett ki, innentől datálható a Legfelsőbb Bíróság teljes mértékben diszkrecionális jogköre, ami azt jelenti, hogy a beérkező beadványokból a bíróság maga dönti el, hogy mely esetet kívánja meghallgatni.

⁵⁶ 1891-es Evarts-törvény 3. szakasz, lásd supra 53.

⁵⁷ Uo. 5. szakasz, lásd supra 53.

⁵⁸ The Judicial Code of 1911, 1911. március 3., 36 Stat. 1087, 1167., Chapter Thirteen, kivonatolt szövege lásd: <https://www.fjc.gov/history/legislation/landmark-judicial-legislation-text-document-11> (2019. 09. 16.)

⁵⁹ KOZŁOWSKI, Mark: *The Myth of the Imperial Judiciary: Why the Right is Wrong About the Courts*. New York University Press, New York, 2003. 87.

adott megoldási kísérletek rögtön az Alkotmányba kerültek, amelynek kereteit a bírósági törvények rendszerjelleggel töltötték ki. Az igazságszolgáltatás egyértelműen elkülönült, önálló hatalmi ágként alakult ki és szilárdult meg. A Legfelsőbb Bíróság intézménye 1789-től áll fenn, annak létszáma, ülőszakai, hatásköre és általános szerepe rengeteget változott, de a kétszáz évet is meghaladó fennállása önmagában bizonyíték a bírói hatalom megfelelő szabályozottságára és működésére. A szövetségi bírósági rendszer három szintje kialakult a 19. század végére: elsőfokú bíróságok a Kerületi Bíróságok (District Courts), másodfokú bíróságok a Területi Bíróságok (Circuit Court of Appeals⁶⁰) és a rendkívüli jogorvoslati fórumként funkcionáló, a precedensrend-szer és a jogalkalmazói jogalkotás amerikai modelljének működése okán a jogélet alakításában is rendkívül aktív szerepet vállaló legmagasabb igazságszolgáltatási szerv, a Legfelsőbb Bíróság (Supreme Court).

A bírók szerepének változását illetően megállapítható, hogy míg kezdetben egyfajta közvetítőként voltak jelen a társadalomban mint a vezetőség és lakosság közötti aktív kapocs, addig idővel elfogadták és elismerték őket mint az igazságszolgáltatás munkatársait. Valamennyi szövetségi szinten dolgozó bíró kinevezéssel nyerte el hivatalát, és jó magaviseletéig, azaz amíg megfelelően el tudta látni feladatait, betölthette azt. Ez azért is érdekes, mert ellenpontként említhetők azok az állami bírósági és egyéb igazságszolgáltató szervek, ahol a tisztségviselőket a lakosság választja. Ez a rendszer kontinentális szemmel nézve rendkívül furcsa, hiszen az intézmény függetlensége és pártatlansága veszélyben lehet. A ráció azonban a választási rendszer mögött az volt, hogy mivel „a common law országokban a bírók jogot alkotnak, illetve jogalkalmazásuk során nagymértékben alakítják a joggyakorlatot, így egyértelműen hatalommal rendelkeznek. Mint ilyenek, részei a fékek és egyensúlyok rendszerének; de ki ellenőrzi és ellensúlyozza őket? Egy nyilvánvaló válasz lehet erre a kérdésre: a választók.”⁶¹ Szövetségi szinten azonban a választási rendszer fel sem merült. A kinevezett tisztségviselők állami fizetésben részesültek, és hivatalba lépésük előtt esküt tettek. Az összeférhetetlenségi szabályok és

⁶⁰ A fellebbviteli bíróságok neve területenként eltérő lehet, így például New York államban a Legfelsőbb Bíróság a fellebbviteli bíróság, míg a Fellebbviteli Bíróság tölti be a legfelsőbb bírósági szerepkört. Hatásköri különbség nincs, csupán az elnevezés tér el.

⁶¹ FRIEDMAN i. m. 2007. 81.

a képzettségi előfeltételek rendkívül lassan alakultak ki, ahogy a nyugdíjrendszert is csak a vizsgált időszak végére vezették be. A bíróság saját belső működését, szervezetrendszerét és tisztségviselőit illetően széles körű diszkrécióval rendelkezett, de a teljes szövetségi rendszert illető reformot kizárólag a Kongresszus hajthatott végre, törvényi úton.

Az amerikai szövetségi bírósági rendszer és a bírói hatalom fejlődése meglehetősen lineáris és szépen nyomon követhető a jogszabályok kronologikus vizsgálatával. Nyilvánvaló, hogy a mélyebb elemzéshez szükséges a korabeli viszonyok feltárása is, ami szintén túlmutatna jelen írás terjedelmi korlátain. Azonban arra megfelelően bizonyulhatnak a fenti sorok, hogy az érdeklődő olvasó ez alapján párhuzamot vonhasson, vagy éppen eltéréseket fedezhessen fel a 19. század második felében megvalósult magyarországi bírósági szabályozás fejlődési ívével, irányával és kodifikációjával.⁶²

⁶² Jelen tanulmány a szerző ugyanezen címmel megjelent korábbi művének javított és szerkesztett változata. Vö. BEKE-MARTOS Judit: *Bírók és bíróságok Amerikában*. In *Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról*. Szerk. HOMOKI-NAGY Mária, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2011. 41–51.

Heil Kristóf Mihály*

A NEMESI VÁRMEGYE ÉS A RENDSZERES BIZOTTSÁGI MUNKÁLATOK

*A kereskedelmi- és az adóügyi operátumok
Esztergom, Győr és Nógrád vármegyékben*

A nemesi vármegye mint a rendi korszak alapintézménye

„A magyar nemesi vármegye a rendi korszak alapintézményeként évszázadokon át képviselte a vidéki nobilitás érdekeit, ellátta a nélkülözhetetlen területi adminisztrációt, jogot szolgáltatott és jelentős szerepet játszott a politikai alkotmányos életben. [...] Hazánk történetének egyes szakaszaiban valódi »védbástya« volt, elkülönült zárt világ, amely a kiváltságoltak előjogai mellett őrizte nemzetiségünket, gyakran egyedüli fórumként védte önállóságunkat.”¹ Ezekkel a szavakkal jellemezte Stipta István a magyar nemesi vármegyerendszert.

Kétségtelen, hogy a reformkorra a nemesi vármegyék széles körű jogosítványokra tettek szert, melyekkel aktívan alakíthatták az ország politikai arculatát helyi és országos szinten egyaránt. A nemesi vármegye hatáskörei közjogi tekintetben négy csoportba sorolhatóak: a törvényhozásbeli, a végrehajtásbeli, az igazságszolgáltatási és végül a politikai funkciók.² E jogosultságok egyik legerősebbike a törvényhozói jogkörök, mivel – többek között a helyi statumalkotási jogkörön túl – a kétkamarás diéta alsótáblája (tabula statum) a rendi képviselő elvén nyugodott, ahova a nemesi vármegyék közgyűlései delegálták követőiket és birtokolták

* Heil Kristóf Mihály MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0001-5334-7946.

¹ STIPTA István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Osiris, Budapest, 1995. 7.

² *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk. MEZEY Barna, Osiris, Budapest, 2003. 147.

a ház szavazatainak körülbelül kilencven százalékát, meghatározva ezzel az alsótábla karakterét.³

Az ország politikai arculatát a reformkorban a rendi fórumok – az országgyűlés és a megyegyűlések – határozták meg. Számos törvény kodifikálta a diéta háromévenkénti megtartásának kötelezettségét,⁴ a valóságban azonban az uralkodó és a rendek közötti erőviszonyok függvénye volt az országgyűlés összehívása, így a rendi korszakra jellemző, hogy az ülészakok között több mint hároméves intervallumok teltek el.⁵ Ebben az időszakokban a megyegyűlések voltak a rendi politizálás legfőbb fórumai, megtestesítették az állami szuverenitást, s a magyar államiságot az országgyűlések hiányában.

A diéták közötti időszak politikai életét a megyei fórumok határozták meg. A vármegyei közgyűlések negyedévente vagy még annál is gyakrabban üléseztek. A köz- és kisgyűlésen minden – többek között helytartótanácsi és kancelláriai – leiratot felolvastak és megvitattak, illetve esetenként annak ellentmondó feliratot fogalmaztak meg, melyeket bizonyos esetekben körlevélként köröztettek a megyék között. Az így kialakuló arcvonalak ellen Bécs 1784-től többször fellépett, korlátozni próbálta a vármegyék közti politikai aktivitást: tiltotta az igazgatási kérdéseken túlmenő levélváltásokat⁶ – a reformkorra már egyre kevesebb sikerrel.

Megállapítható, hogy a nemesi vármegye élve – a törvények és a szokásjog adta – lehetőségeivel, egyre merészebben kívánta érvényesíteni az érdekeit. Az abszolutizmust és a napóleoni háborúkat követően az 1830-as évekre a sérelmi (gravamen) politizálást kezdte felváltani egy új, reformalapú gondolkodásmód és politikai közbeszéd, melyben nagy

³ Vö. PAJKOSSY Gábor: A reformkor (1830–1848). In *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András, Osiris, Budapest, 2005. 202.; SZIJÁRTÓ M. István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Országház Kiadó, Budapest, 2016. 276–292.; DOBSZAY Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Országház Kiadó, Budapest, 2019. 49–62.

⁴ Hajnóczy József érvelése szerint: az 1635. évi XCIV., az 1647. évi CLIV., az 1649. évi III., az 1655. évi XLIX. és az 1681. évi LVIII. törvények, illetve – kiegészítve azzal, hogy ha a szükség úgy kívánja hamarabb is meg kell tartani – az 1715. évi XIV., és az 1723. évi VII. articulus. SZIJÁRTÓ i. m. 2016. 80.

⁵ Vö. BÉRENGER, Jean – KECSKEMÉTI Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág, Budapest, 2008. 37.

⁶ PAJKOSSY i. m. 2005. 201.

szerepe volt az országos rendszeres bizottsági munkálatoknak és azok vármegyei megvitatásának.

Tanulmányomban e szemléletváltás kezdeti szárnybontogatásait szeretném bemutatni. A vármegyei politizálás változása, a reformeszmék megjelenése és végül a polgári átalakulást eredményező törvények tekintetében megkerülhetetlen a rendszeres bizottsági munkálatok, azaz az operátumoknak az áttekintése, melyek alkalmat szolgáltatottak a megyék számára a fent említett ambíciók megvitatására. Jelen tanulmányomban a kereskedelmi és az adóügyi munkálatokat tekintem át, mivel véleményem szerint a fent említett nézőpontváltás ezekben figyelhető meg a legszembetűnőbben. Vizsgálódásom középpontjába Esztergom, Győr és Nógrád vármegyék javaslatait állítottam.⁷

A rendszeres bizottsági munkálatok

Az országos bizottsági munkálatok

Az 1790–1791. évi országgyűlés végül – a várakozások ellenére – elsősorban közjogi értelemben hozott eredményeket. A diéta az 1791. évi LXVII. tc. értelmében – a függőben maradt kérdések tekintetében – kilenc országos bizottságot (*regnicolaris deputatio*) állított fel, melyek feladatul kapták, hogy a következő országgyűlésre dolgozzanak ki törvényjavaslatokat, azaz ún. rendszeres bizottsági munkálatokat.⁸ A tervek 1792 és 1795 között elkészültek. A munkálatok megfogalmazásánál kulcskérdés volt a kompromisszumos jelleg: sem az uralkodó, sem a

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Acta diaetalia II. (1790–1848) [A 96 f. 10 cs.] és MNL OL Archivum palatinale secretum archiducis Josephi (1795–1847). [N 22 f. 16.cs.]

⁸ A törvény az alábbi ügyekben határozta meg a deputációk hatáskörét: belpolitika; adóügy és a hadsereg ellátása; jobbágyság helyzete; gazdaság; bányák és a pénz kérdése; a polgári – és a büntetőtörvénykezés; oktatás, egyházügy; illetve a kilencedik bizottság kapta feladatául azokat a panaszokat és kívánságokat, melyek a fennmilitett szakszervezetek hatáskörébe nem tartoztak.

rendek alapvető érdekei nem sérülhettek. Gerard Lacuée⁹ szerint ekkor még „a tökéletes szabadságot és egyenlőséget a legforróbban áhító elemek sem gondoltak a jobbágyság szolgátságának megszüntetésére.”¹⁰

A törvény szerint az operátumokat a soron következő országgyűlésnek kellett volna megvitatnia, de 1795 júniusára a birodalom belpolitikája megváltozott.¹¹ Az események hatására a rendszeres bizottsági munkálatok elvesztették aktualitásukat, elkészültük után ad acta a kancellária irattárába zárták őket.

Végül az 1825–1827. évi országgyűlés döntött az operátumok napi-rendre tűzéséről, de a munkálatok megvitatása, korszerűsítése meghaladta a diéta kapacitását, így egy újabb 81 fős bizottságot állítottak fel, hogy az a javaslatokat a kor kihívásainak megfelelően modernizálja.¹² Az 1828 és 1830 között elkészült országos munkálatokat kinyomtatták, és – a vármegyék nyomására engedve – 1831 és 1832 között a megyei közgyűlések napirendjére tűzték. Végül az új javaslatok még kevésbé feleltek meg az adott kornak, mint a kiindulópontot jelentő munkák a maguk korának, mivel a fennálló rendszert és hatalmi jogviszonyokat egyik bizottság sem merete nyíltan kritikával illetni.

⁹ Gerard Lacuée Bonaparte Napóleon első konzul katonatisztje, akit egy egész Európát behálózó hírszerzési akció keretei között került Bécsbe, ahol a követségben titkári minőségben szolgált.

¹⁰ KECSKEMÉTI Károly: *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie, 1717–1809*. Institut Hongrois – Bibliothèque nationale Széchényi, Párizs–Budapest–Szeged, 2006. 200.

¹¹ Ahogy Pajkossy Gábor fogalmaz: „a magyar politikai vezetőréteg a korábbinál is csekélyebb hajlandóságot mutatott a társadalmi reformok iránt, alábbhagyott közjogi radikalizmusa is, és a magyar rendek a Habsburg-birodalmi legváltásosabb pillanatait sem használták ki.” Pajkossy i. m. 2005. 140.

¹² 1828 januárjában vette kezdetét a munka két bizottságban, amelyeket további albizottságokra osztottak egy-egy meghatározott ügykör szerint. Az első bizottság hatásköre nyolc munkát revíziójára terjedt ki: az intézményekről (Deputatio publico-politica); az adóról és a hadbizottságról (Deputatio contributivialis et commissariaiatica); az úrbéri ügyekről (Deputatio urbanialis); a kereskedelemről, a vámokról és a gazdaságról (Deputatio commercialis, tricesimalis et in objectis publicae oeconomiae); az igazságszolgáltatásról (Deputatio iuridica); a nevelésről (Deputatio litteraria); az egyház ügyekről (Deputatio ecclesiastica) és az ország sérelmeiről és kéréseiről (Deputatio elaborandorum postulorum et gravaminum regni). A második bizottság a bányá- és pénzügyi bizottság (Deputatio montana et monetaria) munkáját vizsgálta felül. KECSKEMÉTI Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Eszmetörténeti Könyvtár 10. Argumentum, Budapest, 2008. 186.

Az operátumok megyei vitái

A reformkori vármegyei nemesség felkészültsége több forrásból fakadt. Először is a reformer megyék követői – Wesselényi javaslatára – az 1830. évi rövid diétán úgy határoztak, hogy szabad sajtó és egyéb fórum híján a konzervatív szellemű operátumok megyei vitáit fogják felhasználni, hogy önmagukat párttá szervezzék és liberális reformjavasataikat érvényre juttassák.¹³ Másodsorban levelezés és személyes látogatások útján élénk információcserét folytattak egymással, minek eredményeként aktív politikai kapcsolati háló szövődhetett a vármegyerendszerben. Harmadrészen a liberális nemesség nagy gondot fordított saját helyzetének elemzésére és kiértékelésére, ami egyben pezsgő helyi közéletet is eredményezett.¹⁴ Negyedrészt kiemelendő a nemesség olvasottsága. Széchenyi munkássága figyelhető meg a legimpresszívebben a megyei közéletben.¹⁵ Elvitathatatlan munkásságának erjesztően ható ereje: „Hiszen innen nyerhettek [a bizottságok] bizonyosságot, hogyan lehet a váltságból a kiutat megtalálni” – állapítja meg Horváth Attila.¹⁶ A kor értelmisége ismerte jelene nemzetközi gazdasági és államszervezési kűtfőit, úgymint Voltaire, Montesquieu, Rousseau vagy Kant szabadságjogokról, államigazgatásról, államszervezésről vallott tanait, valamint a közgazdaságtudomány területén elsősorban A. Smith mellett Say Jean Baptiste

¹³ GERCELY András: A „rendszeres bizottsági munkálatok” szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában. *Tiszatáj*, 1974/6. 38.

¹⁴ HORVÁTH István: Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében az 1830-as évek elején. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 26. Szerk. Domonkos Alajos, Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, [h. n.], 1980. 17.

¹⁵ Sréter János, nógrádi jegyző így számol be a Hitel által keltett impulzusokra Nógrádban: „Nógrádba került első példányok azonnal az egész művelt közönség figyelmét e könyvre vonzották. Irigykedve kapkodtak a könyv után azok, kiknek meg nem volt: mindenik akarta olvasni. Kézről kézre jártak a néhány példányok. Kevésnek volt türelme várakozni, míg más végig olvasta, vagy több példányok hozattak volna. Kisebb s nagyobb társaságban magános s nyilvános helyeken, valahol csak többen együtt lehettek a Hitel olvasatott, s aki így sem tudott hozzájutni, elmondhatta mások által a Hitel nevezetesebb részleteit. Nógrádban ekkor minden érdekes beszélgetés tárgya, minden politika szóváltás célkereké folyvást a Hitel volt. Széchenyi könyve mindjárt megjelenésekor terjedt tapssal fogadtatott.” SRÉTER János: *Visszaemlékezések*. Buda, 1842. 4.

¹⁶ HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Jogtörténeti értekezések 33. Gondolat, Budapest, 2006. 44.

francia polgári közgazdász hatása figyelhető meg.¹⁷ Továbbá az európai események szintén hatással voltak a magyar közvéleményre. „A forradalom kivétel nélkül, mint elrettentő alternatíva szerepel a munkálatokban, mint történelmi tévút, a nemzetek eltévelyedése” – fogalmaz Fónagy Zoltán.¹⁸ A nemesi közvélemény – Széchenyi vélekedésének megfelelően – egy forradalomban a nemzethalált vizionálta.

Fontos hangsúlyozni, hogy bár minden megye nagy lelkesedéssel fogadta az operátumok adta lehetőséget, de a munkálatok megyei véleményezésének vizsgálatakor nem szabad azt feltételeznünk, hogy az ország különböző vármegyéiben felállított választmányok azonos nézeteket képviseltek volna, a megyei köznemesség nem volt homogén. A vármegyéket – az általuk képviselt nézetek szerint – többen kategorizálták. Barta István monográfiájában¹⁹ három kategóriába rendezi az ország törvényhatóságait, osztályozásának középpontjába az általuk képviselt eszmék reformhaladáságát állítja. Megkülönbözteti a haladó, a konzervatív és a változó többségű megyéket, melyek adott kérdéstől függően csatlakoznak egyik-másik táborhoz.²⁰ További vármegyei osztályozást ad Barkassy Imre korabeli zempléni kancellista²¹ – aki Kazinczynak küldött levelében politikai pártállás szerint osztályozta az alsótáblai követeket – vagy Kecskeméti Károly, aki a diéták szavazati tábláit vette alapul.²²

Ezek az osztályozások indokolják megyeválasztásomat: a konzervatív Esztergom, a reformpárti Nógrád és a változó többségű Győr vármegyék összehasonlítása reményeim szerint szemléltetni fogja az ország megyéinek különböző álláspontjait.

A megyegyűlések munkabizottságokat, albizottságokat, azaz ún. szakbizottságokat vagy fiókbizottságokat választottak, amelyek a hatáskörükbe utalt operátumot megvitatták és ajánlásokat dolgoztak ki a megyei közgyűlés számára. A szakaszbizottsági vita lefolytatását követően az összbizottság előtt ismertették eredményeiket, és az előadottakról a

¹⁷ MÁTYÁS Antal: *A polgári közgazdaságtan története*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1963. 191.

¹⁸ FÓNAGY Zoltán: Az úrbéri operátum megyei tárgyalása. (1831–32). *Agrártörténeti Szemle*, 1988/1–2. 26–27.

¹⁹ BARTA István: *A fiatal Kossuth*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

²⁰ Uo. 173.

²¹ *Kazinczy levelezése*. XIX. MTA, Budapest, 1909. 550.

²² Vö. KECSKEMÉTI i. m. 2008.

választmány szavazással döntött. Az albizottságok véleményét az összbizottsági üléseken felülvizsgálták és gyakran módosították. A végső döntési jogosítvány a közgyűlés kezében volt, az elfogadott javaslatokat jegyzőkönyvbe vették, illetve ezek alapján megfogalmazták a követutasításokat.

Esztergom, Győr és Nógrád vármegyék javaslatai

Kereskedelem ügy

Az ország gazdasági helyzetének kereteit a Habsburg Monarchia szabta meg. A kialakult struktúra az örökös tartományok fejlődését szolgálta. Birodalmi cél volt az önellátásra törekvés, továbbá a bevételek növelése, az örökös tartományok élelmiszer- és nyersanyagellátásának biztosítása, valamint ugyanezen területek iparának monopolizálással történő védelme. A vámpolitika – mint a gazdaságpolitika legfontosabb eszköze – meghatározó szerepet töltött be a birodalmi közpolitikában. A 19. századra kialakult birodalmi munkamegosztás előnyökkel és hátrányokkal is járt Magyarország számára. Az örökös tartományok biztos piacot jelentettek a magyar mezőgazdaság számára, így a magyar export fejlődött, miközben textilimportunk majdnem egésze Ciszlajtániából érkezett.

Összességében azonban elmondható, hogy a kereskedelempolitika Magyarországra nézve hátrányos következményekkel járt: a szabályozás hosszú távon az iparcikkek importőrére nézve volt kedvezőbb, mint az agrárexportőrré, aki számára az adott struktúra tőkeelszívást eredményezett. A birodalmi gazdaságpolitika közvetett hatására a magyar tőkés iparosodás ellehetetlenült.²³

A vámrendszer évszázadokon át a királyi kincstár jelentős bevételi forrását képezte, csak a 18. században ismerték fel az abban rejlő lehetőségeket a gazdasági élet manipulációjára. Az 1754-es merkantilista elveken felépült vám- és tarifarendszer a birodalmi nemzetgazdaság kialakítását és védelmét szolgálta: importálni csak a feltétlenül szükséges

²³ FÓNAGY Zoltán: Vám- és adórendszer. In *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András Osiris, Budapest, 2005. 26–27.

és a birodalomban nem termelt árut lehetett. Az export korlátozása a birodalom szükségleteihez volt igazítva. E célokat szolgálták a különböző tilalmak. A harmincad- és a huszadvámok eredetileg – egységes adókulccsal rendelkező – értékvámok voltak, míg az új szabályozás termékek szerinti differenciált rendszert vezetett be. Az 1754-es kettős vámrendszerben általában könnyű volt a mezőgazdasági termék kivitele a birodalomba és az iparcikk behozatala. A magyar rendiség nyomására 1824-re enyhült a birodalmon kívülre szánt agrárexport vámjá, viszont az örökös tartományok iparának védővámjai egészen 1848-ig fennmaradtak.

A nemesi közvélemény az úrbéri munkálat mellett a kereskedelmi reformoktól várta a feudalizmus válságának enyhítését. A bajok okát az ország függő helyzetében látták. Ellenállást váltott ki a bécsi udvar ipar- és vámpolitikája. Az országos kereskedelmi- és harmincadügyi albizottság a közgazdasági (commercialis) javaslatok középpontjába a vámkérdést állította és sürgette az országgyűlésen elsőkénti napirendre tűzését. Az országos bizottsági munka alapjait Skerlecz Miklós 1791-es javaslatai adták. A bizottság – jellemzően a gazdasági problémák sokrétűségére – visszatért egyes úrbéri vonatkozású kérdésekre is. Ezek a javaslatok tekinthetőek a magyar kereskedelmi jog kodifikációs folyamata első lépéseinek. Skerlecz felismerte, hogy a modern nemzetek gazdagságának forrása az ipar, így a program középpontjába az iparosodást állította. Termelő ipar nélkül a politikai önrendelkezés is csupán illúzió, állapították meg a bizottságok. A mezőgazdaságnak is elemi érdeke az ország iparosodása.²⁴

Az iparfejlesztésen túl az ország gazdasági talpra állításához az alábbi csomópontokat határozták meg: a közlekedés fejlesztése, a céhek korlátozása, a termékkivitel szabadabbá tétele és a vámrendszer kölcsönössé tétele az örökös tartományok és Magyarország között.²⁵

Az országos albizottság új javaslatot tett a közös birtoklású nemesi föld és a jobbágyi és a nemesi földek elkülönítésére is. Az alföldi tanyarendszer helyet faluközpontok kialakítását javasolta, mivel az alföldi puszták mindig kívül maradtak az úrbéres állományon. Az országos albizottság központi kérdése azonban a nemesi árutermelés biztosítása és

²⁴ FÓNAGY I. M. 2005. 28–29.

²⁵ HORVÁTH ATTILA: Az első magyar kereskedelmi társaságról szóló törvény. *Jogtörténeti Szemle*, 2004/4. 7–15.

ennek érdekében a termékértékesítés minél tökéletesebb megszervezése és ezek előfeltételeinek megszervezése volt.²⁶ E kérdések elsősorban technikai jellegűek voltak. Az infrastruktúra fejlesztésére helyezték a hangsúlyt, úgymint: útépités, folyószabályozás, vasútépités, csatornaépítés, és ezek finanszírozására részvénytársaságok alapítását kívánták lehetővé tenni. Jellemzi a viszonyokat, hogy e tisztán technikai jellegű kérdések is társadalmi és jogi színezetet kaptak, miszerint az elkészült utakat, hidakat, közlekedési eszközöket stb. kik és milyen feltételek mellett vehették volna igénybe? A nemes is kötelezhető-e a fizetésre úthasználati díj vagy akár a belsővámok fenntartásának jogcímén?

Az árutermelés kérdése egyenes úton vezetett a nemesség tőkehiányának és hitelképtelenségének problematikájához, ami az ősiség okozta korlátokból fakadt.²⁷ Kevesen jutottak el odáig, mint Radvánszky Antal, aki a hitelképtelenség leküzdése érdekében a legradikálisabb megoldásként az ősiség teljes eltörlését, a nemesi föld korlátlan adásvételének lehetővé tételét és a nemesi föld összeírását követelte. (Ezek a kérdések más megközelítésben a jogi albizottság előtt is felvetődtek.) Végül az

²⁶ VÖRÖS Károly: Abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812–1830). *In Magyarország története tíz kötetben.* 5/1. Szerk. VÖRÖS Károly, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 645–650.

²⁷ Bár a modern tőkés hitelintézetek csak az 1840-es években jelentek meg Magyarországon, a hitelezés azonban nem volt teljesen ismeretlen azt megelőzően sem. A kölcsönszerződéseket a 18. század végéig főként birtokszerzés vagy birtok egyben tartás érdekében vették igénybe. Az üzemi hitel csekélyebb szerepet játszott. Pénzintézetek híján a magánkölcson útján bonyolították a pénzkihelyezést. Fedezetként a kölcsönvevő személyes hitele, társadalmi presztízse, kapcsolatai és birtokai mérete szolgált. A „nemesi baráti kölcsön” általában hosszúlejáratú és egy összegben visszafizetendő volt, 5–6% kamattal. Formálisan a hitelezés körébe tartozott a birtokok elzálogosítása is. Az adós a kölcsönösszeg kamatainak fejében zálogként átengedte a kijelölt birtoktestet a hitelezőnek, aki azt a visszafizetésig birtokolta. A hitelező birtokost egyes korlátozásokkal a tulajdonjogi dologi jogosultságok teljes egésze megillette. A zálogba adás gyakran burkolt adásvételi szerződések voltak. A 19. század első évtizedeire a kereskedelmi szükségleteket növekedésével a nagykereskedők nyújtottak banki és hitelműveleteket. Az 1827-es összeírás szerint csaknem az összes pesti nagykereskedő foglalkozott banki és váltóügyletekkel. 1840-ben kezdte meg a működését a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, majd 1848-ig összesen harminchárom takarékpénztár nyílt az országban. 1842-ben megalakult a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, amely a kereskedelem és a tőkés ipar hiteligényei hivatott kielégíteni. (Mint egyetlen bank az országban, 1848-ban az önálló magyar bankjegyet, a „Kossuth-bankót” is itt bocsátották ki.) FÓNAGY i. m. 2005. 34–36.

albizottság a hitelezők biztonságát szolgáló törvényjavaslatot öntött formába. Az országos kereskedelemi bizottság előtt az ipar – nem meglepő módon – nem került előtérbe, a nemesi földeken történő áruterelés és azt követő termékértékesítéssel szemben.²⁵

Az országos albizottság által készített anyag hangsúlyozta, hogy a fennálló vámrendszer Magyarországnak rendkívül hátrányos.²⁹ Végül az albizottság javaslatait az összbizottsági tárgyaláson közel teljes egészében elutasították.

A vármegyék sérelmeit Boczkó Dániel öt pontban foglalta³⁰ össze: „Elsőként a többi vármegye által is sérelmezett prohibitivum systemát említette, melynek alkalmazása miatt a hazai termékek kivitelét és a külföldi áruk egy részének behozatalát a birodalmi kormány vagy tilalmazta, vagy a magas vámok által ezek forgalmát megakadályozta. A hazai termékek kivitelét a Magyarország és az örökös tartományok határán kivetett magas vámok, továbbá a birodalom határán fizetendő vámok egyaránt nehezítették. A magyar kereskedés passzívumának második okát [...] a szállítás költséges voltában, az utak rossz minőségében, a folyók szabályozatlanságában, a csatornák hiányában látta. Harmadik tényezőként a hitelviszonyok rendezetlenségét, a váltótörvényszékek hiányát sorolta fel. A negyedik okot [...] abban látta, hogy a hazai gyárak, azaz a manufaktúrák hiánya, az ipar fejletlensége miatt számtalan terméket külföldről kényszerül az ország beszerezni. Végül kifogásolta a kormány által az egyes kerekedőknek adományozott privilégiumokat, monopóliumokat.”³¹ Tehát összefoglalóan a hazai gazdaság javítását az alábbi öt pillér köré kellene alapozni a vármegyék szerint: vámpolitika reformja, szállítási lehetőségek modernizálása, hitelviszonyok javítása, iparteremtés és monopóliumok felülvizsgálata.

A megyék többsége a vámpolitikában a kölcsönösség híve volt. Azonban a fejlett iparral nem rendelkező megyék között előfordult, hogy a kivitel és behozatal szabadságát kívánták a magyar mezőgazdasági

²⁵ VÖRÖS i. m. 1980. 645–650.

²⁹ Uo.

³⁰ Boczkó Dániel Békés megyei táblabíró és választmányi tag. 1832. január 9-én készítette el észrevételeit. Vö. VÖLGYESI Orsolya: *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2002. 91.

³¹ Uo.

termékek külföldi versenyképességének növelése érdekében.³² Nógrád véleménye szerint mind az örökös tartományok, mind a külföld felé alacsony vámokat kellett volna meghatároznia a rendeknek.³³ Esztergom viszont úgy vélte, amíg a hazai kereskedelem fel nem lendül, minden ki- és beviteli, valamint átmenő vámot törölni kellene, és „mindennemű kereskedésbeli szövetkezések a természeti kifejlődésre hagyathatnának”.³⁴

Nógrád a többi törvényhatósághoz hasonlóan központi jelentőséget tulajdonított a vámok és harmincadok kérdésének. A nemzeti önrendelkezést és gazdasági önállóságot, mint két összetartozót, állították egymás mellé s egymás feltételeivé. Nógrád merőben más taktikát dolgozott ki, mint a legtöbb küldöttgyűlés: bár azzal egyetértett, hogy a diétán sürgetni kell a kereskedés ügyének tárgyalását, de – más vármegyékkel szemben – a közgazdasági operátumokon belül nem a vámok kérdésével akartak kezdeni.³⁵ Tartottak a kormányzattal való összeütközéstől és attól, hogy végül semmi eredménnyel nem járnak. Ennek megfelelően Nógrád végzésében hátra sorolódta a harmincad és vámok kérdéskörei. Nógrád is a munkálat kulcsfogalmának a „kereskedési aránylatot” tartotta, azaz azt az arányosságot, miszerint az országban „minél nagyobb [...] az ipar fogyatkozása, s a kereskedés” megszorítása, annál nagyobbak a vámok elleni panaszok. Így a megye fő kívánatává a vámok országgyűlésen leendő szabályozását tette.³⁶ Itt a *reservata-communicata* kérdése került előtérbe, miszerint a megyék az egyes felségjogok gyakorlására kívántak jogosítványokat. A különböző választmányok négy eltérő megoldást vártak a diétától a vámok igazságtalanságának orvoslására. Pest vármegye a szabad kereskedelem bevezetése mellett foglalt állást. A megyék egy része azonban különbséget tett a birodalom két fele, valamint a többi állammal való kereskedelem között. Voltak olyan megyék, amelyek az örökös tartományok és Magyarország között el kívánták törölni a harmincad-vámokat, más országok vonatkozásában azonban fenn kívánták tartani a

³² BARTA i. m. 1966. 155.

³³ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10. cs. Nógrád kereskedelmi munkálata.

³⁴ MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10. cs. Esztergom kereskedelmi munkálata, vö. VÖLCYESI i. m. 2002. 96.

³⁵ Uo. 33.

³⁶ SRÉTER i. m. 1842. 76.

mérsékelt vámokat.³⁷ Ezek a megyék közé tartozott Nógrád is, viszont azt is javasolta, hogy a birodalom két fele között a viszonzosság (reciprocitas) alapján szabályozzák a kereskedés feltételeit, így a vámok mértékét is.³⁸ Győr javasolta, hogy a tőlük Ausztriába vitt termékek felemelt vámjához hasonlóan és azzal azonos mértékben kéne vámot szabni az onnan Magyarországra érkező árukra is.³⁹ Figyelemre méltó Győr további javaslata, miszerint a viszonzosság kiharcolásáig Magyarország represszáliával éljen, és a küldő tartományokból az országon keresztül szállított árura is vessenek ki büntetővámot,⁴⁰ továbbá Győr tiltani rendelte a vámszedésekkel kapcsolatos visszaéléseket és a vámhelyeken kívüli vámoltatást.⁴¹ Ezzel is enyhítve a kereskedelmet hátráltató visszaéléseket. Esztergom a nemzet érdeke mellett érvelt, amikor a vámok eltörlését javasolta.⁴²

A vámkérdés a szabad kereskedelem alapjainak megteremtése mellett túlmutatott a gazdasági szférán. Magyarország és az örökös tartományok közötti megvalósítandó viszonzosság egyfajta nemzeti szuverenitást is szimbolizált. Egyes hozzászólások felhívták a figyelmet konkrét gazdasági problémákra, úgymint a magyar árukra 1829-ben kivetett állandó ún. rendi kárpótlási illetékre (ständischer Entschädigungsaufschlag), amely szerint az örökös tartományokban eltörölték a különböző városi és tartományi adókat. Erre reagálva Győr szerint újabb „fizetések bevezetése” lett volna helyénvaló.⁴³

³⁷ VÖLGYESI i. m. 2002. 96.

³⁸ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata.

³⁹ „Vajon nem lenne-e igazságos és hasznos, a többi ausztriai örökös tartományokban készült kézművesektől, midőn ezek Magyarországra behozatnak, viszont hasonló vámot szedni a közfundus és azon törvényhatóságok számára, amelyeknek kebelében azok megemésztetnek?” MNL OL Archivum palatine secretum archiducis Josephi (1795–1847). N 22 f. 16. cs. Győr kereskedelmi munkálata; Vö. BARTA i. m. 1966. 154.

⁴⁰ „Addig, míg [...] kijelentett igazságos kívánság végbe nem hajtatik, Magyarország is az ausztriai örökös tartományok iránt represszáliákkal éljen, és nem csak a Magyarországon megemésztendő portékákról, de még a külső tartományokban Magyarországon keresztül hordandókról is hasonló vámot szedjen.” MNL OL Győr kereskedelmi munkálata.

⁴¹ „Országos törvény által tiltassanak meg a vámszedés alkalmával gyakran történni szokott sanyargatások és fürkézések, kiváltképpen azok, melyek a vámhelyeken kívül az utakon tettek.” MNL OL Győr kereskedelmi munkálata.

⁴² MNL OL Esztergom kereskedelmi munkálata.

⁴³ MNL OL Győr kereskedelmi munkálata; vö. VÖLGYESI i. m. 2002. 97.

A vámokon túl számos javaslatot fogalmazott meg a küldöttgyűlés a kereskedelem fellendítésének elősegítése érdekében. Nógrád célja az iparosítás volt, ennek megfelelően végzésébe foglalta, hogy hat év adómentességet kellene adni azoknak a letelepedett kézműveseknek és mestereknek, akik új, addig nem gyakorolt hasznos mesterséget hoztak be.⁴⁴ A bizottságok a közlekedést, a szállítás ügyét a kereskedelem lényeges előfeltételének tekintették, amely elengedhetetlen a hatékony mezőgazdaság és ipar kialakításához. A kortársak felismerték, hogy a hatékony útépítés feltétele, hogy abban a nemesség is szerepet vállaljon. A jobbágyság ereje nem volt elégséges ehhez a nagy munkához, illetve tudatában voltak, hogy a közmunka nem hatékony.⁴⁵ Az 1828 és 1830 között tanácskozó országos bizottság eredményeiben megfigyelhető, hogy a főútvonalak kialakításakor nem számolt vasútvonalakkal.⁴⁶

A kereskedelem egyik fő problémája a fentebb már említett utak hiánya. A nógrádi választmány három főbb útvonal kiépítését javasolta, elsőnek a Pestet Fiumével,⁴⁷ a tengerparttal összekötő, majd a Budát Galíciával és Pestet a bányavárosokkal összekötő kereskedelmi utak teremtését.⁴⁸ Nem tartotta a megye reálisnak az országos bizottság azon javaslatát, miszerint a kereskedő utak a kincstárból (azaz a kincstári kamatokból) épüljenek ki, és az „adózőnép” ingyen vegye használatba azokat. Nógrád álláspontja az volt, hogy bár a kereskedelmi úthálózat kiépítése elkerülhetetlen, azt a kincstár teljes bevételeiből ne lehessen finanszírozni. Emellett igazságosnak vélte, hogy „kik a kérdéses utak javaival élni fognak, annak terheit is viseljék.”⁴⁹ Tehát a reformpárti megye az úthasználati díjon keresztül meg kívánta adóztatni a nemességet is. Az utak elkészítésének finanszírozása körül izgalmas vitafolyamat alakult ki, hiszen előbb került terítékre, hogy kik és milyen feltételek mellett használhassák majd a megépítendő utakat, mint a beruházás elsődleges

⁴⁴ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata.

⁴⁵ WESSELÉNYI Miklós: *Balítéletekről*. Bukarest, 1833. 228.

⁴⁶ KAPITÁNY Adrienn: Közlekedéssel javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálataiban. *Történelmi Szemle*, 2016/4. 615–641.

⁴⁷ Az országos albizottság ülésén Wenckheim József báró egy vasútvonalat javasolt Pest–Szolnok–Fiume útvonalon. VÖRÖS i. m. 1980. 648.

⁴⁸ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata.

⁴⁹ SRÉTER i. m. 1842. 89.

paramétereit vitatták volna meg, úgymint pontos útvonal vagy a kivitelezés forrása. Nógrád végül a megosztás mellett döntött: eszerint az útkészítés során „megkívánt kézi és fuvarbeli munkák terheit az adózók, a többi bármi néven nevezendő költségeket ellenben a nemesi rendek [...] törvényhatóságra megállapítható arány szerint viselni tartozzanak.” A javaslat kiterjeszti tehát az adófizetők körét a nemességre, de megadja számukra az évenkénti egy összegben való fizetés lehetőségét.⁵⁰

Továbbá a szárazföldi útvonalak mellett a vízi közlekedés is fejlesztését is szükségesnek találták. Nógrád és Győr is javaslatokat fogalmazott meg a folyami hajózás, a csatornák és gátak kiépítése, a révber eltörlésére és az uszályok vontatására szolgáló utak rendezésére.⁵¹ Győr javasolta a Duna és a Balaton összekötését a Sió folyó csatornává alakításával, minek célja Somogy, Veszprém és Zala megyék kereskedelmének megkönnyítése és fellendítése volt.⁵²

Nógrád kezdeményezte, hogy az újabb innovációkat létrehozók „közjutalommal díszesítenének meg,”⁵³ tehát egyfajta innovációt támogató rendszerrel akart ösztönzően hatni a fejlesztésekre. Ugyancsak a kereskedelem serkentését célozta a kereskedőtársaságok (kereskedő közössülések) létrejöttét szorgalmazó javaslatok.⁵⁴

Mária Terézia a hitelfizetési hiány elkerülése végett bocsátott ki papírpénzt, ami a századfordulóra korlátozás nélküli fizetőeszközzé vált. A forgalomban lévő papírpénz mennyisége 1798 és 1810 között a tizenhat-szorosára emelkedett, amivel az árutermelés nem tartotta a lépést, így megkezdődött a papírpénz inflációja. A nógrádi szakaszküldöttség a papírpénz forgalmának eltörlését, váltótörvényszékek felállítását, valamint egy Nemzeti Bank felállítását javasolta. (A Nemzeti Bank felállítása az ország gazdasági viszonyainak fejlesztése mellett szintén szuverenitást kifejező elemként is értelmezhető.) A nógrádi közgyűlés – felismerve annak kártékony hatását – nem támogatta a papírpénz bevonására tett szakaszbizottsági javaslatot, csupán az árfolyamát kívánta rögzíteni, illetve

⁵⁰ SRÉTER i. m. 1842. 81.

⁵¹ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata; MNL OL Győr kereskedelemi munkálata.

⁵² MNL OL Győr kereskedelemi munkálata.

⁵³ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata.

⁵⁴ Uo.

az azonnali aranyra és eziüstre való átváltás lehetőségét megteremteni a forgalombiztonság érdekében.⁵⁵

Továbbá szabályozni kívánták egyes szerződéses export- és importvámokat is, úgymint az Orosz Birodalomból érkező nyers bőrök importjának és a magyar borok exportjának vámkötelezettségeit.⁵⁶

A céhkérdés jelentősége vitathatatlan volt. A megyék többsége részletesen foglalkozott a különböző királyi monopóliumok és a céhek eltörlésével mint a gazdasági fejlődés visszatartóival. Nógrád javasolta a céhek és a céhes kiváltságok, monopóliumok eltörlését, szabad utat engedve az iparosodásnak.⁵⁷ E kérdésben Esztergom is a haladó szemléletű megyékkel tartott, és a céhek eltörlése mellett foglalt állást.⁵⁸ Amennyiben nem sikerülne azt elérni, Győr szorgalmazta a céhrendszer törvény általi szabályozását.⁵⁹

Ugyancsak Győr kezdeményezte az újonnan alapított gyárak számára tizenöt éves adómentesség biztosítását, azzal is ösztönözve a befektetői hajlandóságot, illetve hogy az új találmányok előállítói szintén tizenöt éves privilégiumot, egyfajta szabadalmi jogot kapjanak a termékük kizárólagos előállítására.⁶⁰ Nógrád szintén támogatta az új találmányok kizárólagos gyártási jogosultságát, annyi eltéréssel, hogy hat évet javasolt az „új találmányok vagy hasznos mesterségek meghonosítóinak”.⁶¹

A javaslat külön cikkben foglalkozott a Körös, a Maros és a Tisza által határolt terület betelepítésével (*objecta oeconomiae publicae*). Bár az országos bizottság – a földesúri magántulajdon védelmében – nem kívánt kötelező erejű törvényt hozni a kérdésben, ennek ellenére a megyék szép számmal szóltak hozzá. Győr küldöttsége az újonnan telepített helységeknek tíz év adómentességet ajánlott. Tervezete szerint a gazdák telkeit házuk körül alakítanák ki.⁶² Nógrád szintén helyeselte a birtok

⁵⁵ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata.

⁵⁸ MNL OL Esztergom kereskedelmi munkálata.

⁵⁹ MNL OL Győr kereskedelmi munkálata; vö. VÖLGYESI i. m. 2002. 99.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata.

⁶² MNL OL Győr kereskedelmi munkálata.

(belső telek és a külső illetmények) egy tagban tartását, és ugyancsak célszerűnek tartották a közbirtokok egy tagban való kiszakítását.⁶³

Összességében megállapítható tehát, hogy a vámkérdés és a külkereskedelem állott a megyék gazdasági nézeteinek középpontjában, s az egyébként sokrétű, gyakran ellentétes megyei vélemények e kérdéskörben teljes egységet mutattak a leghaladóbb megyéktől egészen – Barta szavaival élve – „a legreakciósabb Esztergomig.”⁶⁴ S bár a kereskedelmi javaslatok nem kerültek az 1832–1836-os diéta napirendjére, a tárgy jelentőségét jelzi, hogy három törvényt így is meghoztak és kihirdettek a bizottságok javaslatai alapján. Ezek voltak: a közlekedési célú vállalkozásokat és a kisajátítást szabályozó 1836. évi XXV. tc.,⁶⁵ a Lánchídról szóló 1836. évi XXVI. tc.,⁶⁶ és a vízi munkálatokról szóló 1836. évi XXXVI. tc.⁶⁷

Megítélésem szerint a reformtörvényeknél sokkal jelentősebb a nemesi közvéleményben végbement változás, amit a vámkérdések tisztán visszatükröznek: az évszázados sérelmi politikát felváltotta az aktív reformpártiság. A nemesi közvélemény nem személyes vagy alkotmányos sérelmek orvoslását követelte az uralkodótól, hanem az ország érdekében eljárva kezdett egységgé formálódni. Bár a megyék javaslatai nem alkottak egységes arcvonalat, de a közvélemény jellege azonosíthatóan megváltozott.

Adó és katonatartás ügye

A 19. század első felében a magyar adórendszerben számos adónem fellelhető volt. 1848-ig a szisztéma monopóliumokból és kedvezményekből álló ad hoc jellege dominált. Az egyenes adók tipizálhatók az adóztatók személye szerint: állami (hadiadó), megyei igazgatási (házi adó), illetve a helyi kiadások fedezésére (községi adó) szolgáló terhek. Az adók a nem nemes agrárnépességet és a városlakókat terheltek. Az állami adók beszedését – központi adókezelő szervezet hiányában –

⁶³ MNL OL Nógrád kereskedelmi munkálata; vö. VÖLGYESI i. m. 2002. 100.

⁶⁴ BARTA i. m. 1966. 156.

⁶⁵ 1836. évi XXV. tc. az Ország köz-javát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról.

⁶⁶ 1836. évi XXVI. tc. egy állandó hidnak Buda és Pest közötti építéséről.

⁶⁷ 1836. évi XXXVI. tc. az egyesek költségein készítendő vízi munkálatoknak előmozdításáról.

végrehajtási hatáskörükben a megyék végezték, ún. dicális összeírásos rendszerben. A hadiadó mellett súlyos terhet jelentett az adófizető jobbágyság számára a hadsereg természetbeni tartása, azaz a deperdita. A szabad királyi városok a megyével hasonlatosan kezeltettek: fej- és vagyonadó fizetési kötelezettséggel tartoztak, tehát adóalapjuk nekik sem a jövedelmük alapján volt kiszámítva.⁶⁸

Az adóügyi albizottság szintén érintette a feudális rendszert, még hozzá az állam önállóságának szemszögéből. A javaslat adóztatási elve a tiszta jövedelmet tekintette adóalapnak. A megjelenő új termelési ágaknak és új szakmák, technikák mentén alapuló vállalkozásoknak – ahogy a kereskedelmi munkálatban is láthattuk – adófizetési kötelezettséget csak bizonyos felfutási idő elteltével keletkeztetett volna. Az albizottsági javaslat továbbá javasolta az adómértékek csökkentését és a szabad királyi városoknak – adózási szempontból – a Kamara alóli kivételét, illetve a Helytartótanács alá való rendelését.⁶⁹

A katonatartás ügyében kiinduló elv volt, hogy a katonatartás „nem törvényes kötelezettség”, ebből az következett, hogy a javaslat mint önként vállalható kötelezettségformát az országgyűlést jelölte meg illetékesnek – a szokásjognak megfelelően.⁷⁰

Továbbá az operátumokat tematikusan felosztott három egységben tárgyalták. Első tárgykör az adó kivetésének és behajtásának módjával foglalkozott. A második a megyei és városi pénztárakra fókuszált, míg a harmadik a katonaság elhelyezésével, élelmezésével és a katonai rendtartás javítására tett javaslatokat.⁷¹

A közgazdasági albizottság javaslataihoz hasonlóan az adóügyi fiókbi-zottság javaslatainak többségét sem fogadta el az országos összbizottság, bár egyes részletkérdésekben konkrét javaslatokat elfogadott, a döntő kérdésekben az udvar álláspontját képviselte.⁷²

Az adóügyi munkálatok nem keltettek nagy visszhangot. A különböző adónemek kérdéseit más kontextusokban tárgyalták (például a nemesek

⁶⁸ FÓNAGY i. m. 2005. 29–30.

⁶⁹ VÖRÖS i. m. 1980. 658–663.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ VÖLGYESI i. m. 2002. 105.

⁷² VÖRÖS i. m. 1980. 658–663.

mentessége a hadiadó alól a polgári törvénykönyvvel foglalatосkodó jogügyi bizottság hatáskörébe tartozott).

Nógrád vizsgálódása a fent említett okokból az adókövetésre és beszedésre tett praktikus kérdések megvitatásában kimerült. „A közgyűlés vizsgálódása [...] egészen gyakorlati és tapasztalati észrevételekre és figyelmeztetésekre” volt szorítva – írja Sréter.⁷³

A vármegyék többsége javasolta a katonaság természetben történő ellátása helyett a laktanyákban való elszállásolását, illetve a hadsereg kincstári költségen történő eltartását.⁷⁴ Nógrád végzésében a katonaság elszállásolását még vállalni tudja, de kikötötte, hogy „nyoszolyán kívül semmit se” terheljenek a jobbágyságra.⁷⁵

Győr szintén kisebb jelentőségű részletekre kiterjedő rövid hozzászólást intézett az országos munkálathoz, amúgy mindenben támogatta azt. Kiemelendő Győrnek a jobbágyság terheinek csökkentése érdekében megfogalmazott javaslata, miszerint a katonaság eltartására szolgáltatott termékek (széna, gyertya, fa) megtérítését az aktuális piaci reálárhoz kellene igazítani.⁷⁶ Ezt az elvet képviselte Esztergom és Nógrád megye is.⁷⁷

Nógrád az egységes adószedés érdekében tanácsolta a diétának az adóév meghatározását, kezdődátumnak javasolták a katonai esztendő kezdetét, azaz november elsejét.⁷⁸

Az adóalany tekintetében a nőknek adómentességet javasoltak, kiterjesztve az országos munkálat gazdák feleségeire vonatkozó rendelkezéseit. Az életkorral elérhető mentesség szabályait szigorítani kívánták, a hatvanadik év betöltése mellett a „munkára való tehetetlenséget” igazoló végzés beszerzésének kötelezővé tételét kezdeményezte a küldöttgyűlés.⁷⁹

A rövid adóügyi javaslatokban a megyék gyakorlatias, közéletből mérítő adóügyi ajánlásait nem új teóriák és alapintézmények kidolgozására és bevezetésére építették, hanem a fennálló rendszert kívánták

⁷³ SRÉTER i. m. 1842. 112.

⁷⁴ BARTA i. m. 1966. 172.

⁷⁵ MNL OL Nógrád adóügyi munkálata.

⁷⁶ MNL OL Archivum palatinalis secretum archiducis Josephi (1795–1847). N 22 f. 16. cs. Győr adóügyi munkálata.

⁷⁷ MNL OL Nógrád adóügyi munkálata; MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Esztergom adóügyi munkálata.

⁷⁸ MNL OL Nógrád adóügyi munkálata.

⁷⁹ Uo.

áttekinthetőbbé, kiszámíthatóbbá tenni, amivel – a kereskedelmi javaslatokhoz hasonlóan – úgyszintén az újfajta gondolkodás és politizálás felé tettek egy lépést.

A nemesi vármegye és az új, reformalapú gondolkodásmód és politikai közbeszéd

Jelen írással egyrészt be kívántam mutatni az operátumok kereskedelmi és adóügyi munkálatainak megyei véleményezését, másrészt a javaslatok részletes taxatív ismertetésével kívántam érzékeltetni – a reformhajlandóság mértékétől függetlenül – a megjelenő szemléletváltást a vármegyei nemesség körében. A nemesi vármegye proaktív politikai kezdeményező kedve mögött megfigyelhető, hogy a tizenkilencedik századra a magyar rendiség átstrukturálódott. Ez az átalakulás a diétán – főként a kerületi ülésen – is nyomon követhető: megváltozott a két tábla kapcsolata, az alsótáblán pedig megerősödtek a vármegyei követek. Amíg a tizennyolcadik századi országgyűlések vezető erejét a főnemesek adták, addig a következő évszázadra a jómódú birtokos köznemesség vált kezdeményezővé. Az ország politikai őrsgváltása, tehát a bene possessionati, azaz a jómódú birtokosok által dominált magyar rendiség megszületése már az 1790–1791. évi diétán nyilvánvalóvá vált. Így megállapíthatjuk, hogy a reformkor társadalmi és közéleti játéktere már a tizennyolcadik század utolsó éveire készen állt.

A tizennyolcadik század folyamán a politikai erővé váló köznemesség először többségbe került a vármegyei közgyűlésén, majd a századfordulóra már alakítani kívánta az ország jövőjét is. A tizenkilencedik századra ezek a folyamatok tovább erősödtek: „a 19. századra kitekintve azt látjuk, hogy ez a forгатókönyv további megerősítést nyer. A diéta utolsó fél évszázadának minden jelentősebb változása a kormányzatot általában támogató tényezők gyengülését hozta, a megyék pedig gyakorlatilag kiséjtítetták a rendiség képviseletét” – állapítja meg Szijártó M. István.⁸⁰

Az országgyűlést vezető réteg társadalmi átalakulásával párhuzamosan megfigyelhető a törvényalkotást jellemző minőségi változás

⁸⁰ SZIJÁRTÓ i. m. 2006. 304.

bekövetkezte is. A tizennyolcadik század eseti, konfliktusmegoldó jogalkotását a századfordulóra – a természetjogi iskola uralkodóvá válásával egyidejűleg – felváltotta a társadalom átalakítására törekvő tudatos jogalkotás. Jogtechnikai szempontból a kodifikációs igény megerősödése Európában a megelőző századok szokásjogi alapú jogviszonyainak elavultságából következett, mivel a társadalom olyan felgyorsult fejlődésen ment át, hogy a mennyiségi – szokásjogot követni próbáló – jogalkotás és az inkorporáció már nem bizonyult megfelelő módszernek.⁸¹ A korszellem és a modern társadalomtudományok szolgáltatták a szellemi háttérrel az írott jogforrások iránti igény és az adott jogágakra vonatkozó törvénykönyvek zárt rendszerének megalkotására.⁸²

Horváth Attila rávilágít, hogy az átalakulás felvetette a régebbi és az újabb jogszabályok kapcsolatának megváltozását is. A modern jogfelfogás értelmében a jogforrási hierarchia azonos szintjén álló jogszabályok közül a később alkotott jogszabály automatikusan hatályon kívül helyezi a korábbi (lex posterior derogat priori).⁸³

Az új eszmék Magyarországon már az 1790–1791-es országgyűlésen megmutatkoztak, és a kor vezető politikusainak diskurzusaiban megjelent a magyar jog megreformálhatóságának kérdése.⁸⁴ Tulajdonképpen ezek az eszmék vezettek a kilenc bizottság kiküldéséhez: cél az új jogszabályok, új kódexek megalkotása volt. Majd ezen eszmék szunnyadtak négy évtizedig, amíg a reformkor új generációja elérkezetnek látta az időt az ország modernizálására.

A két folyamat – a törvényalkotást befolyásoló réteg társadalmi átalakulása, azaz a megyei köznemesség előtérbe kerülése és az új korszellem térhódításának – összeérése kellett ahhoz, hogy megkezdődhessen a „reformtervezetek” kora. A szemléletváltáshoz szükség volt mind a két elemre. A vármegyei nemesség térnyerése elengedhetetlennek látszik a reformjavaslatok megszületése érdekében, mivel ez a réteg volt az, ami

⁸¹ HORVÁTH Attila: A magyar magánjog átalakítása 1848-ban. (Nemzeti hagyományok és a modernizáció kérdése). In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Szerk. VÖRÖS Imre, Logod Bt., Budapest, [é. n.] 171–172.

⁸² VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 62.

⁸³ HORVÁTH i. m. [é. n.] 172.

⁸⁴ MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. MTA, Budapest, 1907. 51.

a kormánytól mint végrehajtó hatalomtól teljes elszigeteltségben élt, így személyes érdekei se láncolták közvetlenül az udvarhoz, s így a nemesség számára egyre több olyan terület vált fontossá, ami korábban az uralkodó kizárólagos felségjogában állt, úgymint a gazdasági szabályozás és fejlesztés, oktatás stb.

A tizenharmadik században megindult folyamatok a reformkorban tetőztek. A nemesség szakított az évszázados sérelmi politikájával, és újfajta szemléletmóddal, az ország érdekeit előtérbe helyező reformpolitizálásba kezdett. A változó politikai struktúrát továbbfejleszteni a rendiség keretei között nem lehetett, csupán új alapokra lehetett helyezni: ez történt meg 1848-ban.

Az 1848-as átalakuláshoz vezető úton láthattuk, hogy megkerülhetetlenek az operátumok és az azokat véleményező vármegyei rendiség. Az országgyűlési időszakok között a megyegyűlések váltak a politikai közélet színterévé. Továbbá megfigyelhető e fórumok tagoltsága: láthattuk, a három különböző politikai többségű vármegye aktivitása, reformhajlandósága merőben eltérő volt, de maga a kodifikációs igény jelenléte megkérdőjelezhetetlen.

A végeredményében a konzervatív országos operátumokra – az ugyancsak konzervatív – Esztergom csak a legritkább esetben tett ellenjavaslatot vagy strukturális változtatást eredményező kiegészítést. Győr mint változó többségű megye már több esetben fogalmazott meg konstruktív, jövőbemutató javaslatot. Nógrád pedig hozzászólásaival – az ország reformista megyéivel együtt – számos esetben feszegette a fennálló közjogi szisztéma „kőbe vésett” alapjait.⁸⁵

⁸⁵ Az egyes megyék aktivitása – és általában az ezzel együtt járó reformisága – szembetűnő magának a vármegyei közgyűlés által kiadott javaslat terjedelméből. Nem véletlen tehát, hogy az általam vizsgált három megye forrásanyagának terjedelme közel sem egységes. (Nógrád javaslatainak terjedelme többszöröse az esztergomi végzéseknek.) Továbbá a konzervatív Esztergom még ki sem nyomtatta véleményeit, ellentétben Győrrel és Nógráddal.

Képešsy Imre*
FÖDERALIZMUS,
CENTRALIZMUS,
DUALIZMUS – AVAGY A
KIEGYEZÉSHEZ VEZETŐ ÚT

Előzmények

1859 nyarán, a szárd–francia–osztrák háború kimenetelét egyértelműen eldöntő solferinói csatában elszenvedett vereséget követően nyilvánvalóvá váltak a neoabszolutizmus rendszerének gyengeségei. Ez korántsem jelentette azt, hogy önmagában az olasz egységért kirobbanó konfliktus elvesztése roppantotta volna meg az ekkor már egy évtizede Ferenc József által vezetett birodalmat. Hanák Péter szerint e berendezkedés valójában sosem volt stabil: a teljesen centralizált „Gesamtstaatot” a Habsburgok fegyveres erővel és ellenforradalmi eszközökkel teremtették meg, és azt egyedül a katonai és bürokratikus diktatúra tartotta fenn.¹ Az 1850-es évek külpolitikai kudarcai – ezek közül főként Ausztriának a krími háborúban vállalt szerepét kell kiemelni – nemzetközileg elszigeteltté tették a birodalmat.² Belpolitikai téren állandó problémát okozott, hogy Magyarország, az örökösen rebellis „tartomány” helyzete sem került megnyugtatóan rendezésre, aminek következtében az 1850-es évek végére újra éledezni kezdtek az ellenzéki hangok, amelyeket a rendőrség sem volt

* Képešsy Imre MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0001-8388-7273.

¹ Vö. HANÁK Péter: *1867 európai térben és időben*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. 20–21.

² A kiegyezés nemzetközi kapcsolatokba való beágyazottságához lásd: RÍCÓ Balázs: Alkotmányos változások az 1860-as évek második felében. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica: Publicationes Doctorandorum Juridicorum* 7, 2017. 193–222.

képes teljesen elfojtani. Az évtized végére a legfontosabb problémát az 1848-ban is puszkaporos hordó szerepét betöltő költségvetési hiány okozta, ami a krími háborútól kezdve egyre növekvő problémát és egyre jelentősebb teherként jelentett az egész birodalom számára. A közpénzügyek kérdése akkor kapcsolódott össze a politikai rendszer reformjával, amikor 1859-ben a háborús készülődés időszakában a nagytőkések nem támogatták Bruck pénzügyminiszter kölcsöntervezetét, főként a pénzügyeket körülvevő alkotmányos garanciák teljes hiánya miatt.³

Bécs még a vereséget követően sem szánta el magát komolyabb lépésekre,⁴ de ezen előzmények hatására látták a magyar konzervatív főurak elérkezettnek az időt, hogy felszólaljanak a politikai rendszer átalakítása mellett. Tették mindezt nem kevésbé saját pozíciójuk megerősítése érdekében, hiszen a neoabszolutizmus időszakában ők sem részesülhettek a hatalom gyakorlásában. Elsőként Dessewffy Emil aktivizálta magát, tervezete – mely sok szempontból az Októberi Diploma alapját képezte – Magyarország vonatkozásában az 1847-es rendi alkotmány modernizálását célozta, átemelve az 1848-as átalakulás szociális reformjait, de elvetve a „theoretikus” szabadelvűséget.⁵ Javaslatra egyfelől a dinasztikus érdekek, másrészt a főurak ekkoriban már javarészt illuzórikus hatalmának megőrzésére szolgált. Ezen folyamatot „históriai alapon”, a császár által levezetett „alkotmányos államcsínyben” gondolkodva vélte megvalósíthatónak.⁶ A háborús vereséget követően azonban a hatalmon lévők még nem hajlottak mélyreható reformokra. A részben újjáalakított bécsi kormányzat egyelőre csak kisebb változtatásokat irányzott elő, valamint 1859 második felében a Habsburg-udvarnak még nem igazán volt konzekvens álláspontja Magyarország jövőjét illetően – eleinte úgy tűnt, hajlanak arra, hogy némi engedményeket nyújtsanak, de csakhamar viszszaakoztak és a kemény kéz politikájához tértek vissza.⁷

³ Vö. HANÁK i. m. 2001. 21.

⁴ KECSKEMÉTHY Aurél: *Vázlatok egy év történetéből*. Emich Gusztáv, Pest, 1862. 5.

⁵ HANÁK i. m. 2001. 22.

⁶ FERENCZI Zoltán: *Deák élete*. II. MTA, Budapest, 1904. 244.

⁷ HANÁK i. m. 2001. 24.

Az Októberi Diploma

Fél évvel később, 1860 elején – a pénzügyi helyzet rosszabbodásával egyidejűleg – a császár bizalmát ismételten elnyerő Windischgrätz herceget bízták meg azzal, hogy tárgyalásokat vezessen a magyar ókonzervatívokkal.⁸ A császár e döntése a bécsi kormány nemtetszését vonta maga után, akiket az uralkodó lényegében kikapcsolt e folyamatból. A lépés indokául a szakirodalomban azt tüntetik fel leginkább, hogy ez idő tájt ismerte fel a bécsi udvar azt, hogy a pénzügyi és az alkotmányos konszolidáció egymást kölcsönösen feltételezi, és utóbbin keresztül az előbbi mindenképpen azt igényli, hogy a dinasztia kiegyezzen Magyarországgal.⁹ A folyamat egyik első lépéseként került sor a Reichsrat felállítására és létszámának 1860. március 5-én bekövetkezett bővítésére. További fontos fejleményt jelentett azon 1860. július 17-én kihirdetett császári rendelet, amely kimondta, hogy a Birodalmi Tanács jóváhagyása nélkül új adót kivetni és új államkölcönt felvenni nem szabad.¹⁰ Ezen fórum ugyan ahhoz még ezen változásokat követően elégtelennek bizonyult, hogy a császár hatalmával szemben ellenpólusként szolgáljon, de egy szempontból elvitathatatlan a szerepe: lehetőséget kínált arra, hogy a különböző tartományok ókonzervatív politikusai párttá szerveződjenek. Az Októberi Diploma felé vezető út vonatkozásában a már említett Windischgrätz herceg, valamint az 1860 márciusától Magyarország főkormányzói pozícióját betöltő Benedek Lajos tábornagy mellett főként Szécsen Antal,¹¹ Apponyi György¹² és id. Mailáth György¹³ szerepét kell kihangsúlyozni, akik Richard Clam-Martinic-csal¹⁴ közösen tárták

⁸ Uo. 29.

⁹ Uo. 31.

¹⁰ HANÁK idézi: REDLICH, Josef: *Emperor Francis Joseph of Austria*. I. Hamden, Conn., 1965. 514.

¹¹ Szécsen Antal konzervatív politikus, tárca nélküli miniszter, történész, az MTA tagja, 1889-től 1894-ig a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

¹² Apponyi György 1848-ban Magyarország főkancellárja, konzervatív politikus, udvari kancellár, az uralkodó régi bizalmasa, a korábbi kiegyezési tervezet elkészítője, Mailáth György halála után 1861–1863-ig országbíró.

¹³ Székhelyi Mailáth György országbíró, a főrendiház elnöke, a MTA igazgató tanácsának tagja.

¹⁴ Teljes nevén *Richard Maria Karel hrabě Clam-Martinic*, osztrák és cseh főúri családok sarja, konzervatív politikus, 1867 és 1891 között megszakításokkal a cseh

1860. augusztus 25-én a császár elé elképzeléseiket.¹⁵ A reformtervezetnek lényegében két alappillére volt: az egyik az ún. „történeti-politikai egyéniségek elismerését jelentette (ami alatt a magyar korona és a cseh korona országait, az osztrák–német tartományokat és Galíciát értették), másrészt a birodalom egységének biztosítása érdekében a külügy, hadügy, pénzügy, vám- és kereskedelemügy egységes vezetésére és ellenőrzésére tettek javaslatot.¹⁶ Hazánk szemszögéből vizsgálva a tervezetet elmondhatjuk, hogy annak értelmében visszaállítani tervezték a magyar országgyűlést, míg a végrehajtó hatalmat az 1847-es állapotnak megfelelően a „régí” rendi intézmények gyakorolták volna. A birodalmi szinten felállítani tervezett szervek közül Magyarország vonatkozásában egyedül a rendkívül korlátozott jogkörökkel bíró Reichsrat lett volna illetékes, míg a birodalmi kormány jogköre kizárólagosan az imént említett közös ügyekben érvényesült volna. Szűk két hónappal később, ezen alapelvek figyelembevételével alkotta meg és hirdette ki az uralkodó a Pragmatica Sanctio alapján „vissza nem vonható állami alaptörvényül”¹⁷ az Októberi Diplomát.

Hanák olyan alaptörvényként határozza meg a diplomát, mint amely „a birodalom országai és tartományai „történelmi jogtudatának” és különböző rendi eredetű jogviszonyainak elismerését, de egyúttal az oszthatatlanság és elválaszthatatlanság kapcsainak a teljhatalom erejével való újraszabályozását”¹⁸ is eredményezte. A már évszázadok óta abszolutisztikusan kormányzott örökös tartományok számára nyilván kevésbé jelentett ez a helyzet problémát, mint azon Magyarország számára, mely a polgári átalakulást is alkotmányos intézményei közreműködésével vitte végbe. Ezzel együtt a Diploma a tekintetben valóban egy fontos lépcsőfokot jelentett a kiegyezés irányába, hogy az uralkodó annak alapjául az ókonzervatív politikusok javaslatára a Pragmatica Sanctiót választotta,¹⁹

tartományi gyűlés képviselője, 1879 és 1888 között a Reichsrat tagja, majd 1889 és 1891 között a cseh főrendi ház tagja.

¹⁵ HANÁK i. m. 2001. 34.

¹⁶ Uo. 35.

¹⁷ FERENCZI i. m. 1904. 245.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Ezen törvénycikkek vonatkozásában mindenképp meg kell említeni, hogy ezeket lényegében egészen 1857-ig kizárólagosan a trónöröklés rendjét szabályozó törvényeknek tekintették. Vö. HANÁK i. m. 2001. 150.

ami egyúttal azt is jelentette, hogy Bécs – egy évtized után – elmozdult a jogvesztés elméletétől. Ez azt jelentette, hogy még ha korlátok között is, de a jogfolytonosság elvére alapozva kívánta a király az alkotmányos reformot keresztülvinni. Ezzel kapcsolatban felhívja figyelmünket HANÁK arra az ellentmondásra, miszerint az uralkodó egyfelől felhasználta a Pragmatica Sanctiót (mint közös jogalapot) arra, hogy demonstrálja a jogfolytonossághoz való visszatérést, de ezzel együtt az 1723-as törvény-cikkek szolgáltattak Ferenc József számára alapot arra is, hogy az 1848-as törvényeket teljhatalommal kiiktassa – e kettőt ugyanis a császár egymással ellentétben állónak tekintette.

A Diploma – bár rendkívül rövid életűnek bizonyult – és nem is képezett az ókonzervatív politikusokon kívül senki más számára valódi tárgyalási alapot, de bizonyos elgondolásaiban a magyar politikai élet egy szűk szeglete számára a majdani kiegyenlítés alapjául szolgálhatott 1860–1861 fordulóján. Ez a „szeglet” Deák Ferencet és körét,²⁰ azaz a liberális politikusokat jelentette, akik nemcsak az abszolutizmust, hanem a forradalmat is elutasították (szemben pl. az emigráció vezéralakjának számító Kossuthal, aki ekkor is főként Olaszországra tekintett, és bízott egy újabb háború kirobbanásában).²¹ Mint ismeretes, a Diploma kétségtelen hátránya volt, hogy a birodalmi ügyekben illetékes „teljes” Reichsratban Magyarország csak egyike volt a tartományoknak, viszont az októberi alaptörvény felfogásában e testület olyan súlytalan tanácsadó és közreműködő testület lehetett csak, hogy azt senki nem tekintette és nem is tekinthette valódi alkotmányos törvényhozó szervnek.²² A Birodalmi Tanács illetén jogállása ugyan lehetővé tette volna az államfő számára közös ügyek abszolutisztikus kezelését, de Deákék álláspontja szerint ennek ellenszeréül szolgálhatott volna a magyar országgyűlés, ha annak jogállását teljes mértékben helyreállítják. Egyebekben viszont a „szűkebb” (a magyar követek nélküli) Reichsrat és a magyar országgyűlés egymással

²⁰ Deák szerint három párt létezett ekkoriban: a diplomát elfogadó ókonzervatívok, a törvény korlátai között maradó liberálisok – akikről megjegyezte, hogy sajnálatosan nagy kisebbségben vannak, valamint „a nemzet maga, vagyis annak 99/100-ad része, teljes elszakadást akar Ausztriától”. Vö. *Idősb Szőgény-Marich László országbíró emlékiratai*. III. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1917–1918. 65., továbbá: HANÁK i. m. 2001. 44–45.

²¹ HANÁK i. m. 2001. 143.

²² KECSKEMÉTHY i. m. 1862. 12.

lényegében paritásban állt volna.²³ A kormány esetében ugyanerről beszélhetünk: a kül-, had- és pénzügyminiszter kivételével a bécsi kormány már csak „Ausztriára” kiterjedően gyakorolhatta volna a végrehajtó hatalmat, míg egy esetleges alkotmányos fejlődés mutathatót volna abban az irányba, hogy Magyarországon a rendi kormányzék helyébe lépjen az ismételten felállítandó, önálló magyar kormány.²⁴ Egyetértve Hanák Péterrel, e konstrukció a törvényhozó és végrehajtó hatalom vonatkozásában magában hordozta a későbbi dualista berendezkedés néhány alapelvét még abban az esetben is, ha a készítőinek akarata valószínűleg nem erre irányult. Ez olyannyira igaz, hogy a kortársak közül Kecskeméthy Aurél egyenesen a „tettleges dualizmusnak” létrehozását tekintette a legfőbb feladatnak.²⁵

Mindezek fényében érthető volt Deák dilemmája 1860–1861 fordulóján, akit Eötvös Józseffel együtt audienciára hívott magához az uralkodó.²⁶ Eötvös szerint a császár kijelentette, hogy „ha a pénzügyre kiegyenlítés, a hadügyre nézve egyesség létesíthető, ő kész lenne a 48-at concedálni”.²⁷ A kiegyezési hajlandóságot erősítette azon 1860. december 31-én született döntés, miszerint Vajdaságot és Muraközt visszacsatolják Magyarországhoz, illetve ekkor döntöttek az országgyűlés összehívásáról is, valamint kegyelmet kapott Teleki László és amnesztiát hirdettek a politikai bűncselekmények okán elítélt személyek számára.²⁸ Ehhez hozzátartozik, hogy Deákek nyilvánosan ugyan 48-as alapon vitáztak és a teljes alkotmányosság visszaállítása mellett álltak ki, de bizalmas beszélgetésekben hozzátették, hogy az áprilisi törvények *utólagos* felülvizsgálatától nem zárkoznak el, és ezen álláspontjukat lényegében egészen a kiegyezés pillanatáig következetesen képviselték.²⁹ Ezeket az álmokat azonban hamarosan szertefoszlatta Anton Schmerling államminiszterrel történő kinevezése, aki a diplomát egyértelműen elutasító

²³ HANÁK i. m. 2001. 66.

²⁴ Uo. 67.

²⁵ KECSKEMÉTHY i. m. 1862. 2.

²⁶ FERENCZI i. m. 1904. 251.

²⁷ Hanák idézi: *Lónyay tájékoztatása az Eötvössel folytatott 1861. márciusi beszélgetéséről*. Lásd: KÖNYI Manó: *Deák Ferencz beszédei*. II. Franklin Társulat, Budapest, 1889. 592–593.

²⁸ HANÁK i. m. 2001. 59.

²⁹ Uo. 53.

reakciók hatására akként érvelt, hogy ha Magyarországra nem lehet támaszkodni a helyzet konszolidálása érdekében, akkor az osztrák–német tartományokra kell. Az ő politikai irányvonalának megfelelően született meg 1861 februárjában azon pátens, amely lényeges korrekciót eredményezve évekre odázta el a kiegyezés lehetőségét.³⁰

A februári pátens alapvető pontokon változtatta meg az Októberi Diploma koncepcióját – ennek Szécsen Antal a tárgyalásokon hangot is adott, mondván, hogy az sérti Magyarország jogait, míg Johann Bernhard von Rechberg volt miniszterelnök és külügyminiszter azzal opponálta a javaslatot, hogy szerinte az elzárja a megbékélési irányzatot. Schmerling ezt tagadva, a magyar ellenállással magyarázta a módosításokat.³¹ A legmarkánsabb különbséget az jelentette, hogy a Birodalmi Tanácsot összbirodalmi törvényhozó testületté kívánták emelni (amely ugyanakkor a nyugati mintától eltérően nem rendelkezett olyan alapvető jogokkal, mint az évenkénti költségvetés elfogadása), továbbá a pátens csak egyetlen alkotmányos kormányban gondolkodott, amely viszont nem lett volna felelős a parlamentnek. A hasonlóságot az jelentette, hogy a külügy és a hadügy változatlanul császári felségjog maradt,³² viszont ez a közjogi berendezkedés már egyértelműen összeférhetetlen volt mind az áprilisi törvényekkel, mint a magyar országgyűlés jogkörével. Ennek következtében a centralista fordulat Deák körét is visszaterelte az 1848-as törvények maradéktalan visszaállításának mezejére.

Az 1861. évi feliratok

A néhány hónappal később összehívott országgyűlést az uralkodó nevében Apponyi György országbíró nyitotta meg. A trónbeszédben a király az alkotmányos állapotok visszaállítása mellett azoknak a [változott] viszonyokhoz idomítását is előírányozta.³³ Felhívta a képviselők figyelmét arra, hogy Magyarország alkotmányos intézményeit teljes mértékben

³⁰ Uo.

³¹ HANÁK i. m. 2001. 65.

³² Uo. 67.

³³ Vö. KÖNYI Manó: *Deák Ferencz beszédei*. III. Franklin Társulat, Budapest, 1889. 5.

nem állt módjában visszaállítani (e helyütt megemlítve a nemzetiségek igényeit), valamint kijelentette, hogy az időközben bevezetett rendeletek a jövőbeni alkotmányos rendezésig továbbra is érvényben maradnak.

A trónbeszédre adandó válaszként megszerkesztendő feliratban Deák (és a mögé egyértelműen felsorakozó többség) egyértelműen elvetette az Októberi Diplomát mint lehetséges megoldási módozatot, és az ókonzervatívokhoz hasonlóan a Pragmatica Sanctio alapján, de az ő koncepciójuktól eltérően kívánta rendezni Magyarország helyzetét. Június negyedikén az utolsó szó jogán azzal érvelt a felirati vitában, hogy azért tekinti a Pragmatica Sanctiót alapnak, mert az „nem egyszerű törvény, nem octroyozott adomány vagy ígéret, hanem kölcsönös egyezkedés folytán kötött alapszerződés”,³⁴ majd utalt az 1791. évi országgyűlésen a királyi hitlevél tárgyában született második feliratra, amiben az szerepelt, hogy „A magyar nemzet a koronát a fölséges ausztriai háznak, elsőbben fiágra, későbbben a nőágra is, kétoldalú – vagyis inkább kölcsönös – szerződés mellett, s azon föltétel alatt adta által, hogy a királyválasztás jogát kivéve, a nemzetnek minden előbb fennállott jogai sértetlenül megtartassanak.”³⁵ Azaz az ókonzervatívoktól eltérően ő nem a birodalmi egység, hanem Magyarország önállóságának biztosítása érdekében használta pajzsként az 1723-as törvénycikkeket. Az alapgondolatot feltehetőleg azért vette át, mert a Pragmatica Sanctiót alkotó sarkalatos törvények kétoldalú szerződésként egyszerre igazolták az abszolútizmus, a magyar alkotmány felfüggesztésének tarthatatlanságát.³⁶

Deák utalt arra a már korábban is említett érvre, miszerint „A fejedelmek és a nemzetnek jogai az örökösödési szerződéseken alapulnak, melyeket a feleknek megváltoztatni nem szabad”,³⁷ valamint azt vallotta, hogy a Pragmatica Sanctio „nemcsak magát a nőági trónöröklésnek elfogadását, hanem annak a nemzet részéről kikötött s az ország jogainak biztosítására szolgáló feltételeit is magában foglalja”.³⁸ Azaz az uralkodó

³⁴ KÓNYI i. m. 1889. III. 49.

³⁵ Uo. 49–50.

³⁶ E dokumentumban található azon híres tétel is, miszerint az ország „alkotmányos önállóságát s törvényes függetlenségét semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk.” *Képviselőházi irományok* (továbbiakban KI). 1861. 37. szám, 151–152., továbbá: HANÁK i. m. 2001. 87.

³⁷ KÓNYI i. m. 1889. III. 50.

³⁸ Uo. 64.

az ezen törvénycikkekben garantált belkormányzati önállóság okán sem nem módosíthatta egyoldalúan az ország közjogi státuszát, és végképp nem függeszthette volna fel az érvényesen elfogadott törvények végrehajtását az országgyűlés beleegyezése nélkül, aminek következtében az 1848-as törvények érvényességét sem vonhatta volna kétségbe.³⁹ Deák a feliratban egyértelmű állást foglalt a magyar korona országait és az örökös tartományokat összekapcsoló viszony ügyében, hangsúlyozva egyrészt azt, hogy mi elsősorban az uralkodóházzal és nem az örökös tartományokkal léptünk kapcsolatba a Pragmatica Sanctio által, másrészt ismét utalt az 1791. évi X. törvénycikkben foglaltakra. Ennek alapján Ausztria és Magyarország vonatkozásában kijelentette, hogy „kapcsolat van közöttünk ami az uralkodóház ugyanazonosságából áll, vagyis a personal-unio, ennél szorosabb kapcsolatnak nyoma törvényeinkben nincs”.⁴⁰

A Pragmatica Sanctióval kapcsolatban megjegyzendő, hogy a törvénycikkek elfogadását megelőzően Esterházy Pál nádor valóban azt javasolta, hogy a jövődő uralkodó(nő) Magyarországot az örökös tartományokkal „indivisibiliter ac inseparabiliter” birtokolja, és ezek vállalják Magyarország katonai védelmét. Ezen túlmenően indítványozta a hazánk és a tartományok közötti viszony tisztázását, valamint Magyarország kormányzati és törvényhozási önállóságának garantálását.⁴¹ A törvénycikkekbe tételesen bekerült az elválaszthatatlanul és feloszthatatlanul birtoklás elve, valamint a védelmi unió kifejezés is.⁴² Ez utóbbi komoly értelmezési vitákat eredményezett,⁴³ alatta a korabeli rendek azonban elsősorban az anyagi támogatást értették, és nem azt a fajta reáluniót, amit Ferenc József az Októberi Diplomával kívánt megvalósítani. E többértelmű megfogalmazásba ugyanakkor lehetséges volt Magyarország és Ausztria közjogi viszonyának azon válfaját „belelátni”, amit a jövőre vonatkoztatva a liberális politikusok el kívántak érni – Deákék csoportjának e körülmény kifejezetten hasznára is vált. (Az 1865-ben megjelent *Adalék a magyar közjoghoz* című munkájában Deák a „legszerosabb perszonálunióként”

³⁹ HANÁK i. m. 2001. 156.

⁴⁰ Lásd: *Képviselőházi napló*. (továbbiakban KN) 1861. I. XXI. ülés, 106.

⁴¹ HANÁK i. m. 2001. 146.

⁴² SALAMON Ferencz: *A magyar királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio története*. Ráth Mór, Pest, 1866. 171.

⁴³ Vö. RÉZ Mihály: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Pallas, Budapest, 1910. 21.

határozta meg e viszonyt, amiből következtek a „közös érintkezések”, de még ekkor is fenntartotta, hogy e kapcsolat sosem változott reálunióvá.⁴⁴

A királyi válasz július 21-én érkezett: ebben Ferenc József egyrészt vitatta, hogy a Pragmatica Sanctio perszonáluniót hozott volna létre,⁴⁵ majd hatalmi szóval utasította az országgyűlést a februári pátens elfogadására és az 1848-as alkotmány ennek megfelelő módosítására. Az áprilisi törvények vonatkozásában az uralkodó kifejtette, hogy „1848-iki törvények azon cikkelyeit, melyek összbirodalmunk válhatlan érdekének szükséges biztosítékaival [...] ellentétben állanak, a mint azokat általában eddig soha el nem ismertük, úgy jövőre is elismerni – mire Magunkat személyesen kötelezve nem tartjuk – nem fogjuk.”⁴⁶ Hozzátette azt is, hogy „ezen törvények fogantatása már az év első felében minden kételyt kizáró módon feltárta mindazon veszélyeket, melyek [...] az összes birodalmat [...] fenyegetik [miután a kapcsolatokat] a személyes unió korlátozott körére szorítani szándékoltatt.”⁴⁷ Az uralkodó ezen túlmenően nem ismerte el az Erdéllyel való uniót (merthogy „a szász és román nemzet szabad beleegyezése nélkül lőn elhatározva”),⁴⁸ és annak megtörténtét a jövőben is feltételekhez kötötte (mint pl. nem magyar népek jogainak elismerése). Ezen felül a király figyelmeztetett a fennálló jogszabályok és intézkedések megtartására.⁴⁹

Az országgyűlés feloszlását már csak egy dolog előzte meg: a válaszfelirat elkészülte. Deák egyfelől leszögezte azon tételt, miszerint csak az 1848-as törvények teljes visszaállítását követően kerülhet sor azok módosítására, valamint hozzátette, hogy ezen törvények megerősítésére nincs szükség, „mert azok már 1848-ban királyi megerősítéssel szentesítettek.”⁵⁰ A perszonálunió tézisért megerősítve tagadta, hogy az áprilisi törvények bármely más ország vagy nép jogát sérthették volna, hiszen Magyarország csak alkotmányos önállóságából kiindulva, saját törvényhozása által intézkedett önügyei felett. Ehhez hozzáfűzte azt is, hogy e

⁴⁴ DEÁK Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz*. Vö. KÓNYI i. m. 1889. III. 373.; HANÁK i. m. 2001. 139.

⁴⁵ Vö. KÓNYI 1889. III. 128.

⁴⁶ KI 1861. 44. szám, 174.

⁴⁷ KÓNYI i. m. 1889. III. 129.

⁴⁸ Uo. 132.

⁴⁹ Uo. 135.

⁵⁰ Uo. 179.

törvénycikkék nem módosítottak valójában semennyit a már korábban is létezett közjogi kapcsolatokon, és visszautasította a király azon állítását, miszerint az áprilisi törvények még a magyar közjoggal ellentétben álltak volna.⁵¹ Igaz, hozzátette: „Nem akarjuk mi a birodalom főnnállását veszélyeztetni, hisz a personal-unio is kapcsolat, melyből közös viszonyok származnak”,⁵² sőt a magyar országgyűlés tagjai hajlandónak mutatkoztak az osztrák államadósság ügyében a méltányosság alapján is részt vállalni, de ezzel együtt elfogadhatatlannak tartották a Magyarország alárendeltségére irányuló törekvéseket. Deák emellett visszatért az első feliratban megfogalmazott tételéhez, miszerint „Felségedet, hacsak ismét absolut hatalommal uralkodni nem akar, a teljhatalmú törvényhozás nem illetheti”.⁵³ Felhívta a figyelmet arra, hogy törvényeket csak az arra hivatott tényezők hozhatnak, szentesített törvényeket pedig csak „az összes törvényhozás törölhet el.” Ebből következően az országgyűlést arra utasítani, hogy fogadja el az uralkodó parancsát törvény gyanánt, csak abszolutizmusnak tekinthető, bármilyen alkotmányos mezt ölt is fel.⁵⁴

Az 1865-ös országgyűlés összehívása

Az 1860–1861. évi közjogi kísérletek kudarcát, valamint a Schmerling nevével fémjelzett 4 éves provizóriumot követően, 1865. december 10-ére hívta össze Ferenc József a magyar országgyűlést, amelynek képviselőházába (az 1861. évihez hasonlóan) az 1848. évi V. törvénycikk alapján választották a képviselőket. A választásokat abszolút többséggel, 57% fölötti mandátumaránnyal a Deák-párt nyerte.⁵⁵ A tanácskozásokat megnyitó trónbeszédében az akkor már 16 éve uralkodó, ámde még mindig meg nem koronázott államfő úgy tűnt,⁵⁶ hogy ekkorra már véglegesen

⁵¹ Uo. 168.

⁵² KI 1861. 49. szám, 233.

⁵³ KÓNYI i. m. 1889. III. 169.

⁵⁴ Vö. HANÁK i. m. 2001. 90–91.

⁵⁵ HERMANN Róbert – M. KISS Sándor – SOLTÉSZ Iván – SISA József – SOLTÉSZ István – WACHSLER Tamás: *A magyar országgyűlés*. Az Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2011. 15.

⁵⁶ HANÁK i. m. 2001. 75.

szakított a Verwirkungstheorie-vel, és még ha korlátok között is, de ismét kísérletet tesz Magyarország közjogi státuszának rendezésére.

A király trónbeszédében (csakúgy, mint 1861-ben) a birodalmát összekötő kapocsként a Pragmatica Sanctiót jelölte meg mint kölcsönösen elismert jogalapot. Az uralkodónak az 1861-es országgyűlés tapasztalataiból kiindulva mindenekelőtt az 1723. évi törvényeknek a magyar korona országainak épségét, azaz területi integritását garantáló rendelkezéseire kellett tekintettel lennie, ennek megfelelően mind Magyarország, mind az ismételten összehívott erdélyi országgyűlés számára komoly megfontolás tárgyául javasolta az Erdéllyel való uniót kölcsönösen kimondó 1848-as törvénycikkeket, valamint felhívta Horvát–Szlavónországokat arra, hogy képviselőket küldjenek a magyar törvényhozásba, a két ország közötti viszony tartós rendezése érdekében.

Az 1723. évi I., II. és III. törvénycikkek vonatkozásában kiemelendő, hogy a király is utalt azon, a kiegyezési tárgyalások során Deák által is folyamatosan hangsúlyozott tételre, miszerint ezen alaptörvények a Habsburgok birodalmának egysége mellett Magyarország közjogi és belkormányzati önállóságát is biztosították. A trónbeszédben az uralkodó szövelt még a Pragmatica Sanctióból levezetett közös védelmi kötelezettségről is, amivel a közös ügyek szükségszerű létezését kívánta igazolni. Ezekkel kapcsolatban Ferenc József megjegyezte, hogy a „lényegileg változott viszonyok” alapvető változást igényelnek, főként arra való tekintettel, hogy a császár „a többi országait és tartományait is alkotmányos jogokkal ruházta fel”,⁵⁷ amiből következően a közös ügyek kezelésénél ezeknek (az országoknak) alkotmányszerű befolyása sem volt immár mellőzhető. A király azt is hangsúlyozta, hogy „a diplomában foglalt közös ügyek közös alkotmányszerű kezelése Birodalmunk egységes létének és hatalmi állásának elutasíthatatlan követelményévé vált, mely elől minden egyéb tekintetnek háttérbe kell vonulnia”.⁵⁸

A trónbeszéd ezen pontjára többen is reagáltak. Ghyczy Kálmán (az 1861-es Határozati Párt tagja, korábbi nádori ítélőmester és az 1848. évi áprilisi törvények egyik „atyja”) elmondta, hogy a Pragmatica Sanctióban „a közös ügyek létezésének alapja, s oly tág értelmezése, [...] mint a kir. trónbeszédben is fel van állítva [...] benne nem foglaltatik; [...] mert a

⁵⁷ Vö. KI 1865. I. 1. szám, 2.

⁵⁸ Uo.

külgügek, a *pragmatica sanctio*nak elfogadása előtt is, Magyarország és a cs. kir. örökös tartományokra nézve közös fejedelmeink által együtt és egyetemleg közösen kezeltettek; 1848-ig pedig, a midőn a közös viszonyok törvényeinkben először említették, a külgügeken és némely közös katonai testületeken kívül Magyarországnak a cs. kir. örökös tartományokkal törvény szerint más közös ügye nem is volt.”⁵⁹

Ami az osztrák tartományok alkotmánnyal való felruházását illeti, a trónbeszéd ezen pontja szintén komoly vitákat szült a magyar közéletben, illetve a parlament pléniumán is szóba került e kérdés. Ahhoz képest, hogy maga Kossuth volt az, aki 1848. március 3-ai felirati javaslatában elengedhetetlennek tartotta a birodalom másik felének alkotmányos átalakulását, illetve Deák is szükségesnek vélte az alkotmányos rendezést a Lajtán túli tartományokban, az Októberi Diplomában, illetve a februári páténsben előirányzott, (és utóbbiban egyértelműen osztrák dominanciára épülő) rendszer mégis bizalmatlanságot szült a magyar honatyák és a közvélemény egy részében.

Ez ügyben Eötvös József szólalt fel, védelmébe véve az osztrák alkotmányos átalakulást. Egyfelől ironikusan azzal érvelt, hogy: „Ha a nemzet s királya közötti egyetértés lenne szükséges, ki azt, mire a magyar nemzettel megegyezik, mint Ausztria absolut uralkodója, a birodalom másik felében megparancsolhatná; [...] hamarabb juthatnánk oly valamihez, mit kiegyenlítésnek nevezünk”⁶⁰ – de hozzátette, hogy ez esetben viszont semmi sem garantálná e kompromisszum időtállóságát. Érvelését azzal folytatta, hogy az „a fejedelem, ki ha a Lajtán túl is alkotmányos népek felett uralkodik, Magyarország beolvasztása által nem nyerne semmivel több hatalmat, mint melyet mint alkotmányos király hazánk felett gyakorol.”⁶¹ Felszólalása végén már a tervezett dualista átalakulás stabilitása egyik megkerülhetetlen elemének gondolta azt, hogy e folyamat a birodalom mindkét felében alkotmányosan végbemenjen: „Miután az önállás, melylyel Magyarország saját ügyeit kormányozza, a birodalom másik felének hasonló állását föltételezi: biztosan előre látható, hogy saját jogaink védelmében Ausztria alkotmányos népeinek támogatására

⁵⁹ KN 1865. I. XXIV. országos ülés, 184.

⁶⁰ Uo. 176.

⁶¹ Uo.

számolhatunk, míg az a birodalom hatalmának és érdekének veszélyeztetése nélkül lehetséges.”⁶²

Összefoglalva: a trónbeszéd ugyan megteremtette a későbbi kiegyezés előfeltételeit, de még nem jelentette annak végleges konstrukciójának elfogadását: Ferenc József számára 1865 végén még mindig az Októberi Diploma és a februári pátenst képezte a tárgyalási kiindulópontot. 1861-hez képest azonban annyiban változott a helyzet, hogy az uralkodó a diplomát és a nyílt parancsot már nem oktrojálni, hanem a magyar országgyűléssel megtárgyaltatni kívánta – igaz, azzal a feltétellel, miszerint csak olyan módosítási javaslatok elkészítésével bízta meg az ország főrendjeit és képviselőit, amelyek a birodalom létével összhangban vannak.

A trónbeszéd kitért az 1848-as törvények kérdésére is, azon rendelkezések módosítását előirányozva, melyek a fejedelmi jogokra és a kormányzat hatáskörére vonatkoztak. 1861-hez képest itt is megfigyelhetünk egy fontos változást, hiszen az uralkodó egyértelműen kijelentette, hogy *az áprilisi törvények alaki érvényességük tekintetében kifogás alá nem eshetnek*. Igaz, Ferenc József egyből hozzátette, miszerint a birodalom hatalmi állása, a fejedelmi jogok érvényessége és a társországok méltó igényei kizárják, hogy ezeket változatlan formában hatályba léptesse.⁶³ A magyar alkotmányosság helyreállítása szempontjából ennek azért volt relevanciája, mert a király szemszögéből nézve az áprilisi törvények egyúttal a koronázás akadályát is jelentették, hiszen az uralkodó nem tartotta lehetségesnek, hogy hitlevelében ezen törvények (változatlan) megtartására, végrehajtására felesküdjön.

Jogfolytonosság

A korszakban oly sokat emlegetett elv lényegében a magyar alkotmánynak és a magyar törvényeknek visszaállítását jelentette, amire Deákék számtalan alkalommal utalva kifejtették, hogy ez csak akkor valósulhat meg, ha az áprilisi törvényeket teljesen mértékben visszaállítja az uralkodó (minthogy ezek is annak szerves és elválaszthatatlan részét képezték). Ezzel kapcsolatban jegyezte meg az országgyűlés plénumán Ghyczy

⁶² Uo. 177.

⁶³ Vö. KI 1865. I. 1. szám, 2.

Kálmán, hogy „véglegesen elvetve és kárhoztatva van a kir. trónbeszéd-ben a jogvesztés elmélete, azt hinnünk kell; de úgy van-e valóban ? az a kir. trónbeszédből nem tetszik ki.”⁶⁴ Hozzátette, hogy „nem a jogfolytonosságnak elve, hanem, a mi ettől lényegesen különbözik, csupán az 1848-dik évi törvényeknek alaki törvényessége van elismerve, ezeknek életbeléptetése mindazáltal most is megtagadtatik”⁶⁵, hiszen a „jogfolytonosságnak elve [...] nem a törvény törvényességének elméleti, gyakorlatilag nem érvényesíthető elismerésében, hanem foganatosításának folytonosságában áll.”⁶⁶

Érdemes továbbá a Deák-párti Szentkirályi Móric felszólalásából is idézni, mert pontosan összegzi, hogy miként kívánta volna Ferenc József lebonyolítani a kiegyezési tárgyalásokat, és milyen veszélyekkel járhatott volna ezen út számunkra: „Mi készítettünk számotokra egy új *pragmatica sancti*ót; fogadjátok el, vagy ha el nem akarjátok fogadni, készítsetek más javaslatot; de mi nem állunk jót azért, hogy ezen javaslat, melyet ti felfogtok terjeszteni, törvénynyé váljék, csak azt mondjuk meg, hogy a 48-diki törvényeket, melyek a *pragmatica sanctio* biztosítéka mellett keletkeztek, mi csak alakilag ismerjük érvényeseknek, és [...] csak akkor fogjuk végrehajtani, ha előbb elismeritek, hogy azokat nem lehet végrehajtani, és a szükséges változtatásokat megtettétek, és köztünk ezek iránt bizonyos egyetértés jött létre: — ezt én, t. ház, nem értem; [...] mert egyáltalában nem lehet kiszámítani a következményeket, vajon ezek a jogvesztés vagy a jogfolytonosság felé hajlanak-e?”⁶⁷ Hozzátette: „Tegyük föl, hogy mi elismernők, hogy az 1848-ki törvényeket nem lehet végrehajtani, mielőtt át nem vizsgálatnának; tegyük föl, hogy ennek következtében ezen törvények átvizsgálásába belebocsátkoznánk, mielőtt ezen törvények végrehajtottak volna; és tegyük föl, a mit minden rosszakarát, minden gyanúsítás nélkül föl lehet tenni, hogy a nemzetnek és koronának kiegyenlíthetlen véleménye miatt ezen átvizsgálás eredmény nélkül maradna: mi történik akkor? Új törvényt alkotni nem lehetne Ő Felsége beleegyezése nélkül; a régi törvények végrehajtását nem követelhetnők, mert magunk megvallottuk volna,

⁶⁴ KN 1865. I. XXIV. országos ülés, 183.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ KN 1865. I. XXV. országos ülés, 210.

hogyan azokat végrehajtani nem lehet: hát mi marad hátra? Miután az állam kormányzati organikus törvények nélkül nem lehet, kényszerülne Ő Felsége nekünk törvényt octroyálni.”⁶⁸

Ehhez szorosan kapcsolódott Deák azon érve, miszerint Magyarország közjogának három legfontosabb alapelve közül az egyik az volt, hogy „a törvényhozó hatalomnak azon részét, mely a fejedelmet illeti, csak a koronázott magyar király gyakorolhatja”.⁶⁹ E tételt megfordítva érvelt Ghyczy, mondván, hogy „az 1790. III. t.c.z. az örökös királynak ünnepélyes megkoronáztatása előtt csupán az országnak alkotmányával megegyező kormányzását engedi át”⁷⁰ – ami újabb érvet jelentett a 48-as törvények szükségszerű visszaállítása mellett. Deák – párhuzamot vonva jelen és múlt között – a következő kérdést tette fel, amikor felmerült a vita során az aranybulla ellenállási záradékának eltörlése: Mondta-e Leopold azt, hogy: Visszaadom alkotmánytokat, de ezen pontot töröljétek előbb ki?”⁷¹ A kérdést megválaszolva elmondta, hogy: „ő nem mondta; hanem visszaállította az alkotmányt föltétel nélkül, teljes erejében, és csak hat esztendő múlva töröltetett el azon záradék, a nemzet és a fejedelem szabad akaratából.”⁷²

Alkotmány

A korabeli alkotmány vizsgálható formai és tartalmi értelemben is. Formai szempontból nézve nem képezheti vita tárgyát, hogy 1848-ban nem született kartális alkotmány. Szabó István egy tanulmányában írja, hogy a szocialista történetírás az elmaradottság jegyeként értékelte a magyar alkotmányfejlődés ezen „hiányosságát”,⁷³ de a kiegyezési tárgyalások során vitathatatlanul segített a Béccsel való elfogadtatásban a tény, hogy az áprilisi törvényeket így módon könnyebben be lehetett akként állítani a magyar alkotmányfejlődés evolúciós és nem revolúciós termékeként.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ KN 1865. I. XXIX. országos ülés, 291.

⁷⁰ KN 1865. I. XXIV. országos ülés, 187.

⁷¹ KN 1865. I. XXIX. országos ülés, 294.

⁷² Uo.

⁷³ SZABÓ István: Történeti alkotmány a polgári korban. *Jogtörténeti Szemle*, 2014/4–2015/1. 99.

Erre már csak amiatt is hatalmas szükség volt, mert rendkívül valószínűtlennek tekinthetjük, hogy Bécs 1848 akár márciusában, a bécsi és a pesti forradalom kirobbanásának heteiben hajlandó lett volna egy radikálisan új alkotmány elfogadására – főként, ha figyelembe vesszük a tényt, hogy március 27-én elutasító tartalmi királyi leirat született az 1848. évi III. tc. egyes rendelkezései okán, és csak azt követően kerülhetett a komoly alkotmányos változtatásokat előirányzó törvénycikk szentesítésre, hogy a magyar országgyűlés elfogadta a bécsi udvar javaslatait.

Tartalmi szempontból nézve még érdekesebb a kérdésfelvetés, hogy mit is eredményezett az 1848-as törvények elfogadása a történeti alkotmányra nézve – gondolok itt egyfelől Ludwig von Rosenfeld tanácsosra, aki a Staatskonferenz 1848. március 26-i ülésén kijelentette az előbb idézett 1848. évi III. tc. vonatkozásában, hogy „es ist eine neue Verfassung für Ungarn”,⁷⁴ tehát lényegében tagadta Eötvösék azon felfogását, miszerint a történeti alkotmányt megújító törvények születtek és nem egy vadonatúj alkotmány. 1861 augusztusában Anton Schmerling, immáron miniszterelnökként azt mondta a Reichsrat ülésén a februári pátens vonatkozásában, miszerint a „magyar országgyűlés jól felfogott kötelessége az lett volna, hogy alkotmányát ehhez a feltételhez [azaz a pátenshez – K. I.] igazítsa, ehelyett az »őstiszteletű« magyar alkotmánynak *részét nem képező* 1848-as alkotmányt [...] bázisul nyilatkoztatta ki.”⁷⁵ Hasonlóképp Degré Alajos is azon a véleményen van, miszerint „1848-ban [...] nem reformálták, kiterjesztették a rendi alkotmányt, hanem annak megszüntetésével új alkotmány létesült”.⁷⁶

E szempontból nézzük meg azt, hogy miként vélekedtek a kérdésről a kor nagyjai: Ghyczy Kálmán egyértelműen kijelentette, hogy a jogfolytonosság ösvénye az 1848. esztendei sarkalatos törvények visszaállítását, a felelős minisztérium és a törvényhatóságok helyreállítását jelentette.⁷⁷ Apponyi György is akként nyilatkozott a felelős minisztérium ügyében,

⁷⁴ RUSZOLY József: *Parlamentarizmus és népképviselő 1848-ban*. Rubicon Online. http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtatthato_verzio/parlamentarizmus_es_nepkepviselo_1848_ban/ (2018. 03. 31.)

⁷⁵ HANÁK i. m. 2001. 93.

⁷⁶ Vö. DEGRÉ Alajos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. IDRResearch Kft. – Publikon Kiadó – Pécsi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar, Pécs, 2010. 293–294.

⁷⁷ KN 1865. I. XXIV. országos ülés, 187.

hogy „a miniszteri kormányrendszert nemcsak a nemzet törvényes jogának ismerem el, hanem azt a kor követelése szerint politikai szükségnek és postulatumnak mondanám, ha az a törvény által nekünk már megadva nem volna”.⁷⁸ Másik oldalról nézve is feltehetjük a kérdést, tehát, hogy elképzelhető-e az, hogy ekkoriban már „csak” az áprilisi törvényekre tekintettek-e az alkotmány fogalma alatt a kortársak. Ezzel kapcsolatban véleményem szerint a legjobban a Deák-párti Zsedényi Ede világítja meg a helyzetet, amikor azt mondta a választfelirati javaslat vitája folyamán, hogy: „Mi igenis mindnyájan a 48-ki törvények alapján állunk, alkotmányunk alapját azonban ezen törvényekkel együtt nyolcz század története őrzi.”⁷⁹

Az út a kiegyezéshez

A trónbeszédre adandó első választfelirati vita lezárultát követően sem volt az út zökkenőmentes: a magyar országgyűlésnek a jogfolytonossághoz ragaszkodó választfeliratára megszületett Ferenc József 1866. március 3-án kelt leirata, amelyben királyunk ugyan örömmel nyugtázta, hogy a képviselők elfogadták a Pragmatica Sanctiót mint közös alapot, de ragaszkodott a közös ügyek lényegében az Októberi Diplomában meghatározott köréhez, az 1848. évi II., III. és IV. törvénycikkekről pedig kimondta, hogy ezek módosítása azért szükséges, mert egyenesen királyi jogaiba ütköznek. Az uralkodó ezzel kapcsolatban az országgyűlés feloszlításának lehetőségét, valamint a nádort teljhatalmú királyi helyettesé tevő rendelkezésekre hivatkozott.⁸⁰

A magyar országgyűlés képviselői újabb választfeliratban reagáltak a király érveire, és kimondták, hogy „a végrehajtó hatalom körében magok a törvények határozzák meg a királyi jogokat, s ezeket a törvényekkel ellentétbe állítani nem lehet”, valamint hangsúlyozták, hogy „Magyarországban a királynak minden joga szintűgy a törvényen alapszik, mint a nemzet jogai, s a legfőbb hatalmat is a törvény adta a magyar királynak.” Ennek kapcsán utaltak az 1741. évi XI. tc. 2. §-ra, ami „a neki engedett

⁷⁸ KN 1865. I. XXIX. országos ülés, 287.

⁷⁹ KN 1865. I. XXIV. országos ülés, 180.

⁸⁰ KI 1865. I. 16. szám, 44–47.

legfőbb hatalom” fogalmával írta körül a király hatalmát, azaz ismét csak hangsúlyozták annak törvényeken nyugvó voltát.

Az uralkodó ezt követően fél évre elnapolta az országgyűlés üléseit, és legközelebb már csak a Königrätnél elszenvedett vereséget követően, 1866 novemberében ült össze ismét a magyar törvényhozás. Az összehívást elrendelő királyi leiratban a magyar követelések ekkor sem találtak kedvező visszhangra.⁸¹ A megoldáshoz azonban úgy tűnt, hogy mégis közelebb kerültünk: Horvát Boldizsár kiemelte, hogy „a legújabb leiratban a fejedelem ünnepélyes elismerése már most ama törvényeknek nem pusztán alaki érvényességére, hanem beltartalmokra is kiterjed, midőn nyíltan a felelős kormány életbe léptetéséről szól, a mi ellen eddig a döntő körökben szent borzalom uralkodott.”⁸² A közös ügyek széles formulázására való törekvés ekkor még a császári oldalon fennmaradt, valamint a parlamentáris kormány felállítására vonatkozóan is még csak ígéret született – igaz, az viszont nem csak Magyarország vonatkozásában hangzott el.⁸³ Deák és Tisza Kálmán vitája, amely a kiegyezési törvények javaslatait kidolgozó 67-es bizottság további működésével állt összefüggésben, Deák javára dőlt el,⁸⁴ aminek eredményeként 1867. március 17-én sor került azon királyi leirat kibocsátására, amellyel Ferenc József visszaállította Magyarország alkotmányát és kinevezte Andrássy Gyula gróft miniszterelnökké.⁸⁵ A királykoronázást követően nem sokkal elfogadott 1867. évi 12. tc. rögzítette Magyarország közjogi helyzetét, és megszületett a közös ügyi alku eredményeként az Osztrák–Magyar Monarchia.

Zárásként Deák Ferenc szavaira utalnék: „Nem kis erőlködésünkbe került minmagunkban küzdeni, s kimondani e szót: elállunk inkább a

⁸¹ KI 1865. II. 42. szám, 1–3.

⁸² KN 1865. III. LXXIV. országos ülés, 13.

⁸³ „Minthogy pedig el vagyunk határozva a felelős kormányzati rendszert nem egyedül Magyarországon, hanem általánosan érvényre emelni”. KI 1865. II. 42. szám, 2.

⁸⁴ KN 1865. III. LXXVIII. országos ülés, 129–130.

⁸⁵ KI 1865. II. 60. szám, 49–51.

törvény szigorától, elnézéssel leszünk a felelős minisztérium iránt, csak a kiegyenlítés lehető legyen, csak alkotmányunk visszaállíttassék.”⁸⁶ Végző soron azonban az ő tehetségét és kitartását dicséri, hogy a kiegyenlítés lehetővé vált, alkotmányunk visszaállítása által.⁸⁷

⁸⁶ KN 1865. I. XXIX. országos ülés, 295.

⁸⁷ Jelen tanulmány a szerző hasonló címmel megjelenés alatt álló korábbi művének bővített, szerkesztett változata. Vö. KÉPESSY Imre: Az út a kiegyezéshez. *FORVM Acta Juridica et Politica*, 2019/1.

Megyeri-Pálffi Zoltán*

AZ IGAZSÁGÜGYI SZERVEZET DOLOGI HÁTTERE: A BÍRÓSÁGI ÉPÜLETEK

Bevezetés

Akkor, amikor az igazságügyi szervezetről annak fizikai valójában beszélünk, két tényezőről mindenképp szó esik. Az egyik a személyi állomány, közöttük is elsősorban a bírók. A másik a *dologi feltételrendszer*, amely körében kiemelkednek a bírósági épületek. E tanulmány az utóbbiakkal foglalkozik.

Általánosságban elmondható, hogy leglátványosabban egy bírósági épületben kapcsolódik össze *a jog és az építészet* világa, így amikor bírósági épületekről beszélünk, jogi és építészeti kérdésekkel egyaránt foglalkozunk. Werner Gephart írja, hogy a bíróság mint épület három szabályrendszert foglal magába: a bírósági szervezet szabályozási rendszerét, ennek hatását az építési technikai szabályokban, és nagyon sok absztrakt szabályt, amely egy jogrendszer karakterét meghatározza.¹ Tulajdonképpen egy bírósági épület a jogi normák sajátos kivetülését jelenti a fizikai valóságban. E közegben így a legalapvetőbb kérdés az, hogy: *Mi szükséges egy bírósági épület megvalósításához?*

* Megyeri-Pálffi Zoltán MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport. ORCID ID: 0000-0003-1366-6963.

¹ GEPHART, Werner: Versteinerte Rechtskultur. Zur kultursoziologischen Analyse von Gerichtsbauten. In *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie. Band 1*. Hrsg. MOHNHAUPT, Heinz – SIMON, Dieter, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1992. 411.

A válasz összefoglalható néhány lépésben, amelyek mentén eljuthatunk a szervezeti reformoktól a kész bírósági épületig. Ebben a folyamatban a *kiindulási pont* a feladat meghatározása, amely jelen esetben nem más, mint az *igazságügyi szervezet kiépítése*. Ez szorosan összefügg a 19. század második felében Európa-szerte megvalósult bírósági szervezeti reformokkal.

Az igazságügyi szervezet reformja

Az 1867-es kiegyezés után az igazságszolgáltatás modernizálása volt az állam előtt álló egyik legfontosabb feladat, amelyhez a kormányzat hamarosan hozzálátott. A folyamat több évtizedet vett igénybe, amelynek állomásait eljárásjogi és szervezeti törvények mutatják. Jól tudjuk, hogy a kiegyezést követően a polgári peres eljárás reformját célzó 1868. évi LIV. tc. az igazságszolgáltatási szervezetet is érintette,² majd pedig döntő lépést jelentett az 1869. évi IV. tc., amely elválasztotta egymástól az igazgatási és az igazságszolgáltatási tevékenységeket. Innen külön utakon járt e két tevékenység, amely a következő évtizedekben – lefordítva ezt az építészeti nyelvére – két különböző típusú és funkciójú középület megjelenését, továbbfejlődését vonta magával Magyarországon is: a bírósági és a közigazgatási épületekét.³

1869 után megszülettek az első szervezeti törvények, amelyek alapvetően meghatározták a későbbi magyar bírósági szervezetrendszer, ugyanis az 1871. évi XXXI. és XXXII. törvénycikkkel létrejöttek az elsőfolyamodású bíróságok. A következő évtizedek szervezeti reformjai

² Vö. MÁTHÉ Gábor: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási rendszer kialakulása 1867–1875*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 26–31.; BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zala Megyei Bíróság, Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg, 1996. 213.; STIPTA István: *A magyar bírósági rendszer története*. Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 1998. 121.

³ Vö. MECYERI-PÁLFFI Zoltán: Vármegyeházák a történeti Magyarországon az 1870-es közigazgatási reform után. In *Tanulmánykötet a 6. BáthoryBrassai nemzetközi konferencia előadásaiból: 12. kötet*. Szerk. RAJNAI Zoltán – FREGAN Beatrix – MAROSNÉ KUNA Zsuzsanna – OZSVÁTH Judit, Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2015. 446–461.

(1876, 1881, 1890,⁴ 1897, 1912) megteremtették a dualizmus korának jól ismert igazságügyi szervezetét, amelynek az ún. *rendes bíróságai* relevánsak a jelen téma szempontjából. Ezek azok az általános hatáskörű, hierarchikus rendszerben működő bíróságok, amelyek *helyhez kötöttek* és *állandók* voltak.⁵ E két jellemző nem csupán a működésükre vonatkozott, hanem fizikai létükre is, s ehhez *épületekre* volt szükség.

Az állami igazságszolgáltatási szervezet kialakításakor természetesen nem épülhettek azonnal új, a közigazgatási épületektől elkülönülő bírósági épületek. Nem véletlen, hogy az 1871. évi XXXI. tc. *Átmeneti intézkedései* körében kitért az elhelyezés kérdésre, s elrendelte, hogy a törvényhatóságok és községek ingyenesen engedjék át az addigi helyiségeket az ítélkezés számára.⁶ Azonban ez a helyzet már akkor sem volt kielégítő.⁷ Egyértelmű volt, hogy az új bíróságoknak új épületeket kell emelni.

A szervezet és a funkció összefüggései

A modernizálás tehát ezekben az évtizedekben egy új bírósági szervezet-rendszert eredményezett, amelynek fizikai térre is szüksége volt, amit a megfelelő épület biztosított. Egy épület megalkotásánál mindenkor alapfeltétel a *funkció* meghatározása. Egy *bírósági* épület rendeltetése esetében az egyik szempont tehát az *igazságügyi szervezet struktúrája*.

⁴ Az 1890-es évszám kiemelt helyet foglal el a szervezeti reformok körében, hiszen ekkor alakították át az ítélőtáblák rendszerét. Vö. többek között: ANTAL Tamás: A debreceni királyi ítélőtábla felállításának és Puky Gyula elnökségének története. In *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* XXIX. Debrecen, 2002–2003. 215–230.; BALOGH Judit: A Debreceni Ítélőtábla rövid története. In *10 éves a Debreceni Ítélőtábla*. Szerk. SZILÁGYINÉ DR. KARSAI Andrea. Debreceni Ítélőtábla, Debrecen, 2015. 14–26.

⁵ Vö. STIPTA i. m. 1998. 125.

⁶ 1871. évi XXXI. tc. 32. és 34. §.

⁷ Az állam anyagi lehetőségei ellenben hosszú évekre konzerválták azt az állapotot, hogy az állami bíróságok, továbbra is önkormányzati/közigazgatási épületekben kénytelenek működni. Ilyen átmenetiség jellemezte ezt az időszakot Debrecenben is. Vö. PAPP József: Törvénykezési helyszínék Debrecenben a 20. századig. In *Jogszolgáltatás Debrecenben*. Szerk. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán, Debreceni Törvényszék, Debrecen, 2015. 29–39.

A dualizmus kori rendes bírósági szervezet négy szintű volt (Magyar Királyi Járásbíróságok, Magyar Királyi Törvényszékek, Magyar Királyi Ítéltáblák és a Magyar Királyi Kúria), amelynek mindegyikéhez rendelni kellett egy-egy épületet. Ez *elvileg* négyféle bírósági épülettípust jelentett volna, azaz járásbírósági, törvényszéki, ítéltáblai épületeket és a Kúria épületét. A következő időszak építkezései meg is valósították ezeket a típusokat, azonban a célszerűség megkívánta azt, hogy egy-egy fórumot egyazon épületben helyezzenek el, ekképp *többfunkciós* létesítmények szolgálták az igazságügy különböző tevékenységeit. Azonban nemcsak a szervezet kialakítása határozza meg egy bírósági épület milyenségét, hanem az *eljárási jog* is. Ez a tényező az, amely leginkább és legáltalánosabban hat az épület kialakítására. Ekképpen egy bírósági épületnek *speciális térigénye* van.

A bíraskodás speciális térigénye

A törvénykezés térigényének alakulása szorosan összefügg az eljárási jog kodifikációjával. Ez részeleme a 19. század változásainak, amelyek alapvető nyomot hagytak a jogi kultúrán is, hiszen a társadalmi változások, a polgárság emancipációja együtt járt a gazdasági fejlődéssel. Az egyén szabadsága központi politikai fogalommá vált és az alkotmányos állam meghatározó követelményévé. Ez a politikai változás, mozgás erősen érintette az igazságszolgáltatást. A bírók függetlensége, a szóbeliség, a nyilvánosság alapelve, a laikusok részvétele a büntetőeljárásban felváltotta az írásbeli és titkos eljárást. Ezek a változások magukkal hozták az igazságügyi építészeti változását. Míg a titkos és írásbeli eljárás elfért egy kis teremben, addig a szóbeliség, nyilvánosság nagy teret igényelt.⁸ A francia jogban – az 1806. évi polgári eljárásjogi kódexszel⁹ realizált alapelvek, a szóbeliség, a közvetlenség és a nyilvánosság, a 19. században hosszú éveken át formálták a bírósági épületeket, hiszen ezek az elvek

⁸ KLEMMER, Klemens – WASSERMANN, Rudolf – WESSEL, Thomas Michael: *Deutsche Gerichtsgebäude. Von der Dorflinde über den Justizpalast zum Haus des Rechts*. Verlag C.H. Beck, München, 1993. 28.

⁹ Vö. KENGYEL Miklós: *A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben*. Osiris, Budapest, 2003. 30–39.

olyan téri megoldásokat kívántak meg, amelyek a korábbi írásbeli eljárásoknál szükségtelenek voltak, fel sem merültek. Ebből adódik, hogy az eljárási jog igényeinek megfelelő bírósági épületek fejlődésében jól látható egy kísérleti periódus. Egy ilyen izgalmas időszak következett be például a Rajna-vidéken, ahol a napóleoni megszállás hatására a francia eljárási jog érvényesült, s ennek megfelelően kellett átalakítani, illetve kialakítani a bírósági épületeket.

Ezt a többéves kísérletező periódust írja le Konrad Schall értekezésében a Badeni Nagyhercegség példáján keresztül.¹⁰ Ebből kiderül, hogy a német államok között az első egyike volt Baden, amely az 1831–1832-es eljárási jogi reformmal bevezette a nyilvánosság elvét, s ekképp szembe-sülnie kellett azzal, hogy ennek milyen építészeti térigényei vannak. Az egyik ilyen szembeötlő változtatási igény a felsőbíróság épülete kapcsán jelent meg. A freiburgi Hofgericht épülete, illetve emeleti ülésterme – kis mérete és elhelyezkedése miatt – nem volt kielégítő a nyilvánosság számára, ezért 1832-ben a bíróság új, nagyobb termet keresett a szomszédos épületszárnyban. A nyilvános ülésterem ezután mind elsőfokú, mind fellebbviteli tárgyalásoknak helyet adott.¹¹

Azonban nemcsak a felső, hanem az alsó bíróságok életét is megváltoztatták ezek az elvek. Mivel alkalmas épület kevés állt rendelkezésre, meg kellett oldani ezen a szinten is a feladatot. Ez azonban nem volt egyszerű, hiszen míg a közigazgatási épületek tervezése terén volt tapasztalata a badeni építésügyi hatóságnak, addig a bíróságoknál nem. Így teljes bizonytalanság uralkodott a tervezendő épületek helyiségkiosztásánál. Jól mutatta ezt az a felső-rajnai kerületi kormányzat által az igazságügyi minisztériumnak küldött kérdéssor, amelyben a vádlottak, a tanúk, az ügyvédek és a hallgatóság helyigénye felől érdeklődtek, illetve, hogy kellenének-e az eljárásbeli személyeknek külön helyiségek a tárgyalóterem közelében. Valamint mekkorák legyenek a börtöncellák, amelyekben a vizsgálóbíró lefolytathatja az eljárását. A minisztériumi válasz útmutatás helyett a tapasztalatlanságról árulkodott, csak a

¹⁰ SCHALL, Konrad: *Gerichtsbauwesen 1803–1918 im Spiegel von Gerichtsverfassung und Prozeßordnungen – dargestellt am Beispiel Badens*. Inauguraldissertation, Schwäbisch Hall, 1994.

¹¹ SCHALL i. m. 1994. 52.

tárgyalótermekre vonatkozóan utaltak a *francia* megoldásra.¹² A következő években az építészeti hivatal a francia minták alapján dolgozott ki egy mintatervet a badeni bíróságok ki-, illetve átalakítására.¹³

Azonban nemcsak a közvetlenség és nyilvánosság elve volt hatással a bírósági épületekre, hanem a laikus bíráskodás megjelenése is. Ez Badenben is újabb fejtörést okozott, miután 1864-ben bevezették az ülnökbíráskodást. Ez még nagyobb termet kívánt. Ez már találkozott az építészeti fejlődéssel is, ugyanis az 1850-es években elterjedt az a nézet, hogy „a belső funkcióknak kívül is tükröződni kell, ami által a bíróságok függetlenségét hangsúlyozzák, azt, hogy az igazgatási épületektől eltérő karakterűek.”¹⁴ Az igazságügyi reform következtében első fokon működő laikus bíráskodás épületen belüli helye, az ülnöki tárgyalóterem mint az épület legfontosabb helyisége kapott hangsúlyt azzal, hogy az épület középtengelyébe, a középrizalitba került. Emellett a földszinti *rusztikázás*¹⁵ pedig a ház alapját, úgyis mint az új igazságügyi törvényt, valamint a badeni törvényhozás megbízható alapját szimbolizálta.¹⁶

A magyar fejlődés

A badeni, illetve a többi (német) állam fejlődésével szemben Magyarországon a kodifikáció évtizedekkel később indult be és lassan haladt előre, s ez, továbbá az anyagi alapok hiánya is hátráltatta a modern eljárásjogi elveknek megfelelő bírósági épületek megjelenését. Ugyanakkor az is fontos jelenség, hogy Magyarország e viszonylagos lemaradás következtében már *kész mintaként* használhatta mind a modern eljárásjogot, mind az ezt kiszolgáló bírósági épülettípust. A kész minta tényleges meghonosodása – elsősorban az építészet terén – a század harmadik

¹² Uo. 65.

¹³ Uo. 68–69.

¹⁴ Uo. 125.

¹⁵ „Nyerskő falazat durván kinagyolt vagy mesterségesen érdeessé tett felületű kövekből.” Lásd: BAKOS Ferenc (szerk.): *Idegen szavak és kifejezések szótára*. „Rusztika” szócikk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 745.

A szimbolika mellett azt is meg kell jegyezni, hogy a rusztikázás, kváderezés a kor igen elterjedt történeti stílusok, köztük a neoreneszánsz fontos jellemzője.

¹⁶ SCHALL i. m. 1994. 127.

harmadára, negyedik negyedére esett, amikor néhány esztendő alatt bírósági épületek sokaságát építtette fel az állam országszerte, s ezzel megvetette a ma is funkcionáló bírósági épületállomány alapjait.

Ez a magyarországi *mintakövetés* mind a kodifikációban, mind az építészeten történelmi kapcsolataink miatt is sokszor a német megoldások felé fordult. Mire az 1880-as, 1890-es években Magyarországon felfutott a bíróságok építése, addigra Németországban már kialakult egy építészeti *sémarendszer*, amely a modern eljárásjoghoz alkalmazkodott. Ebben a sémarendszerben már stabilan kialakult, hogy az eljárásjogi igényeket miként elégítheti ki egy bírósági épület. Jól jelzi ezt, hogy már az *építészeti szakkönyvek* is külön típusként tárgyalták a bírósági épületeket.¹⁷

Ebben a periódusban építészeink általános figyelme az osztrák fejlődés mellett a német építészetre fordult, amit az is megalapozott, hogy nemcsak a bécsi, hanem a müncheni, illetve a berlini akadémián sajátították el a szakma alapjait, bár a kiegyezést követően a kormány modernizálási szándéka a honi felsőoktatást is érintette. Ennek keretében változott meg például az 1856 óta működő József Politechnikum jogi helyzete, amely 1871-től mint József Műegyetem adott keretet többek között az építészképzésnek.¹⁸ Ennek ellenére a századfordulóg általános volt, hogy az építészhallgatók külföldön fejezték be stúdiumaikat.

Az oktatás mellett a szaksajtó¹⁹ is jelentősen hozzájárult építészeink műveltségének bővítéséhez. „Közép-Európában már 1836-tól mérvadó forrásnak számított a bécsi *Allgemeine Bauzeitung*, melyet a német nyelvterület központjaiban a következő évtizedekben számos hasonló orgánus követett.”²⁰ Ebből következően is kézenfekvő volt, hogy a

¹⁷ Vö. *Handbuch der Architektur* 7. Halbband, Heft 1: *Gebäude für Verwaltung, Rechtspflege und Gesetzgebung; Militärbauten. – Stadt- und Rathäuser. Gebäude für Ministerien*. Darmstadt. 1887.; KLASSEN, Ludwig (szerk.): *Grundrissvorbilder von Gebäuden aller Art. 13. Gebäude für Justizzwecke*. Baumgärtner's Buchhandlung, Lipcse, 1891.

¹⁸ Vö. *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Szerk. SISA József, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris, Budapest, 2013. 338–339.

¹⁹ A legfontosabb építészeti periodikák a 19. század második feléből: *Építési Ipar* (később *Építő Ipar*, *Építő Művészet*), *Budapester Bauzeitung* (később *Bauzeitung für Ungarn*), *Magyar Mérnök – és Építészegylet Közlönye*. Vö. MARÓTY Katalin: *Mintakövetés és invenció a XIX. század második felének budapesti építészetében. Építés–Építészettudomány*, 2005/1–2. 36–37.

²⁰ SISA (szerk.) i. m. 2013. 345.

magyarországi igazságügyi építkezésekhez a német nyelvterület adta a mintát. Ezekből meríthettünk mind járásbíróságaink, mind törvényszékeink, mind pedig felsőbíróságaink megalkotásához.

Ezek között az épülettípusok között fontos szerepet töltenek be az ún. *igazságügyi paloták*, amelyeknek specialitásai külön figyelmet érdemelnek.

Az igazságügyi paloták jellegzetességei

Az egyik ilyen speciális vonás a *komplexitás*, amely elsősorban a funkcióból ered. Egy igazságügyi palota jellemzően alsófokú és fellebbviteli bíróságokat is magába foglalt. Révai Nagy Lexikona a „Bírósági épületek” címszáva alatt ír a bíróságok funkciósémájáról: „A kir. törvényszékek rendszerint kir. ügyészséggel és a székhelyen működő kir. járásbírószággal egy bírósági épületben helyeztetnek el (törvénykezési épületek, törvényházak). A földszintet a legtöbb helyen a kir. járásbíróság, a tkvi osztály és a vizsgálóbíró foglalja el [...]. Az első emeletre kerül az elnökség a segédhivatalokkal és a polgári osztály [...] míg a második emeleten a büntető osztály és a kir. ügyészség van.”²¹ Mindemellett tipikus megoldás volt, hogy egy ilyen igazságügyi komplexumban helyezték el a büntetés-végrehajtást is.²²

E számos funkció *nagyméretű* épületet követelt meg, amelyben egy tető alatt, de mégis egymástól elkülönülve működnek az egységek. Az összeszervezés viszont elérhetővé tett minden intézményt a jogkereső közönség számára, s az építési költségek is kedvezőbbek voltak.

²¹ Révai Nagy Lexikona. III. kötet. Bírósági épületek. <http://mek.oszk.hu/06700/06758/pdf/revai03.pdf> (2014. 01. 27.)

²² A magyar bírósági épületekről lásd még: PUSZTAI László: A bírósági épület. In KÁLLAY István – PUSZTAI László – STIPTA István: *Bírósági épületek Magyarországon*. HG & Társa, Budapest, 1993. 33–51.; KENGyel Miklós: *Perkultúra. A bíróságok világa. A világ bíróságai*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 2011. 15–137.

Mindez a praktikum miatt alakult így, azonban nem ettől vált a ház palotává,²³ hanem az állami, bírósági reprezentációs igénytől.²⁴

Egy ilyen palota annak a felfogásnak a felelevenítése volt, hogy az építészet nemcsak funkcionális, hanem jelentéshordozó is. Éppen ezért egy ilyen igazságügyi palota ki kellett, hogy fejezze a polgári igazságszolgáltatás függetlenségét, a bírói hatalmat, a jog hatalmát.²⁵ Mindezt formálásában, szimbólumrendszerében, a nagyközönség számára is olvasható alaprajzi rendszerében mutatta meg. Ezek – találkozóva a korszellemmel, a korstílussal – a historizáló építőművészet kiemelkedő alkotásaivá tették az igazságügyi palotákat.

A magyar igazságügyi paloták szerte a történelmi Magyarországon kiemelt elemeivé váltak a nagy- és középvárosok településképeinek. Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy az európai, így a magyar városképfelújításban fontos szerepet töltöttek be az újonnan emelt középületek. A közép-európai régióban különösen fontos volt a reprezentativitás, hiszen a különböző társadalmi tényezőkhöz (uralkodó, állam, önkormányzat stb.) kapcsolódó épületek szimbolizálták az építettőt és a funkciót egyaránt.²⁶

Az építész és az építészeti terv

A bírósági épületek – mint minden épület – létrejöttének fontos „összetevője” az építész és az építészeti terv. Ez utóbbi milyensége elsősorban a tervező kvalitásait tükrözi. Az állami építkezések mindenkor nagy lehetőséget adnak az építésznek tehetségük megmutatására. Az állam mint építtető – a feladat és a szándék függvényében – vagy pályáztatás

²³ A 19. század végén, amikor egyik igazságügyi palota épült fel a másik után, a kifejezés használata, helyessége és magyarossága körül viták keletkeztek. Lásd: ANTIBARBARUS: Törvényház, országház, pályaház. *Magyar Nyelvőr*. XXVI. 1897. 415–417.

²⁴ Ahogy Sisa József fogalmaz a 19. századi városképet meghatározó „palota” mint épület kapcsán: „Stilisztikus tekintetben az építészeti reprezentáció igénye szerencsésen találkozott a historizmus ezt magas fokon kiszolgáló lehetőségeivel.” SISA (szerk.) i. m. 2013. 326.

²⁵ Vö. KLEMMER – WASSERMANN – WESSEL i. m. 1993. 36.

²⁶ Lásd erről pl.: MORAVÁNSZKY Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Vince Kiadó, Budapest, 1998. 31–32.

útján választja ki a tervező építész, vagy közvetlen megbízással kéri fel a munkára. Míg az előbbi mindenkor alkalmas az építész szakma széles mozgósítására, szakmai viták elindítására és az egyének bemutatkozására,²⁷ addig az utóbbi általában már konkrétumokról szól. Konkrét személyekről, konkrét célokról, konkrét feladatokról. A bírósági épületek tervezésénél mindkét eset előfordult.

Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy az igazságügyi épületek tervezése – tekintettel a szervezeti és működési igényekre – speciális építészeti ismereteket igényelt, így hamarosan kialakult építészeinknek egy olyan rétege, amelybe a bírósági épületekre szakosodott mesterek tartoztak. Közülük az egyik legfontosabb és legtermékenyebb tervező Wágner Gyula (1851–1937) volt, aki börtön és törvényszéki épületeiről vált ismertté.²⁸ Hozzá hasonlóan kiemelkedő szerepet töltött be Jablonszky Ferenc (1864–1945), aki az első világháborúig terjedő időszakban elsősorban járásbíróságokat tervezett. De jelentősek Aigner Sándor (1857–1912), Kiss István (1857–1902), Tóásó Pál (1870–1927) bírósági épületei a korszakból, valamint a Budapesti Királyi Törvényszék és a Magyar Királyi Kúria épületével Hauszmann Alajos (1847–1926) beírta a nevét az igazságügyi építészek közé is.

A korszak elején az igazságügyi tárca közvetlen megbízása alapján terveztek bíróságokat az építészek, így válhatott Wágner Gyula a minisztérium „házi építészévé”. De a legmagasabb szintű bírói fórumunk, a Magyar Királyi Kúria épületének esetében is közvetlenül bízták meg a tervezőt, Hauszmann Alajost, akit az igazságügy-miniszter kért fel 1891. november 7-én kelt 10982. sz. rendeletével²⁹ a Budapesten építendő

²⁷ Vö. SZÉKELY Márton – MARÓTTY Katalin: A pályázat mint jelenség a késő historizáló építészet korában. *Építés-Építészettudomány*, 2018/1–2. 93–116.

²⁸ Wágner Gyuláról lásd:

DOBROTKA Katalin: „Börtönök tervezője – Wágner Gyula élete és munkássága” *ÖBE – Összefogás a Börtönügyért Egyesület honlapja* 2014.11.13. www.bortonugy.hu/index.asp?i=hirek_reszletek&id=639; MEGYERI-PÁLFFI, Zoltán: „Following a Model” as an Element of the Hungarian Legal Culture with Special Regard to Gyula Wágner’s Judicial Architecture. In *Law and the Arts. Elective Affinities and Relationship of Tension*. Eds. GEPHART, Werner – LEKO, Jure, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2017, 363–393.; MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: *Az egri Törvényház. The Eger Courthouse*. OBH, Budapest–Eger, 2018. 28–32.

²⁹ HAUZSMANN Alajos: *A budapesti Igazságügyi Palota*. Pátria, Budapest, 1901. 1.

új igazságügyi palota tervezésére.³⁰ A századfordulót követően azonban megjelentek ezen épülettípusok vonatkozásában is az építészeti pályázatok, ekképpen színesedett a paletta a tervezők terén.

*

E tanulmány célja egy olyan kontextusba ágyazás volt, amely két távol esőnek tűnő terület: a jog és az építészet metszetét jelenti. Miként a bevezető utalt rá, a *bírószákház épületek*, s körükben is az ún. igazságügyi paloták azok, amelyek megtestesítik a fizikai valóságban az igazságszolgáltatás világát. Ezek adják és biztosítják az igazságszolgáltatás dologi feltételeinek az alapját.

A magyar bírósági épületek a kor meghatározó, fontos építészeti alkotásai. E középületek *önállóságát*, egyediségét még akkor is felismerjük, ha tudjuk, hogy számos (elsősorban német) szervezeti és építészeti előkép hatott a kialakításukban, vagy hogy mennyire meghatározó volt a *minta-követés* és sok esetben a *kész minta* átvétele Magyarországon. Ugyanakkor éppen ezek a hasonlóságok beemelik a magyar bíróságokat az európai igazságügyi épületek körébe, ahol máig méltó helyet foglalnak el.³¹

³⁰ A Kúria történetéről lásd: BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: *120 éves az Igazságügyi Palota*. HVG–ORAC, Budapest, 2016.; BUGÁR-MÉSZÁROS Károly: *A Kúria épülete*. OBH, Budapest, 2013.

³¹ Jelen tanulmány a szerző korábbi művének átdolgozott, szerkesztett változata. Vö. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Az igazságügyi szervezet a fizikai valóságban: a Kúria épülete. *Jogtörténeti Szemle*, 2017/1–2. 87–96.

Nagy Janka Teodóra*
**A „JANUS-ARCÚ”
MEGSZÉGYENÍTŐ
BÜNTETÉSEK**

Vajna Károly emlékezete

Vajna Károly születésének 160. évfordulóján, Kiskunfélegyházán, a Kiskun Múzeumban tartott emlékülésen a néprajztudomány tiszteletét kívántam kifejezni Vajna Károly, a büntetés-végrehajtás, a hazai börtönügy jeles személyiségének életműve előtt.¹ Az apropót és a keretet kétkötetes összegző munkája, a *Hazai régi büntetések*² jelentette. Ennek előszavában a szerző

* Nagy Janka Teodóra MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar Szociális Tanulmányok Tanszék.

¹ A tanulmány a „Hazai büntető jogi néphagyományok és szokások” címmel elhangzott előadás (Kiskunfélegyháza, 2011. október 17., Emlékülés Vajna Károly (1851–1931) születésének 160. évfordulóján, Kiskunfélegyháza, 2011. október 17.) alapján készült.

² Vajna Károly magyarországi büntetéstörténeti összegző munkája, a („Hazai régi büntetések I–II.” Budapest, 1906–1907) öt év kutatásainak eredménye. Forrásként Vajna az addig megjelent szakirodalom széles körét, valamint a szegedi és az országos levéltárban található, a fenytőházakra vonatkozó iratokat használta. Gyűjtőmunkája eredménye a nyomtatásban történő megjelentetésen túl az is, hogy 1910-ben a Gyűjtőfogház három termében megnyílt az *Országos Börtönügyi Múzeum*, melynek – többek között az *Ethnographia* folyóiratban is közzétett felhívás alapján gyűjtött – anyagát (pl. a börtönügyhöz kapcsolódó írásos emlékeket, börtönfelszerelési tárgyakat, büntetés-végrehajtási eszközöket) börtönügyi tisztviselők oktatására, illetve a bűnelkövetők alaposabb megismerésére is használták. Vö. NÁNÁSI László: Vajna Károly „Hazai régi büntetések” monográfiájának keletkezése és forrásai. In *Szokásjog és jogszokás. Jogi kultúrtörténeti és néprajzi tanulmányok*. II. Szerk. NAGY Janka Teodóra, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Szekszárd, 2016. 281–301.

mintegy a sajátos kutatási terület, a jogi néprajz szellemében fogalmazza meg ars poeticáját: „Mert láttam, hogy milyen édes keveset törődnek nálunk általában a multtal, különösen pedig a hazai börtönügy multjával. A kegyelet készítetett rá, hogy ha hivatottabbak nem teszik, foglalkozzam hát én vele. Erőtlenjes fa csak termékeny talajban fejlődhetik. Máról holnapra pedig nem lehet termékeny humusszá érlelni a földet, semmiféle mesterséggel. Az a talaj pedig a mult, a melybe a jövőnek ültetünk csemetét. Honnan tudjuk, hogy mit ültessünk bele, ha nem ismerjük a földet, a melybe ültetni akarunk?”³

A jogtörténet, a néprajztudomány, a jogi néprajz számára különösen értékes a *Hazai régi büntetések* II. kötet Harmadik része, amely a fenti tudományterületek által vizsgált megszegyenítő büntetésekkel foglalkozik. Jelen tanulmányban erről kívánok szólni: a Vajna által rendszerezett anyagot elsősorban a néprajz, a jogi néprajz gazdag példatárából egészítve ki. Először – új, de a határterület szempontjából konzekvens szemlélettel – a vizsgálandó területet határolom körül, egyúttal pontosítva a fogalomhasználatot. Ezt követően a megszegyenítő büntetések „*Janus-arcúságát*” vizsgálom. Azt, hogy bár a megszegyenítő büntetések egyrészt állami szankciónak (fő- és mellékbüntetésnek) tekintendők, szigorú közösségi-társadalmi szankció („közvélemény-büntetés”) is társult hozzájuk. Gyakorlati realizálódásukat szintén ez a kettősség jellemezte, valamint olyan kölcsönhatás, amely a műveltségelemek alászállásával is kiegészülve magyarázza jogi népszokásként, néphagyományként történő továbbélésüket. *Vajna Károly kutatás- és tudománytörténeti jelentősége éppen az, hogy forrásfeltáró, gyűjtő- és rendszerező munkája nélkül ezek a jogtörténet és a néprajz, illetve a jogi néprajz szempontjából lényeges megfigyelések, következtetések nem születhettek volna meg.*

³ Vajna Károly: *Hazai régi büntetések*. I. Lőrintz János Univeris Könyvnyomdája, Budapest, 1906. 4. A kötet néprajzi fogadtatásáról: Varró István: Vajna Károly: Hazai régi büntetések I-II. Budapest, 1906. *Ethnographia*, 1908/1. 61–64.

A vizsgálandó terület meghatározása, fogalomrendszere

A jogi vonatkozású normák gazdag világát a jogintézmény fejlődése szempontjából is strukturálhatjuk. Megkülönböztethetjük a szokásnormát, a jogszokást, a jogintézményt, a jogi népszokást és a jogi néphagyományokat. Az említettek közül a jogintézmény, a jogi norma egyértelműen az állami jogrendszer része, ahogyan az állam által elismert szokásjog is. Az állami jogrendtől eltérő magatartás szabályokkal is találkozunk a területen (pl. a szokásnorma, az állam által el nem ismert jogszokás, a jogi népszokás és a jogi néphagyományok köre).

A „fent” és a „lent” magatartásszabályai megsértésének következményei eltérők: a negatív jogkövetkezmény (szankció, kényszer) tekintetében, ha jogszabálysértés történik, állami kényszerintézkedéssel, a többi esetben (szokásnorma, jogszokás, jogi népszokás, néphagyomány) viszont társadalmi kényszerrel (közvélemény-büntetéssel) találkozunk.⁴ (Itt jegyezzük meg, hogy a jogérvényesülés során nemcsak negatív, hanem pozitív jogkövetkezmény is lehetséges, pl. a nevelés, a szocializáció révén.)

A megszégyenítő büntetések „Janus-arcúsága” magyarázza azt is, hogy a néprajzi szakirodalomban eltérő vélemények fogalmazódtak meg a tekintetben, hogy a megszégyenítő, megbecstelenítő büntetések a népi büntetőszokások körébe tartoznak-e. Szilágyi Miklós például a legsúlyosabb közvélemény-büntetésnél, az önbíráskodásnál, megbosszulásnál lezárja a megszégyenítő büntetések sorát.⁵ Úgy látja, hogy a további ilyen típusú büntetések állami kényszer nélkül már nem valósíthatók meg, tehát ezek vizsgálata nem a néprajz tárgykörébe tartozik. A jog felől érkező Angyal Pál, Bruckner Győző, a néprajzos Szendrey Ákos és a jogi néprajzi szintézisbe a témát beillesztő Tárkány Szűcs Ernő viszont a népi büntetőszokások körébe tartozónak tekintik a megszégyenítő és megbecstelenítő büntetéseket. Gelencsér József az 1980-as években a Káli-medencében, a szerző az 1990-es években a Duna mentén végzett

⁴ Kajtár István a jogi kultúrtörténet tárgykörében külön is foglalkozik a kérdéssel. Vö. KAJTÁR István: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2004.

⁵ SZILÁGYI Miklós: Törvények, szokásjog, jogszokás. In *Magyar néprajz nyolc kötetben*. VIII. Társadalom. Szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila – SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 693–759. 735.

gyűjtései szintén a népi büntetőszokások közötti elhelyezést támasztják alá.⁶ Vajna Károly egészen más oldalról, az állami kényszerintézkedések kapcsán vizsgálja a közvélemény-bűnökkel és büntetésekkel érintkező megszégyenítő büntetéseket. Az eltérő álláspontok egyike sem vonta azonban kétségbe e büntetések határterületiségét, a társadalmi és állami kényszerintézkedések érintkezését, az ebből adódó kölcsönhatásokat, közös jellemzőket.

A megszégyenítő büntetések közös vonása, hogy az állami és a társadalmi kényszerintézkedések határán állnak. Egyrészt állami büntetések fő-, vagy mellékbüntetésként, és ilyen értelemben az enyhébb állami büntetések közé tartoznak. Másrészt közvélemény-büntetések, amely körben viszont a legszigorúbbaknak számítanak. Az állami és a társadalmi-közöségi kényszerintézkedések határán álló megszégyenítő büntetések további jellemzője, hogy 1. a nép körében szélesebb körben kerülnek alkalmazásra, 2. elsősorban a helyi hatalom realizálja őket (leggyakrabban a helyi közigazgatás, a bíró, a kisbíró), 3. alakításukban, formálásukban az állami oldal mellett a társadalmi oldalon, a helyi közösségnek is szerepe van (pl. a helyi hatalomnak a hivatalos büntetés-végrehajtással való érintkezése során). 4. Megfigyelhető körükben is a műveltségelemek alászállásának folyamata (azaz az állami kényszerintézkedések elemeinek beépülése), 5. valamint közös jellemzőjük a maguk egységében, illetve részleteiben történő továbbélés jogi népszokás, jogi néphagyomány formájában (pl. a 18. század utolsó harmadában már II. József megtiltotta a kaloda mint megszégyenítő büntetés alkalmazását, de Somogyban a falvak bíróit még 1864-ben is főispáni leirattal kell eltiltani ennek mindennapi alkalmazásától; Veres Péter még a huszadik században szembesül azzal, hogy egy falubelit megszégyenítő büntetésként az eke elé kötöttek).⁷

A továbbiakban a megszégyenítő büntetéseket először mint közvélemény-büntetéseket tekintjük át – elsősorban Szendrey Ákos, Tárkány

⁶ GELENCSÉR József: Megszégyenítő büntetések a Káli-medencében. In *Tanulmányok a 125 éve született Sebestyén Gyula emlékére*. Szerk. S. LACKOVITS Emőke, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1991. 48–60.; NAGY Janka Teodóra: Büntetőjogi néphagyományok és -szokások. In *Múlt és jelen Bölcskén*. (Bölcskei tanulmányok 1.) Szerk. SZABÓ Géza, Bölskei Községi Önkormányzat, Bölske, 1994. 261–284.

⁷ GÖNCZI Ferenc: A nyakkaloda használatának eltiltása. *Ethnographia*, 1941/1. 68.; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest, 1981. 805.

Szücs Ernő és Szilágyi Miklós a néprajz oldaláról közelítő szemléletmódja alapján –, majd Vajna Károly rendszerezését követve szólunk a megsegényítő büntetések mint állami kényszerintézkedések formáiról.

A megsegényítő büntetések mint közvélemény-büntetések

A büntetést megalapozó vétek, bűn

Már első pillanatban szembeötlő, hogy a közvélemény-büntetést megalapozó vétek, bűn nem mindig esett egybe az állam által meghatározottak kritériumokkal. Bűncselekménynek ugyanis az minősült, amit a jogszabály annak nyilvánított, közvélemény-büntetést megalapozó bűnnek, véteknek viszont azt tekintették, amit a közvélemény elítélt. A lopás, a hamis tanúzás például hiába számított az állam által büntetendő cselekedetnek. Ha az adott közösség nem tartotta annak, nem vált közvélemény-büntetést megalapozó bűnné. A lopás miatt börtönbüntetését kitöltött gazdából utóbb akár még bíró is lehetett egy adott településen.⁸ Hosszú időn keresztül szokás volt például, hogy ha valaki igazmondását meg akarta erősíteni, hozzátette vallomáshoz: *„én kérem nem vagyok bölcskei tanú.”*⁹ A hamis tanúzás megítélése egyébként Bölcskén még az 1990-es években sem volt egyértelmű. Arra a kérdésre, hogy bűnnek számít-e a hamis tanúzás, az volt a válasz: *„Máma annak számít. – És régen? – Bármilyen rabló, amíg el nem fogják, nem bűn. Szomszédasszonyt, míg rajta nem kapják, nem bűn.”*¹⁰

A közvélemény-bűn, vétek nemcsak tárgya tekintetében különbözött az állam által bűncselekménynek nyilvánított tettek körétől. Eltért abban is, hogy erőteljesen differenciált volt. Megítélése a hely, az idő és a személy függvényében különbözőképpen alakult. A káromkodás mint bűn súlya, megítélése is eltérő lehetett attól függően, hogy pl. temetésen vagy kocsmában történt-e, hogy egyszer vagy többször fordult elő,

⁸ NAGY i. m. 1994. 264.

⁹ Uo. 266.

¹⁰ Uo.

illetve, hogy pl. kivel szemben valósult meg. A feleség megverése nem minősült olyan súlyos bűnnek a közösség szemében, mint például a bíró bántalmazása, a terhes asszony bármit elvehetett, amit csak megkívánt, nem számított lopásnak, ahogyan Tolnában és Baranyában sem tekintették annak a csónak, illetve a ló kérdezés nélküli használatát (feltéve, hogy azt utóbb visszaadták tulajdonosának). Az említett példák azt is kellőképpen illusztrálják, hogy a közvélemény által bűnként történő megítélés az állami bűncselekménnyé nyilvánítástól eltérően nem volt absztrakt, azaz meghatározó szerepet játszott benne a lokalitás, ahogyan az is fontos eleme volt, hogy dinamikusan változott.

A közvélemény-bűnnel és büntetéssel a jogtörténészek és a néprajzosok közül többen is foglalkoztak.¹¹ Szendrey Ákosnak köszönhetjük a közvélemény-bűn első átfogó, a taxativitás igényével megfogalmazott meghatározását: „minden illetlen, helyhez, emberi méltósághoz nem illő viselkedés: a ház tisztatlansága, rendetlensége, a tiltott munkanapok megszegése, hiúság, gőg, tiszteletlenség az idősebbekkel szemben, trágárság, káromkodás, részegség, pletykaság s általában a szokások be nem tartása.”¹² Angyal Pál felveti a viszonyulás kérdését is, Tárkány Szücs Ernő pedig a jogi népszokásokról írott összegzésében igyekszik elhelyezni egyes súlyosabb bűnöket (pl. élet, testi épség, vagyon elleni cselekmény) is a közvélemény-bűnök között – nem utolsósorban az 1939–1948 közötti jogi népeletkutatás eredményeit hasznosítva.¹³

¹¹ Csak a tanulmányban általunk is többször idézett szerzőket említve: Szendrey Ákos, Angyal Pál, Tárkány Szücs Ernő, Szilágyi Miklós.

¹² SZENDREY ÁKOS: Népi büntetőszokások. *Ethnographia*, 1936/1–2. 65–71.

¹³ Abban Angyal Pál, Tárkány Szücs Ernő, illetve Szilágyi Miklós is egyetért, hogy a közösségi megszégyenítést (közvélemény-büntetést) meg kell különböztetni a fő- vagy mellékbüntetésként alkalmazott megszégyenítéstől (állami kényszersztől). Vö. ANGAL PÁL: *A közvélemény-büntetés*. Budapest, 1933. 62.; TÁRKÁNY SZÜCS I. M. 1981. 786–787.; SZILÁGYI I. M. 2000. 731. Angyal Pál alapján a szakirodalom a kettő közötti alapvető eltérésnek azt tartja, hogy a közvélemény-büntetés esetében nem történik meg a vádlott formális elítélése, nincs bírászkodás, nincs eljárás. (ANGAL I. M. 1933. 81.) Tárkány Szücs jól érzékelve a határterületiséget éppen Vajna Károlyra hivatkozva veszi számba a közvélemény-büntetések között a hatósági kényszerben való közreműködés formáit. (TÁRKÁNY SZÜCS I. M. 1981. 802–806.)

A közvélemény-büntetés fogalma, sajátosságai

Az állam által bűncselekménynek nyilvánított esetekben állami szankcionálásról és kényszerítésről, azaz állami büntetésről beszélhetünk. A közvélemény-büntetés viszont nem elsősorban az állam, hanem a közösség kifogásoló értékítéletét, nézetét fejezi ki egyéni vagy csoportos eszközökkel, formákkal (büntetésekkel) olyan egyének felett, akik a megszokott rendtől akár tulajdonságukkal, akár magatartásukkal eltértek, akik a közösségi rendet megszegték, megsértették. A közvélemény-büntetés célja tehát a megszokott rend helyreállítása a közösség oldaláról, eszköze pedig a kényszerítés és a megszégyenítés. Ebben az esetben maga a közösség, a közvélemény vállalja fel az értékelés, elítélés, kényszerítés feladatát. A közvélemény-büntetések sajátossága, hogy esetükben hiányzik az eljárászerűség.

A megszégyenítő büntetések formái

A társadalmi kényszer oldaláról történő közelítés során az enyhébbektől a súlyosabbakig haladva először Szendrey Ákos és Angyal Pál tekintette át a közvélemény-büntetéseket. Ezek között sorolták fel: 1. a kapcsolat megszakítást, a kinézést; 2. a megszólást, kiszólást, kibeszélést, szóbakerülést, hírbekerülést, kiéneklést, kimuzsikálást, kiáltást; 3. a csúfolást; 4. a szitkot, átkot, esküt; 5. az eltemetést; 6. a testrész külsejének a megváltoztatását; 7. a „charivari”-t, a macskazenét, a zángót, a csatlangolást, a kikolompolást, a didergést; 8. a tuskóhúzást, a bakfázékdobást, a cefrehányást, a kongózást, a szűzgulyahajtást; 9. a megkövetésre kényszerítést; 10. a megfélemlítést; 11. a népítéletet; 12. az önbíráskodást, a megboszulást.¹⁴

Ezt a folyamatosan súlyosbodó büntetési sort egészítik ki – és zárják – a közvélemény-büntetések leghigorúbb formáiként a megszégyenítő büntetések, amelyeknek a közösség által gyakorolt formái gyakran egybeesnek, vagy jelentős hasonlóságot mutatnak az egyébként állami kényszerként (fő- vagy mellékbüntetésként) alkalmazott megszégyenítő és

¹⁴ SZENDREY i. m. 1936. 65–66.; ANGAL i. m. 1933. 62.

megbecstelenítő büntetésekkel. Az utóbbiak katalógusát a Trianon előtti Magyarországra kiterjedő hatalmas gyűjtőmunka révén Vajna Károly készítette el. A büntetések között felsorolja 1. a haj- és szakáll-lenyírást; 2. a megvesszőzést; 3. a kiséprűzést; 4. a szalmakoszorút; 5. a pacalvetést; 6. a kalodát; 7. a pellengért, 8. a szégyenfát, 9. a bitófát, 10. a szégyenoszlopot; 11. a nyakvasat; 12. a szégyenkövet; 13. a kényszerű sétát; 14. a szégyenketrecet, a falovat, faszamarat; 15. a keresztre feszítést; 16. a nyelvlakatot; 17. az önmeghazudtolást és 18. az eklézsiakövetést.¹⁵

Érdeemes egy-egy példa alapján részletesebben is szólni az egyes büntetési formákról, módokról. A közvélemény-büntetések legenyhébb formáival kezdjük az áttekintést, elsősorban Angyal Pál elméleti közelítése, Szendrey Ákos példaanyaga, Tárkány Szücs Ernő és Szilágyi Miklós rendszerezése alapján – de többször is kiegészítve más (köztük saját) gyűjtések témánkat jól értelmező anyagával is.¹⁶

1. *A kapcsolat megszakítás, a kinézés.* A kapcsolat megszakítás azt jelentette, hogy nem álltak szóba az érintettel, nem fogadták például a köszönését sem. A kinézés ennél már többet takart: esetleges egyértelmű kifejezését a megromlott viszonyoknak: hátat fordítást, a kézfogás megtagadását, az illető tulajdonát képező eszköz, tárgy kirakását a közös helyiségből (pl. a fonóból a rokka, a tanácskozásból a kalap kirakását).

2. *A megszólás (falu szája), a kiszólás, a kibeszélés, a szóba kerülés, a hírbe kerülés, a kiáltás.* A megszólás a falusi közösség erkölcsi, illetve mindennapi életviteli szabályainak megsértése esetén alkalmazott enyhe büntetés volt. Célja – elsősorban a fiataloknál – a nevelés, a közösségi szabályokhoz alkalmazkodás megszilárdítása volt. A megszólás, a kibeszélés történhetett titokban, az érintett háta mögött (pl. a templomban, a fonóban, a lakodalomban), de szokás volt pl. a Jászságban mások bűneinek „kikiáltása” is pl. a kukoricaszárból rakott máglya mellett Szent György napján, vagy a Duna melletti református Madocsán a szüreti

¹⁵ VAJNA Károly: *Hazai régi büntetések.* II. (Harmadik rész: Megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések.) Lőrintz János Univers Könyvnyomdája, Budapest, 1907. 71–165.

¹⁶ ANGAL I. m. 1933., SZENDREY I. m. 1936., TÁRKÁNY SZÜCS I. m. 1981., SZILÁGYI I. m. 2000., NAGY I. m. 1994. A példák kapcsán külön forrásjelölésre csak ezektől eltérő esetben kerül sor.

felvonulás alkalmával.¹⁷ Kalotaszegen egyenesen „szapulásnak” nevezték azt a napot, amelyen bárkit szabad volt megszólítani. E körbe tartozónak tekinthető a 19. század végén divattá váló „kimuzsikálás, kitáncolás”, amelynek az volt a célja, hogy a sértett vagy visszautasított legény társai segítségével a kitáncoltatással megszégyenítse a kosarat adó leányt a bálból. A híradások szerint egy röszkei lány emiatt 1890-ben a Tiszába is ölte magát. Kölesden pedig a meghíúsult jegyesség esetén a vőlegény menyasszonyától kapott díszes jegykendőjét kapcának használhatta, vagy szétszaggatta és a kerítésre akasztotta.

3. *A csúfolás.* A csúfolás igen változatos formái közül itt és most a közösség által adott ragadványneveket emeljük ki: pl. *pálinka* Jani, *gyilkos* Kovács Sándor, *cégérös* Jutka, *viszi* Berek. E körbe tartoztak a falucsúfolók is: pl. a bölcskeiek a madocsaiakat gyors beszédük miatt „gagáknak” nevezték. A rátótiadák tovább színesítették a falucsúfolók változatos formáit: pl. „*árkot ástak, hogy a harangszó ne hallatsszon át a szomszéd faluba*”.

4. *Az eskü, a szitok és az átok.* Az eskünek kiemelt szerepe volt a közösség életében: ha valaki különösképpen bizonyítani akarta a szavahihetőségét, akkor esküt tett. (Bár azért előfordulhatott némi „csalafintaság” is. Egy bölcskei atyafinak határvitában kellett tanúskodnia. Még indulás előtt a háza elöl felvett egy marék földet, és a csizmájába, a talpa alá szórta. Így, amikor a bölcskeiek által vitatott, korábban a madocsai határhoz tartozó földterület kapcsán tanúvallomást tett, bátran állíthatta a hivatalos személyek előtt: „*esküszöm, hogy az a föld, amelyen állok, bölcskei*”). A szitok enyhe, az átok súlyos büntetés volt. A szitok mindig valami rosszal való fenyegetést jelentett a szómágia alapján. Úgy tartották, „*nem is kell különösebben szidni valakit, ha megérdemli, úgyis megkapja*”. A szitkok garmadáját olvashatjuk Kajdacs kiebrudalt jegyzőjének levelében: „*Szakadjon reátok a ház gerendátok, Inséggel küzdjete ti és unokátok: Dárdával döfödjék az oldalbordátok, Akaszsa fel magát az*

¹⁷ „*S hogy esemény nélkül ne teljen vasárnap, / Vitéja támadt Ambrusnak s Gatyásnak. / Volt egy kis szóváltás, egy kis pofozkodás, / Ezek után pedig orvosi ápolás.*” (A madocsai szüreti felvonuláson a kisbíró faluszerzte kidobolta, azaz „kibeszélte” az elmúlt szüret óta eltelt legfontosabb eseményeket. Saját gyűjtés, Madocsa, 2011. október 16.)

*öreg bírátok!*¹⁸ Az átok jóval súlyosabb szankció volt: nem lehetett viszsza vonni, és azt tartották róla, hogy előbb vagy utóbb, de beteljesül. Nem ritkán a közösségből vagy a családból való kitagadással járt.

5. *Eltemetés.* A megműveletlen földön jelképes sírt készítettek a mezei munkákat elhanyagoló tulajdonos számára.

6. *A testrészt, a külső megváltoztatása.* Ide tartozott régen a házasságtörő nő esetében a hajlevágás, illetve a megesett menyasszony párta és koszorú nélküli esküvője.

7. *Charivari, macskazene, zángó, csatrangolás, kikolompolás, didergés.* Az ország különböző területein élő megszegényítő közösségi szokások megegyeztek abban, hogy a házastársi életközösség megőrzésének kötelességére emlékeztettek. Azokat gúnyolták ki csörömpölés, dúdolás, éneklés, durrogás közepette, akik megsértették a családi életre vonatkozó normákat (pl. megcsalták házastársukat, vadházasságban éltek, vagy a házastárs halála esetén a gyászidő letelte előtt „összeálltak” mással).

8. *Tuskóhúzás, bakfazékdobás, cefrehányás, kongózás, szűzgulyahajítás.* Az eltérő szokásmegnevezések háttérében a családalapítási kötelezettség elmulasztására figyelmeztetés áll a közösség részéről. A farsangi vénlány csúfolása történhetett pl. tuskóhúzással (a lány ajtaja elé egy nagy tuskót raktak, hogy ne tudjon kilépni a házból), bakfazékdobással (üres vagy hamuval töltött cserépfazekakat dobáltak a pártában maradt lány udvarára), cefrehányással (amikor a megmaradt cefrével tették ugyanezt).

9. *A megkövetésre kényszerítés.* Az egyházi vagy világi előljáróság megsértése esetén alkalmazott szankció volt.

10. *Megfélemlítés.* Ennek a közvélemény-büntetésnek rendkívül változatos formáit ismerték az egyes közösségekben. Volt, ahol bemocskolták a ház falát, vagy betörték az ablakot. Ismert volt, hogy döglött macskát tettek a kapu elé, vagy az is előfordult Bölskén, hogy valaki kísértet formájában akarta megfélemlíteni udvarló társát, hogy elnyerje a kiszemelt lány kezét.

11. *Néptétele.* Elsősorban a gyűjtogatók és a boszorkányok ellen jártak el ilyen formában a közösség tagjai. Számos adat szól arról, hogy a vélt vagy tényleges gyűjtogatót elfogták és az égő házba vagy az égő kazal

¹⁸ NAGY Janka Teodóra: *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon.* Szekszárd, 2002. 232–233.

tetejére lökték és – mintegy a tálió elvét alkalmazva – a tűzbe vetették, megégették. Még az 1920-as évek elején előforduló tűzeset okozóját is csak a csendőrök közbelépése mentette meg a népítélettől – de a faluba soha többé nem merte betenni a lábát.¹⁹

12. *Önbíráskodás, megbosszulás.* Az önbíráskodásnak nagyon erősek voltak a gyökerei a tradicionális közösségekben. Egy-egy vitás ügy rendezése során, ha hiányzott a megegyezés, erőszak alkalmazására került sor. Az önbíráskodást még az 1990-es években is a vagyoni helyzetre tekintet nélkül alkalmazhatónak tartották a tulajdon, a becsület és az élet védelmében. Az indokok: „lopott holmit vissza lehet lopni”, „a saját portámon én rendelkezem, a becsületedet meg kell védenem.”²⁰ A megbosszulás enyhébb, Bukovinában gyakorolt, de emlékeiben még az ezredfordulón is élő formája volt, hogy azt az asszonyt, aki elszerette a másik férjét, a közösség nőtagjai levetkőztették, s a nemi szervét erőspaprika-bors keverékével kenték be.²¹ A vérbosszú is „kiirthatatlanul” jelen volt a mindennapokban – még akkor is, ha az előzményeket nem ismerő kívülállók értetlenül álltak a számukra megmagyarázhatatlan véres tett előtt.²²

13. *A megszegyenítés, megbecstelenítés.* Elérkeztünk a közvélemény-büntetések legsúlyosabb formáihoz, amelyek elsősorban a 18. századtól, az osztrák büntetőtörvénykönyvek hatására válnak gyakoribbakká a falusi közösségek jogéletében. Már utaltunk arra, hogy a kutatók között véleménykülönbség van a tekintetben, hogy a megszegyenítő, megbecstelenítő büntetések a népi büntetőszokások körébe tartoznak-e. Meglátásunk szerint nem egyszerűen fekete vagy fehér a kép, bármely kategorikus válasz éppen a közvélemény-büntetések a bevezetőben említett sajátos differenciáltságát kérdőjelezi meg. A paraszti társadalomban is alkalmazásra kerültek az egyházi és falusi bíráskodási gyakorlatban

¹⁹ GELENCSÉR József: Egykori büntetésen alapuló népi büntetőszokás, a megégetés. *Ethnographia*, 1992/1–2. 251–262.

²⁰ NAGY i. m. 1994. 267.

²¹ Saját gyűjtés.

²² A makói vásár napjának reggelén, 1947 nyarán a helyi kocsmában egy tápéi cigány látszólag minden ok nélkül halálra késelt egy szőregi cigányt. Később mégiscsak fény derült az okokra: a gyilkos és az áldozat apja testvérek voltak, de az áldozat apja megölte a gyilkos apját. A fiúnak a közösség törvényei szerint meg kellett bosszulnia apja halálát. Vö. PÉTER László: Vérbosszú a magyarországi cigányok között. *Ethnographia*, 1947/3–4. 348.

az egyébként az állam által alkalmazott büntetések, de ettől még nem feltétlen váltak közvélemény-büntetéseké. Nagyon keskeny és flexibilis a határ a megszégyenítő büntetések egyik vagy másik csoportba sorolása tekintetében. Hiszen abban az esetben, amennyiben a rajtakapott tolvajt és a lopott holmit „közzszemlére állították” a közösségi vélekedésnek megfelelően, akkor nem kérdőjelezhető meg ennek a közvélemény-büntetésekhez sorolása – még száz esztendővel a büntetési nem eltörlését követően sem. (A Csanád megyei Dombiratoson például a két világháború között a csendőrök a vasárnapi nagymise után tették meg ezt egy tyúktolvajjal, akinek még mondogatnia is kellett: „*fillárom, trillárom, hopp, hopp, hopp, így jár, aki tyúkot lop.*”²³)

A megszégyenítő (és megbecstelenítő) büntetések mint állami kényszerintézkedések

Mint említettük, a megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések a legszigorúbb társadalmi, ugyanakkor a legenyhébb állami kényszerintézkedéseknek tekinthetők (mely utóbbiak fő- vagy mellékbüntetések lehetnek). Ez a kettősség indokolhatja egyrészt a jogi, néprajzi szakirodalom közvélemény-büntetései közötti tárgyalásukat, másrészt viszont az is helyénvaló, ha a Vajna Károly által rendszerezett állami büntetések körében szólunk róluk. Mivel ez szélesebb teret nyújt Vajna Károly kutatás- és tudománytörténeti munkája eredményeinek ismertetésére, tanulmányunkban ez utóbbit választjuk.

Vajna először a *főbüntetések között veszi számba az önálló büntetési formaként alkalmazott megszégyenítő büntetéseket* (pálca, korbács, veszőcsapás, lapát- vagy furatosütés, csákányütés, kancsukával, bikacsökökkel, tövissel való megcsapás, talpbőrrel megverés), és a *11féle büntetéssúlyosbítás között elkülöníti a megszégyenítő büntetéseket* (megbélyegzés, pellengér, közmunka, haj- és szakállnyírás). Ezt követően történik meg rendszerezett bemutatása a megszégyenítő és megbecstelenítő büntetéseknek. Vajna elsősorban a teljesség igénye nélkül, de a reprezentativitás szándékával gyűjtött források (levéltári, kéziratok, illetve megjelent

²³ Idézi SZILÁGYI i. m. 2000. 736.

tanulmányok, cikkek) alapján adatulja az egyes büntetési tételeket – láthatóan az általános és egyedi jellemzők elkülönítésére is törekedve. Ebből szemezgetünk a továbbiakban a szemléltetés szándékával a megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések számbavétele során.²⁴

1. *Haj- és szakáll-lenyírás.* Megszégyenítő, a hóhér által végrehajtva egyszersmind megbecstelenítő büntetésnek is számított. Vajna a 17. századtól idézett adataival felhívja a figyelmet, hogy a haj levágása az erkölcstelen nők, illetve megesett lányok büntetése is volt.²⁵

2. *Megvesszőzés és kiséprűzés.* A vesszőzés is a haj- és szakáll-lenyírás-hoz hasonlóan megbecstelenítő büntetéssé vált, ha a vesszőzést a hóhér által végzett seprűzés követte. Az egyik legsúlyosabb megszégyenítő és megbecstelenítő büntetés volt, hiszen az akár halálhoz vezető iszonyú testi fájdalomon túl kiközösítéssel, száműzéssel is járt. Ezt a büntetést általában a pellengérnél hajtották végre úgy, hogy az övig meztelen elítéltet átvezették a központtól a település határáig, a hóhér pedig váltott vesszőkkel vagy korbáccsal csapkodta. Vajna megjegyzi, hogy az adatok jelentős része a városokból származik.²⁶ A 16. századtól bigámiáért, tolvajlásért,

²⁴ A tanulmányban nem térünk ki a kérdés jogtörténeti, jogelméleti hátterére. Erre vonatkozóan lásd: MEZEY Barna: Büntetések végrehajtása a feudalizmusban. In *Magyar jogtörténet.* Szerk. MEZEY Barna, Osiris, Budapest, 1996.; KABÓDI Csaba – LŐRINCZ József – MEZEY Barna: *Büntetéstani alapfogalmak.* Rejtjel, Budapest, 2005.; KABÓDI Csaba – LŐRINCZ József – MEZEY Barna: *A büntetéselméleti és történeti alapjai.* ELTE Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszéke, Budapest, 2003.; MEZEY Barna: *Régi idők tömlőcei.* (Büntetések, börtönök, bakók.) Rubicon Ház, Budapest, 2010.

²⁵ A „Siroki erdőben” kezdetű balladának azon soraira utal, amely így szól: „A fő szolgabíró / Hajam levágatta. Levágták a hajam / Még sem vagyok szajha.” A néprajzi példát Vajna Károly idézi. Vö. VAJNA i. m. 1907. 91.

²⁶ Ezt a történeti, jogtörténeti és néprajzi adatok is alátámasztják. Pl. KÁLLAY István: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848.* Osiris, Budapest, 1996.; BLAZOVICH László – SCHMIDT József: *Buda város jogkönyve I–II.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001.; SZENDINÉ ORVOS Erzsébet: *Jogszolgáltatás Debrecenben a 16. században.* In *A Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltárának Évkönyve.* II. Szerk. GAUCSIK István. Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltár, Vágsellye, 2005. 82–92.; NAGY Janka Teodóra: *Jogélet a két vész között (1781–1821).* In *Makó néprajza.* (Makó monográfiája 3.) Szerk. TÓTH Ferenc, Bába Kiadó, Makó, 2008. 816–886.

erkölcstelen életmódért, házasságtörésért, boszorkányságért ítélték megvesszőzésre és kiséprűzésre – elsősorban nőket.²⁷

3. A *szalmakoszorú*. A megszegyenítő büntetések sajátos változata, elsősorban parázñaság esetén, nők büntetési formájaként alkalmazták évszázadokon keresztül. Vajna még egy falusi plébános személyes visszaemlékezésével is gazdagítja a büntetésre vonatkozó leírásokat.²⁸

4. A *pacalvetés*. Ez a megszegyenítő büntetések egy speciális formája volt, amelyet terhessége miatt testi büntetés alá nem vonható erkölcstelen nőkre szabtak ki. Az elítélt nyakába „pacalt” tettek és így kergették ki a városból.²⁹

5. A *kaloda*. Az elmúlt századok a köznép körében is legszélesebb körben ismert megszegyenítő büntetése. Vajna kitér történeti előfordulásaira, különböző típusaira és használati formáira. A 12. századtól adatolt eszköz tekintetében megkülönbözteti a *gallér* vagy *hegedű alakú nyak-* és *kézkalodát* (*nyakló vagy hegedű*), az *álló nyak-* és *kézkalodát* (ez utóbbiak jelölték a második világháború végéig a településen a bíró házát, hiszen a ház előtt helyezték el őket). A *közönséges lábkaloda*, a *láb- és kézkaloda* egészíti ki a „választékot”. A kalodába zárás történhetett a bíró háza előtt, a templomnál, a pellengérnél és a börtönben – maximum négy hétig.³⁰

6. A *pellengér*, a *szégyenfa*, a *bitófa*, a *szégyenoszlop*. A pellengér (illetve további megnevezései) rendszerint a piac, néha a községháza udvarán vagy a cinteremben állt, többnyire kőből készült és a megbecstelenítő büntetések jelképe volt. A becsületvesztés oka lehetett az, hogy a büntetést hol hajtották végre és ki tette ezt.³¹

7. A *nyakvas*. Nemcsak a pellengérhez volt szokás nyakánál fogva kikötöni az elkövetőt, hanem pl. a templom vagy a malom ajtófélfáján is volt egy rövidláncon felerősített vaskarika, amelyet a bűnös nyakára lakatoltak.³²

8. A *szégyenkő*, *szégyentábla*. Akit pellengérre állítottak, annak szégyenkövet vagy szégyentáblát akasztottak a nyakába. Vajna azt a példát

²⁷ VAJNA i. m. 1907. 92–96.

²⁸ Uo. 98.

²⁹ Vajna Kecskemétről közöl számos adatot. Uo. 99.

³⁰ Uo. 100–112.

³¹ Uo. 113–123.

³² Uo. 124–126.

idézi, hogy Budán, a hétközi vásáron kellett végigmennie a szegyenkövel az elítéltnak meghatározott időtartamig, ami már a szegyenkö súlya miatt is „súlyos” büntetésnek számított.³³

9. *A kényszerű séta vagy meghurcolás.* A leggyakrabban a tolvaj büntetési formája volt. A lopott holmit az elítélt hátára kötözték, és így kísérték végig a településen.³⁴ (Bölcskén például a tilalmi időben nyulat ejtő öreg rabsicot, csirketolvajt az elfogását követő ünnepnapon táblával a nyakában hajtották végig.³⁵)

10. *A szegyenketrecbe* zárták be az éjjeli csendzavarókat, a kerti, a mezei és a vásári tolvajokat. A ketrecen át lehetett látni – amint Vajna malíciózusan megjegyzi: „a közönség örömére”. A gazdag levéltári források ismertetésén túl Vajna Károly a lőcsei szegyenketrec sorsát, tulajdonviszonyait is bemutatja.³⁶

11. *A faló, a faszamár.* A faló eredetileg nem testi fenyítékül szolgált, hanem az volt a célja, hogy közgúny tárgyává tegye a rajta ülőt. Kezdetben tehát megbecstelenítő büntetőeszköz volt, csak később verték meg a falovon ülőt – aki leggyakrabban káromkodás, szitkozódás miatt ült a lóra. A „faszamárra ültetés” elsősorban iskolai büntetés volt, amely a „bakhúzással”, „bakra ültetéssel” együtt külföldről került át a hazai büntetések közé.³⁷

12. *A keresztre feszítés* nem a rómaiaknál ismert halálos büntetés volt, hanem a kikötéshez hasonló megszegyenítő büntetés pl. visszaeső káromkodó (1574), lopás (1596) esetében.³⁸

13. *A nyelvlakat.* A rágalmazóknak a nyelvkivágáshoz képest már enyhített büntetésének számított az, hogy „a hóhér lakatot csukott a rágalmazó kihúzott nyelvére”.³⁹

14. *Az önmeghazudtolás.* A tárnoki jogból Debrecen város jogába átkerült büntetési forma, amely a rágalmazót arra kötelezi, hogy nyilvánosság

³³ Uo. 128–129.

³⁴ Uo. 131.

³⁵ NACY i. m. 1994.

³⁶ VAJNA i. m. 1907. 131–137.

³⁷ Uo. 138–140.

³⁸ Uo. 140–141.

³⁹ Uo. 142–143.

előtt hangos önmeghazudtolást végezzen. Vajna Károly kivételes előfordulási formáit is ismerteti.⁴⁰

15. *Az eklézsiakövetés.* Vajna felhívja a figyelmet arra, hogy a fenti megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések nem magyar kuriózumok. Párhuzamaik más országokban is megtalálhatóak. Az eklézsiakövetés azonban (az egyetlen!) speciálisan magyar büntetési mód, amely 1563 óta az intés és a figyelmeztetés mellett a református egyház fegyelmezési gyakorlatában szerepelt, és csak később vette át alkalmazását – inkább csak kivételes esetekben – a világi hatalom. Vajna nem részletezi a büntetés alkalmazását, de legfontosabb elemeit ismerteti. Az eklézsiakövetés során az elkövetőt egy fekete székre ültették vagy a szószék mellé állították a gyülekezetnek hátat fordítva. Ha a templomban a bűnös nem vetette alá magát a vezeklésnek, akkor kiközösítették az egyházi és a faluközösségből egyaránt.⁴¹ Az eklézsiakövetést elsősorban parázñaság, veszekedés, székrendsértés, vallástalanság, különélés, vadházasság esetén szabták ki.⁴²

Összegzés, záró gondolatok

Az állami kényszerrel alkalmazott megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések hatékonysága, szerepe egy jogkövető magatartás kialakításában egy másik, külön tanulmány tárgya lehetne. A társadalmi kényszerrel alkalmazott közvélemény-büntetések tekintetében zárásként mindössze két adalékra szeretném felhívni a figyelmet. A közösség értékítéletét, közvélekedését fogalmazza meg az alábbi szólás: „Bűn büntetlenül nem marad. A gaztettet a gonosz hiába takarja, a kakas is kiszólja, a

⁴⁰ Uo. 144–145.

⁴¹ Uo. 146–160. Az egyházfegyelmezés, ezen belül az eklézsiakövetés részletes gyakorlatát Illyés Endre dolgozta fel. Vö. ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. század)*. Debrecen, 1941.

⁴² VAJNA i. m. 1907. 159–160. Az egyházi büntetések között kerül említésre a *számártemetés* is, amellyel az öngyilkos, kivégzett, részegen meghalt, az eklézsiakövetést megtagadó, illetve a kiprédikált személyeket temették el. Gyökerei II. József rendeletéhez nyúlnak vissza, aki 1788-ban rendelte el, hogy a javíthatatlan bűnözők, az adott szó megszegői, az öngyilkosok „Eselsbegrabnis” útján temetessenek el.

tyúk is kikaparja.”⁴³ Az elkövetett normasértésért tehát előbb vagy utóbb bűnhődni kellett. A közvélemény-büntetés kitöltését követően azonban az egyén számára lehetőség nyílt arra, hogy visszatérjen a közösségbe, annak ismét teljes jogú tagjává válhatott: amennyiben követte érték- és szokásrendjét, gazdaként, esküdtként, vagy akár bíróként szolgálhatta annak érdekeit.

A szuverenitásvizsgálatok során egyik lehetséges alternatívaként az állami lét főalkotóelemét képező jogrendszer önállóságát, illetve kötöttségét, a tradicionális jogfejlődés és modernizáció összefüggéseit vizsgálhatjuk. A tradicionalitás kontextusában, a jogképződés és joggyakorlat szempontjából meghatározó szerepük volt a *jogszokásoknak*, amelyek a „fent” hivatalos jogától hosszú évszázadokig elszakadt „lent” világában a mindennapok kereteit jelentették. Megsértésüket a helyi közösség (a közvélemény) szankcionálta, legsúlyosabb esetekben a megszegyenítő büntetések változatos formáinak alkalmazásával.

Vajna Károly az 1900-as évek elején nagy érdeklődéssel fordult a jogi és büntetőjogi hagyományok, emlékek felé, részletesen vizsgálta az állami szankciók (fő- és mellékbüntetések) között a megszegyenítő büntetéseket is, nem feledkezve meg egy-egy hozzájuk társuló közösségi szankció megemlékezéséről sem.

Jelen tanulmány egy olyan, a szuverenitáskutatásokhoz több szállal kapcsolódó témát mutat be, amely jól tükrözi az interdiszciplináris kutatások szükségességét és eredményességét. Vajna Károly a hazai büntetőjog tárgyi emlékeinek, vizuális ábrázolásainak és írásbeli forrásainak közreadása során a megszegyenítő büntetések mint állami szankciók bemutatása mellett felhívta a figyelmet azok közvélemény-büntetésként történő alkalmazására is – ezzel újabb kutatási témát és feladatot fogalmazva meg a jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz kutatói számára.⁴⁴

⁴³ Vö Gabriella: *Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból*. Kriterion, Bucuresti, 1989.

⁴⁴ Jelen tanulmány a szerző ugyanezen címmel megjelent korábbi művének szerkesztett változata. Vö. NAGY Janka Teodóra: A „Janus-arcú” megszegyenítő büntetések. Vajna Károly emlékezete. *Börtönügyi Szemle*, 2012/2. 79–90.

Nagy Noémi*

MAGYAR NYELVI SZUVERENITÁSI TÖREKVÉSEK A NEOABSZOLUTIZMUS ELŐTT – A MAGYAR ÁLLAMNYELV BEVEZETÉSÉNEK TÖRTÉNETE

Nyelvész és történész körökben szinte már szakirodalmi közhely, hogy az állam a hatalomhoz való hozzáférést, illetve bizonyos nyelvi csoportok hegemon pozíciójának fenntartását a nyelvhasználat különböző szintjeinek szabályozásával, azaz nyelvpolitikával tudja megvalósítani. Az is közhely, hogy *a saját nyelv használata a szuverenitás, azaz a közjogi önállóság egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb – jele*.¹ A magyar kultúrára és identitásra különösen igaz, hogy nyelvközpontú, de a történelemből számos egyéb példát hozhatunk arra, hogy a nyelv mennyire alapvető szerepet tölt be egy népcsoport történetében.² A kisebbségi közösségek számára

* Nagy Noémi MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, Nemzeti Közszerződési Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Kara Nemzetközi Jogi Tanszék. ORCID ID: 0000-0003-2870-3456.

¹ BALÁZS Géza: Nyelvi szuverenitás. A nemzeti nyelvek és kultúrák változó helyzete az önrendelkezés és az identitás összefüggésében. *Magyar Tudomány*, 2013/3. 453.; *Diglossia and Power. Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire*. Ed. RINDLER-SCHJERVE, Rosita, De Gruyter Mouton, Berlin, 2003. 1–11.

² A közelmúltból példaként említhetők a szovjet birodalom szétesését követően létrejött utódállamok, melyek többsége a szuverenitás elnyerése után nemzetállam építésébe fogott, ennek alapköve pedig az államnyelv bevezetése és státuszának megszilárdítása volt. Az államnyelv nemzetállam-építésben betöltött szerepének és a nyelvi szuverenitásért folytatott harc jelentőségének eklatáns példája a nyelvi konfliktusokkal napjainkban is súlyosan terhelt Ukrajna. Lásd hozzá CSERNICKÓ István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Gondolat, Budapest, 2013.

kiemelten fontos a nyelvhasználat, a nyelvi jogok biztosításán keresztül megélt bizonyos fokú szuverenitás (avagy autonómia).

A 18. század végéig Magyarország hivatalos, oktatási és kulturális életének minden színterét a latin nyelv dominanciája jellemezte, amely a hétköznapi életben is széles körben elterjedt volt. Emellett bizonyos nyelvhasználati szintereken és főleg szóban a magyart és más vernakuláris nyelveket³ is használták. A német nyelv bevezetése az oktatásban Mária Terézia nevéhez fűződik, míg a latin uralmát a közigazgatásban II. József 1784-es német nyelvrendelete törte meg, amely egyben az első tudatos nyelvpolitikai intézkedésnek tekinthető hazánkban. A hírhedt nyelvrendelet azonban az uralkodó szándékaival ellentétes hatást váltott ki: Robert A. Kann osztrák származású amerikai történész metaforájával élve, ez a rendelkezés nyitotta ki a nyelvi kérdés „Pandóra-szelencéjét” Magyarországon.⁴ A nyelvi szuverenitás mint a közjogi szuverenitás megkülönböztetett eleme ütközőzónájában a magyar nemzetiség érdekei nemcsak Ausztria birodalmi érdekeivel, de a nem-magyar nemzetiségek saját nyelvi-nemzeti szuverenitási törekvéseivel is szembekerültek. Jelen tanulmány a nyelvi szuverenitás körüli frontvonal alakulását kíséri végig 1790-től a neoabszolutizmus koráig, különös tekintettel a nyelvhasználatot szabályozó jogszabályokra.

A demokrácia archimedesi pontja

A magyar államnyelv bevezetésének története szorosan összefonódik a Jászi Oszkár által találóan „a demokrácia archimedesi pontjának”⁵ titulált nemzetiségi kérdés történetével. Noha a központi hatalom évszázadokon

³ A vernakuláris nyelvnek a szociolingvisztikában többféle jelentése van. Jelen tanulmányban két értelemben használom: egyrészt a latinnal szembeállított élő népnyelvként, másrészt az állam hivatalos nyelvével szembeállított, egy bizonyos beszélőközösség által használt helyi vagy regionális nyelvként. Vö. TRUDGILL, Peter: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1997. 8.

⁴ KANN, Robert A. *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918*. Vol. I.: *Empire and nationalities*. Columbia University Press, New York, 1950. 203.

⁵ JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. NAP, Budapest, 1912. VII.

át jól körülhatárolható politikát folytatott a nemzetiségekkel kapcsolatban,⁶ maga a „nemzetiségi kérdés” a 18. század előtti Magyarországon nem létezett, mégpedig a feudális magyar államjog sajátosságából kifolyólag: „Ahogy a *nobilis Hungarus* az egész nemességet, a nemesség egyetemét jelentette nyelvi és származási különbségekre való tekintet nélkül, úgy [...] a *hungarus* is az ország minden lakosára vonatkozott. A feudális magyar államjog, amely oly mély szakadékot vont nemes és nem nemes közé, magyar és nem magyar között semmiféle különbséget sem tett” (kiemelés az eredetiben).⁷ Maga a nemzetiségi csoporttudat természetesen nem volt ismeretlen a középkorban sem, de más tartalmat hordozott, mint a 19. századi, valamint alárendelődött a keresztény-univerzális, monarchikus-territoriális, hűbéri-tartományi, később a rendi-korporatív kereteknek.⁸

A magyar államnyelv bevezetése azért volt sérelmes a nemzetiségek számára, mert a latin elhagyása egyúttal az etnikai kereteken átnyúló, kulturálisan semleges és szupranacionális hungarus-tudat feladását is jelentette.⁹ Eötvös József szavaival élve, „a diák nyelvnek a törvényhozás és közigazgatás körében elhagyása [...] által az ország magyarul szóló polgárai oly előnyben részesültek, mellyel előbb nem bírtak”.¹⁰ Mindezt figyelembe kell vennünk, ha a magyar államnyelv bevezetésének folyamatát helyesen, összefüggéseiben akarjuk megérteni. A magyar nyelv

⁶ Lásd erről bővebben: ÁCS Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996.; ARATÓ Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1849*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.; BINDORFFER Györgyi: *Nemzetiségi politika Magyarországon Szent István korától a rendszerváltozásig*. In *A jövevényektől az államalkotó tényezőkhöz. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Szerk. GYULAVÁRI Tamás – KÁLLAI Ernő, Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest, 2010. 10–48.; EÖTVÖS József: *A nemzetiségi kérdés*. Ráth Mór, Pest, 1865.; JÁSZI i. m. 1912.; MÁLYUSZ Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. Lucidus, Budapest, 2002.; SZEKFÜ Gyula: *A nemzetiségi kérdés rövid története*. In *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Szerk. ERŐS Vilmos, Osiris, Budapest, 2002 (1942). 476–546.

⁷ ROMSICS Ignác: *Nemzet és állam a modern magyar történelemben*. In *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Szerk. PRITZ Pál – SIPOS Balázs – ZEIDLER Miklós, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002. 7–8.

⁸ ÁCS i. m. 1996. 8.

⁹ EVANS, R. J. W.: *Language and state building: the case of the Habsburg monarchy*. *Austrian History Yearbook*, 2004. 9.

¹⁰ EÖTVÖS i. m. 1865. 24.

latinnal és némettel szembeni, hivatalos életben való térnyerésével tudniillik nem járt együtt az egyéb vernakuláris nyelvek hivatalos státuszának biztosítása, így a magyar nemzeti-nyelvi szuverenitás szempontjából kedvező folyamatot a hazánk lakosságának többségét kitevő¹¹ nem-magyar nemzetiségek – érthető módon – fokozódó ellenszenvvel figyelték.

Diadalút vagy erőltetett menet? – a magyar nyelv államnyelvvé válása

A honfoglaló és államszervező magyarság által természetesen használt, országos fő nyelv, ha úgy tetszik, de facto államnyelv, valamint a törzsek közötti közvetítő nyelv a magyar volt. Az államalapítás után az államszervezet és a hatalomgyakorlás nyelvévé a latin vált, de biztosan állítható, hogy a magyar közvetítő szerepe, lingua franca funkciója ezután is megmaradt.¹² Noha a kormányzás és az államigazgatás hivatalos nyelve a 18. század végéig de facto a latin volt, a magyar nyelvet is használták a közélet bizonyos színterein, különösen a királyi tanácsban, az országgyűléseken, a vármegyegyűléseken és a községi igazgatásban. A vármegyék magyarul is leveleztek egymással, valamint a periratok tanúsága szerint egyes birtok-, határ- és úriszéki perek magyarul folytak.¹³ Az írásbeli dokumentumok nyelve (lingua diplomatica) túlnyomórészt a latin volt, a magyart inkább a közélet szóbeli fórumain (lingua publica) használták, de a királyi előterjesztések (propositiones) és leiratok, az országgyűlés két háza között váltott üzenetek, az országgyűlések feliratai, a törvénytörzvények és az országgyűlési naplók tanulmányozása alapján – legalábbis

¹¹ A 19. század közepén Magyarország 282 870 km²-nyi területén (Horvátországot és Szlavóniát nem számítva) valamivel több mint 13 millió lakos élt – ebből 5,4 millió fő, tehát a népesség mintegy 40%-a volt magyar nemzetiségű. A „maradék” 60%-ból 2,5 millió a román, 1,8 millió a szlovák, 1,5 millió a német, 1 millió a szerb, 0,5 millió a ruszin, 0,5 millió pedig egyéb nemzetiséghez tartozott. BALOGH Sándor: *A magyar állam és a nemzetiségek: a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993*. Napvilág, Budapest, 2002. 5.

¹² NÁDOR Orsolya: *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*. BIP, Budapest, 2002. 28., 43–45.

¹³ BERKESZI István: *Rendi országgyűléseink magyarsága*. Uhrmann Henrik, Temesvár, 1898.; HERCZEG Mihály: *A magyar államnyelv jogai: a törvényhozó hatalom körében a honfoglalástól mostanáig*. Franklin Társulat, Budapest, 1904. 20–74.

a jogalkotás szférájában – kimutatható a magyar írásbeli használata is.¹⁴ Mindeközben az ország lakosságát a természetes két- vagy többnyelvűség jellemezte, amely egyben az akkor használatos élő nyelvek egyenrangúságát jelentette.¹⁵

A magyar nyelv hivatalos *használatát* nem szabad összekeverni a jogilag deklarált hivatalos nyelvi vagy államnyelvi *státusszal*. A magyar nyelv *de jure* államnyelvvé válása csak 1790-ben, hangsúlyosabban 1830-ban kezdődött, és az uralkodótól apránként elnyert engedmények sorozataként, több lépcsőben valósult meg. A folyamat 1844-ben tetőzött a magyar nyelv és nemzetiségről szóló törvény elfogadásával. Fontos leszögezni, hogy a nyelvtörvények túlnyomó részt az anyaországra (intra fines regni Hungariae) vonatkoztak, a kapcsolt részekre, azaz a Horvát-Szlavon-Dalmát társországokra, valamint Erdélyre és a határőrvidékre nem.¹⁶

A magyar nyelvért folytatott küzdelmet kezdetben a védekezés és a nemzeti nyelv megmentésének retorikája jellemezte, mivel a magyar nyelvi mozgalom élére álló nemesség II. József intézkedéseiben Magyarország elnémetesítésének szándékát vélte felfedezni.¹⁷ A nyelvmozgalom erejét jelzi, hogy a nyelvi kérdés fél évszázadon keresztül európai összehasonlításban is kivételes prioritást élvezett az országgyűlési vitákban.¹⁸ A huszonöt év után először, 1790. június 10-én összeült – magyar nyelven megnyitott¹⁹ – országgyűlés nagy ügybuzgósággal már második ülésnapján arról határozott, hogy a két tábla egymással váltott üzenetei, valamint a jegyzőkönyvek ezentúl magyarul íródjanak (utóbbit latinra is

¹⁴ BERKESZI i. m. 1898.

¹⁵ NÁDOR i. m. 2002. 47.

¹⁶ Erdély hivatalos nyelvhasználatához lásd PÁL Judit: A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. *Regio: kisebbség, politika, társadalom*, 2005/1. 3–26. Vö. 1791. évi XXXI. erdélyi törvénycikk: De negotiis publicis, intra ambitum principatus Transsilvaniae lingua hungarica pertractandis (közli SZEKFŰ Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926. 247.); 1847. évi I. erdélyi törvénycikk a magyar nyelvről (közli SZEKFŰ i. m. 1926. 622).

¹⁷ ÁCS i. m. 1996. 135.; Soós István: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország”. In *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk. BÍRÓ Ferenc, Argumentum, Budapest, 2005. 261–301.

¹⁸ EVANS i. m. 2004. 9.

¹⁹ SZEKFŰ i. m. 1926. 45.

lefordítják), a tárgyalások úgyszintén magyarul folyjanak, de a magyar nyelven nem tudók továbbra is latinul szólhatnak fel.²⁰ Mindez persze csak az alsótáblára vonatkozott, mert jegyzőkönyvet a felsőtábla üléseiről nem vezettek, és utóbbi hivatalos nyelve továbbra is kizárólag a latin maradt.²¹

A magyarul alig tudó főrendek és a horvát követek hozzájárulásával elfogadott határozat szövegén mindazonáltal érezhető az a lelkesedés és hazafiúi hév, ami a kor közhangulatát és a képviselőházi vitát jellemezte:²² „A Statusoknak és Rendeknek nagyobb része magok előtt viselvén más nagy nemzeteknek dicsőséges példájokat, melyek az anyanyelvet a közdolgoknak folytatására bévén, az által aztat rövid idő alatt virágzó állapotba helyeztették és az egyes nyelv által az egyességet is, a hazafiúi szeretetet, polgárjaiknak szívekben beoltották, szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek ítélték az anyanyelv behozásának kezdetét már egyszer meghatározni. Ehhez képest eltökélték magokba, hogy az országgyűlésen a dolgok magyar nyelven folyjanak, sőt ezután a közdolgok folytatása is minden tisztségek előtt magyar nyelven szabad legyen, emlékezetbe hagyván ez iránt is annak idején rendelést tenni, hogy a magyar anyanyelv, minden magyar koronához tartozandó részekbe, szintén a szerént, mint az elébbeni országlás alatt a német nyelv, a legalsóbb oskolákba taníttatni kezdődjön. Hogy pedig a nemzet szabadságának sérelmével, azok, a kik most még a magyar nyelven elmékedéseket s ítéleteket magyarázni nem tudják, szabad szavaiktól meg ne fosztassanak, szabadságába hagyatik még most kinek-kinek vélekedését és dolgait, akár a jelenvaló országgyűlésen, akár pedig a tisztségek előtt, deák nyelven is előadni”.²³

²⁰ A rendek tárgyalása és határozata az országgyűlési üzenetek és jegyzőkönyvek magyar nyelve dolgában. Közl.: SZEKŰ i. m. 1926. 213–215.

²¹ Uo. 54–55.

²² Az ülés hangulatát jól érzékelteti Marczali Henrik szemléletes leírása: „Képzelnék el ezt a minden ideget megrázó vitát, oly ülésben, melynek nincs szabálya, melynek elnöke csak ideiglenes és csak a gyűlés kegyelméből üli székét, melyben csak úgy tolong a lármás ifjúság. »A ki szólni akart publice, felállott a székre vagy asztalra, a többi pedig kiáltotta, halljuk, halljuk, úgy hogy sokszor egy fertályig sem lehetett csinálni csendességet.« Valóban nem kellett Krakóba menni, hogy lengyel országgyűlést lásson az ember”. MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. I. MTA, Budapest, 1907. 363–364.

²³ Uo. 364–365.

Az uralkodó által szentesített 1790–1791. évi XVI. törvénycikk²⁴ az országgyűlés vizionárius határozatához képest szerény engedményeket tartalmazott. Az egyetlen körmondatból álló törvény biztosította a rendeket, hogy „bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv (lingua peregrina) nem fog használatni”; „hogypedig a magyar hazai nyelv (nativa lingua hungarica) jobban terjedjen és csinosodjék”, a magyar nyelv- és írástan számára tanárok kinevezését irányozta elő a gimnáziumokban, akadémiákon és a magyar (azaz a pesti) egyetemen. A kormányászati ügyek intézése terén azonban fenntartotta a latin nyelv használatát. Összegezve, a törvény egyedül a magyar nyelv mint tantárgy közép- és felsőfokú oktatásáról rendelkezett, a hivatalos nyelvhasználatról nem (pontosabban, ott fenntartotta a status quót, ami a latin használatát jelentette az idegen nyelvnek számító némettel szemben).

Némi előrelépést jelent az – I. Ferenc trónralépése „Mikulás-ajándékának”²⁵ szánt – 1792. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról, amely a magyar királyság területén rendes, a kapcsolatos részekben rendkívüli tantárgyként írta elő a magyar nyelv oktatását. Ennek célja az volt, hogy bizonyos idő elteltével „közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, a kik [...] a hazai nyelv ismeretét is a tanárok bizonyítványával igazolni tudják”. Ugyanakkor arra a kérelemre nézve, miszerint a királyi helytartótanács „azon vármegyéknek, melyek magyar nyelven teendik fölterjesztéseiket, ugyanazon ügyekben magyarul válaszoljon”, csak újabb ígéret érkezett: ennek mikéntjéről egy bizottság fog a legközelebbi országgyűlés elé jelentést terjeszteni (azaz a válaszleiratok ügye „a soha el nem készülésben Penelopével versenyző”²⁶ rendszeres munkálatok közé vétetett fel).²⁷ A vármegyék jó része időközben áttért jegyzőkönyvei magyar nyelvű vezetésére, melyeket Mária Terézia óta szokásosan a királynak is felterjesztettek. A helytartótanács – és eleinte a kancellária is – ebben nem látott problémát, hiszen a latin nyelvű felirat, amelynek a jegyzőkönyvek mellékletét képezték, tartalmazta azok kivonatát. Az államtanács azonban másként látta a dolgot,

²⁴ Latin eredetiben közli SZEKFŰ i. m. 1926. 229.

²⁵ MIKÓ Imre: *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1943. 8.

²⁶ SZEKFŰ i. m. 1926. 55.

²⁷ Latin eredetiben közli SZEKFŰ i. m. 1926. 258–259.

és az 1792. június 22-i királyi válaszleirat elrendelte, hogy a jegyzőkönyveket is latinul kell felterjeszteni. A már magyar hivatalos nyelvre áttért vármegyék azonban inkább lefordították jegyzőkönyveiket, semhogy az eredetit latinul vezessék.²⁸

Az 1791–1792-es törvények megfogalmazásából kitűnik, hogy program jellegű normákról volt szó, amelyek főként a jövőre nézve tettek ígéretet. Az egyetlen konkrétum a magyar nyelv mint *tantárgy* középiskolai és egyetemi oktatására vonatkozott, ami az 1777-es Ratio Educationis²⁹ óta már több helyen elindult. Ehhez kapcsolódóan a helytartótanács 1790-ben elrendelte, hogy a továbbiakban csak az nevezhető ki gimnáziumi tanárrá, aki tud magyarul. A magyarul nem tudó tanárokat állásvesztés terhe mellett a „hazai nyelv” három éven belüli elsajátítására kötelezték.³⁰ 1791 után a pesti egyetem mellett a pozsonyi, nagyvárad, zágrábi, pécsi és kassai akadémián is magyar tanszék alakult, a gimnáziumok többségében a magyar nyelv mint tantárgy oktatása az általános tanrend része lett, sőt, pár helyen néhány egyéb tantárgyat is magyar nyelven kezdtek oktatni.³¹

Ugyanakkor, amint arra Margócsy István figyelmeztet bennünket, „e nagy és impozáns nyelvi program ebben a korban még távolról sem volt közönségesen elfogadott”.³² Nagyon sok helyen továbbra is ragaszkodtak a latin kizárólagos használatához, sőt volt, ahol tiltották a magyar beszédet. Az 1795-ös debreceni gimnáziumi rendtartás például kimondta, hogy „szoros kötelessége lészen a tanítóknak, hogy ezen oskolabéli tanítványaikkal soha magyarul ne beszéljenek”; a pápai rendtartás értelmében

²⁸ Uo. 73–74.

²⁹ Mária Terézia tanügyi rendelete, amely a német nyelv oktatása mellett alapfokon kötelezővé tette az anyanyelvi oktatást, előírta a kisgimnáziumokban a kisebb anyanyelvi fogalmazásokat, a gimnáziumokban a fordításokat latinból anyanyelvre és németre, a magasabb osztályokban a beszédgyakorlást a hazai nyelveken, továbbá anyanyelvű tankönyvek elkészítését. MARGÓCSY István: A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. Adattár az iskolai nyelvtanítás történetéhez. In *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk. Bíró Ferenc, Argumentum, Budapest, 2005. 108–109.

³⁰ Vö. A helytartótanács körrendelete a közoktatásban a német nyelv helyébe a latin és magyar nyelv bevezetéséről, 1790. április 20. Latin eredetiben közli SZEKFŐ i. m. 1926. 211–212.

³¹ MARGÓCSY i. m. 2005. 72–73.

³² Uo. 73.

„mindenki latin nyelven beszéljen, [...] s a sáfárnak gondja legyen az anyanyelven beszélő megfenyítésére is”; Nagykőrösön pedig „a magyarul való beszéllesekért” ekképp rendelték büntetni a diákokat: „először megint-sék, másodszor lefektessék, mintha meg akarnák verni, harmadszor pedig, okos mérséklés szerint, meg is vesszőzzék”.³³

Jellemző, hogy ebben a korban még nem beszélhetünk a magyarság és a többi nemzetiség közti *nemzeti* küzdelemről, hiszen a nemzetiségek (elsősorban a horvátok) az „ancien régime” képviselőiként nem anyanyelvük, hanem a latin használata mellett törtek lándzsát. A nemzetiségek öntudatra ébredése tehát a magyaroké után, arra adott reakcióként indult meg, és ezt az ellentétet az udvar saját érdekei érvényesítésére fel is használta.³⁴

A Ferenc császár-féle „kabineti abszolutizmus” idején a magyar nyelv hivatalos használatának ügye szinte teljesen elsikkadt, és a magyar nyelvmozgalom visszaszorult az irodalom, a kultúra színterére. A francia forradalom véres eseményei hatása alatt álló uralkodó a forradalmi ideológiák minden fajtájától irtózott, beleértve a nemzeti mozgalmakat is.³⁵ A külpolitikai vereségek hatására megenyhült osztrák monarchia a magyar nyelv használatáról szóló 1805. évi IV. törvénycikkben³⁶ mindössze az alábbiakat engedélyezte: az Ófelsége, valamint a magyar királyi kancellária elé terjesztendő feliratokat hasábosan – magyar és latin nyelven – kell szerkeszteni; a törvényhatóságok a helytartótanáccsal magyarul levelezhetnek; a perek magyarul megkezdhetők, de a Kúrián még latinul kell őket befejezni. Végül a király ígéretet tett a magyar nyelv mint rendes tantárgy felvételére vonatkozó 1792-es rendelkezés végrehajtásának fogyanatosítására. Ezt követően adták ki a második Ratio Educationist 1806-ban,³⁷ amely alapján a helytartótanács 1819-es rendeletei véglegesítették a magyar nyelv és irodalom rendes tantárgyként való oktatását a középiskolákban.³⁸ Ehhez képest az országgyűlés által az 1791-es törvény

³³ Uo. 74.

³⁴ Mikó i. m. 1943. 6–7.

³⁵ SZEKFŰ i. m. 1926. 62–63.

³⁶ Latin eredetiben közli SZEKFŰ i. m. 1926. 276.

³⁷ Latin eredetiben közli SZEKFŰ i. m. 1926. 283–285. A magyar nyelv oktatására vonatkozó 40. cikket magyarul közli NÁDOR i. m. 2002. 110–111.

³⁸ LAJTAI L. László: *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848: A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben.*

felülvizsgálata céljából kiküldött tanulmányi bizottság 1828-ban úgy vélte, hogy „a magyar nyelv művelése a tudós társaságnak, és nem az iskolának a feladata”. Még a pesti magyar egyetem 1826-os szabályzata is a latint határozta meg oktatási nyelvként, s a magyar nyelv használatát csak a magyar tanszéken engedélyezte. Nem csoda, hogy a helytartótanács 1830-ban értetlenül állt a helyzet előtt: „miért nem tanítják a felsőbb iskolákban a magyar nyelvet?”³⁹

Ami a magyar nyelv hivatali használatát illeti, 1805-öt követően kerek huszonöt évig semmit sem sikerült kicsikarni az uralkodótól. A rendek követelései ellenére sem az 1807., sem az 1808., sem az 1811–1812. évi országgyűlésen nem született új nyelvtörvény, sőt, a rendek fájdalmasan panaszolták, hogy még a tételes törvényeket sem mindig tartják be a hatóságok.⁴⁰ Sikerként ebből a korszakból csak „a magyar nyelv művelését előmozdító” Nemzeti Múzeum alapítása könyvelhető el.⁴¹ Az 1807. évi országgyűlés mégis fordulópontot jelent a magyar államnyelv történetében, mert ekkor a magyar nemesség elhagyta a régi közjogi alapra való hivatkozást, és retorikájában a magyar nemzetállam eszményét a rendi alkotmány elé helyezte.⁴²

Az országgyűlések kudarca ellenére a megyék saját hatáskörükben gondoskodtak a magyar nyelv terjesztéséről, és bizony nem voltak ritkák a túlkapások. Egyes megyék a magyarul nem beszélő tisztviselőket állásvesztés terhe mellett a magyar nyelv rövid időn belüli elsajátítására kötelezték, a megyékhez tartozó pereknél csak magyar nyelvű beadványokat fogadtak el, több helyütt a gazdasági életbe is beavatkoztak (pl. magyar

Iskolakultúra – Országos Széchényi Könyvtár – Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Pécs–Budapest, 2004. 32–33.

³⁹ MARGÓCSY i. m. 2005. 73–75.

⁴⁰ Az 1811–12. évi országgyűlés gravamenjei között szerepel az is, hogy a pesti egyetemen a hadi építészet magyar nyelven való taníttatása céljából tett magánadományt visszautasították, vagy hogy a helytartótanács nem engedte meg a magyar színésztársaságnak, hogy a magyar alaptól épült pesti színházban a német társasággal felváltva játszassék. MIKÓ i. m. 1943. 27.

⁴¹ 1808. évi VIII. törvénycikk a Nemzeti Múzeum felállításáról, és a magyar nyelv művelését előmozdító más intézkedésekről.

⁴² „A nemzetiség fontosabb az alkotmánynál, mert az elveszett alkotmányt vissza lehet szerezni, de a nemzetiséggel a nemzet is elhal.” Felsőbüki Nagy Pál alsóházi beszédét idézi MIKÓ i. m. 1943. 21.

nyelvű céhfeliratok, a céhen belül magyar nyelvhasználat előírásával).⁴³ Természetesen nem minden magyar volt a nemzetiségek erőltetett magyarosításának híve: a közelet számos fórumán hallhatunk óvatosságra intő hangokat. Az 1811–1812. évi országgyűlés személynöke például így próbálta lehűteni a túlhevült kedélyeket: „Ne erőltessük a dolgot, [...] mert ezzel nemhogy nemzeti nyelvünket elősegélenénk, hanem sok hazafiakat éppen ezáltal a nyelvnek gyakorlásától elidegenítünk: lassú eszközöket kell választani, amelyek a nyelvhez való szeretetet gerjesszék azokban is, akik még eddig azt elegendőképpen meg nem tanulhatták, – meg kell gondolni, hogy országunk nem olyan, mint más ország, mert ez többféle nemzetből van összeszerkesztetve és többféle nyelven beszélnek lakosai”.⁴⁴

Az 1825-ös reformországgyűlésen új erőre kaptak a magyar nyelv államnyelvi státuszának kivívására, valamint ápolására, fejlesztésére irányuló törekvések.⁴⁵ Innentől kezdve már nem csak „a nemesek hosszú és névtelen sora” küzd a magyar nyelvért és nemzetiségért, hanem a nemzet nagy államférfiai és írói is.⁴⁶ A folyamat első lépéseként gróf Széchenyi István híres felajánlását követően 1827-ben elrendelték a magyar tudományos akadémia felállítását,⁴⁷ majd 1830-ban sikerült végre új nyelvtörvényt elfogadtatni az uralkodóval. A nemzeti nyelv (*linguae nationalis*) használatáról szóló 1830. évi VIII. törvénycikk⁴⁸ értelmében a helytartótanács most már kötelezően magyarul válaszol a

⁴³ ÁCS i. m. 1996. 137.; ARATÓ i. m. 1960. I. 185–190. A megyék magyarosító törekvései nagyrészt az 1806-os és az 1830–1836-os esztendőkre estek. Az oktatásra vonatkozó intézkedések egyik korai példája Békés megye 1806-os határozata: „És hogy a magyar nyelv azon közönségeknél is, amelyeknek az nem anyanyelve, gyakorlásba és lassan-lassan egészen szokásba hozattathasson, járásbeli szolgabíró urak kötelezzék és szorítsák az olyan közönségeket, hogy magyar tanítókat tartsanak, gyermekeiket a magyar nyelvre taníttassák, és hogy a magyar nyelven való tanítás rendszerént való tudomány legyen.” Idézi ARATÓ i. m. 1960. I. 188.

⁴⁴ Idézi MIKÓ i. m. 1943. 29–30.

⁴⁵ Jelen írásnak nem tárgya a nyelvújító mozgalom (az ún. korpusztervezés) bemutatása, amely ugyan elválaszthatatlan része a magyar nyelv államnyelvvé válása folyamatának (ún. státusztervezés), mégsem azonos azzal. Lásd hozzá: *Nyelvünk a reformkorban*. Szerk. PAIS Dezső, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

⁴⁶ MIKÓ i. m. 1943. 35.

⁴⁷ 1827. évi XI. törvénycikk a hazai nyelv művelésére fölláltandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról.

⁴⁸ Latin eredetiben közli SZEKFŰ i. m. 1926. 399.

törvényhatóságoknak, és a Kúria a hozzá magyar nyelven fellebbezett perekben magyarul határoz. A kerületi táblák, a vármegyei és a városi bíróságok, valamint a szentszékek előtt folyó pereket „szabad lesz [...] magyar nyelven vinni”, de azok a bíróságok, ahol a magyar nyelvet még nem vezették be, választásuk szerint akár magyar, akár latin nyelven határozhatnak. A törvény arról is rendelkezett, hogy magyarnyelv-tudás nélkül ezentúl nem lehet közhivatalt betölteni (a szolgálatban lévőket ez a szabály nem érintette), valamint 1834 után ügyvédi vizsgát tenni. Végül „hálás tisztelettel fogadják a karok és rendek Ő szent felségének azon jóságát is, mellyel legkegyelmesebben intézkedni méltóztatott, hogy a magyar ezredek, ide értvén a határőrvidékieket is, valamint az összes belföldi katonai parancsnokságok a magyar okiratokat már most is elfogadni tartozzanak”.

A magyar nyelvről szóló 1836. évi III. törvénycikk még tovább ment, és a törvények két nyelven, latinul és magyarul történő szerkesztését írta elő azzal, hogy kétség esetén a magyar változat a mérvadó.⁴⁹ Innentől kezdve a királyi Ítéltábla előtt is folyhattak magyarul a perek, és a királyi udvari főtörvényszéknek ezekben magyarul kellett határoznia. A törvény rendelkezett a magyar nyelvű hiteles kiadások és anyakönyvezés lehetőségéről (ez tehát még nem volt kötelező), valamint az aradi oláh pap- és tanítóképző intézetben magyar nyelvi tanszék felállításáról.

1836-ra a felsőbb állami hivatalokat leszámítva gyakorlatilag az egész közigazgatás magyar nyelvűvé vált, s ezt a folyamatot most már törvény szentesítette. „A megyék gondoskodása minden apróságra kiterjedt”: a határoszlopok, útmutató táblák, kocsmacégek feliratait magyarra cserélték; Pozsony megye megtagadta a hadiadó beszállítását, csak mert a hadsereg német nyelven akart nyugtát adni róla; évekig vitáztak arról, hogy a megyei pecsétek feliratának magyarra változtatása sérti-e a feljegyző jogot vagy sem; évekig utasították vissza a német nyelvű útleveleket (másutt pedig a magyart) és így tovább.⁵⁰

A magyar nyelvről szóló 1840. évi VI. törvénycikk a magyar hivatalos nyelv további térhódítását eredményezte. A törvény értelmében

⁴⁹ Ez a szabály már erre a törvényre is vonatkozott, tehát az „Ezer év törvényei” online jogtárban közzét magyar nyelvű szöveg az eredeti (hiteles) változat.

⁵⁰ DEME László: A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. In *Nyelvünk a reformkorban*. Szerk. PAIS Dezső, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 21.

az országgyűlés és a világi törvényhatóságok feliratai kizárólag magyar nyelven íródnak; a királyi helytartótanács most már nemcsak leiratait, de körleveleit is kötelezően magyarul küldi ki; a világi törvényhatóságok egymással, valamint az egyházi törvényhatóságokkal és a magyar ezredekkel magyarul leveleznek; az udvari kamara a hozzá magyar nyelven író törvényhatóságokkal ugyanazon nyelven levelez. A káptalani kiadások kezdő és befejező szakaszait, valamint a tárnoki szék ítéleteit is magyar nyelven kell szerkeszteni. Hároméves határidővel ott is magyarul kell vezetni az anyakönyveket, ahol a szertartás nyelve nem a magyar; egyházi szolgálatba – vallásra vagy felekezetre tekintet nélkül – ezentúl csak magyarul tudó személyek választhatók. Az országos pénztárak kezeléséről szóló számadásokat is magyarul kell készíteni.

Érdemes kiemelni a törvénynek azt a rendelkezését, amely a magyar ezredek vezetői részére engedélyezte, hogy magyarul levelezzenek a vármegyékkel.⁵¹ Tudniillik a magyar államnyelv kivívására irányuló több mint fél évszázados küzdelem során az országgyűlés a magyar sorezredek katonai nyelvének magyarrá tétele kérdésében ütközött a legkeményebb ellenállásba a bécsi kancelláriánál, és a rendek az egész korszakban nem is tudtak egyéb eredményt elérni, mint amit az 1840. évi törvény biztosított. (A vezérkar nyelve még 1848-ban is jórészt a német volt, sőt, a szabadságharc kezdetén néha még csapatszolgálatban is a németet használták.)⁵²

A magyar nyelv államnyelvvé válásának folyamatát a magyar nyelv és nemzetiségről szóló 1844. évi II. törvénycikk tetőzte be, amely – legalábbis címében – deklarálta, hogy „a nyelv és a nemzetiség azonos”.⁵³ A törvény az országgyűlés, a törvénycikkek, a magyar udvari kancellária által kibocsátott iratok, a királyi helytartótanács tárgyalásai és jegyzőkönyvei, valamint az ítélőszékek⁵⁴ nyelvétül – immáron „kirekesztőleg” – a magyart határozta meg. Egyedül a közjogi különállásukra hivatkozó

⁵¹ „Ő Felsége kegyelmesen rendelkezeni fog, hogy a magyar nyelvnek tudása a katonai véghelyeken is gyarapításért, s a magyar ezredeknek kormányai a magyarországi törvényhatóságokkal magyar nyelven levelezzenek.” (1840. évi VI. törvénycikk, 9. §.)

⁵² TERESTYÉNI Ferenc: Az állami élet nyelve. In *Nyelvünk a reformkorban*. Szerk. PAIS Dezső, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 134., 141.

⁵³ ÁCS i. m. 1996. 139.

⁵⁴ Beleértve a szentszékeket is, de a hadi főtörvényszékeket nem. Vö. 1844. évi II. törvénycikk 5–6. §§.

horvátoknak engedték meg, hogy még hat évig latinul szólhassanak az országgyűlésen. Ezekre a rendelkezésekre is irányadó az a megállapítás, hogy hatályuk csak az anyaországra („az ország határain belül”) terjedt ki, tehát a kapcsolt Részek törvényhatóságai továbbra is írhattak latinul a magyar törvényhatóságoknak (viszont utóbbiak magyar nyelven írt leveleit is el kellett fogadniuk). Ezenkívül a magyar nyelv használatát nem követelték meg a királyi helytartótanácsnak a hadi főtörvényszékekkel, az osztrák örökös tartománybeli polgári törvényszékekkel, valamint – értelemszerűen – a külföldi törvényhatóságokkal folytatott levelezéseiben. A törvény továbbá megerősítette a király korábbi rendelkezéseit arra vonatkozóan, hogy „a magyar nyelv a kapcsolt Részekbeli fő-, és minden közép iskolákban [...] mint rendszerinti tudomány taníttassék”, valamint hogy „az ország határain belőli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen”.

Ami ez utóbbi kérdést, azaz oktatási nyelvet illeti, az 1844. augusztus 6-án – még az 1844. évi II. törvénycikk elfogadása előtt – kelt helytartótanácsi rendelet értelmében az ország 44 katolikus gimnáziumában magyar lett a tannyelv. A nem tisztán magyar vidékeken fekvő 17 gimnáziumban egyelőre a latin maradhatott a tanítási nyelv, de ezek közül 9 mégis áttért a magyarra. A tananyag magyarázatához segédnyelvként lehetett használni az adott nemzetiségi nyelvet. A protestáns egyházak által fenntartott intézmények szabadon választhatták meg tanítási nyelveiket. A gyakorlatban az evangélikus középiskolákban a Felvidéken a német és a szlovák, Erdélyben a német, a református középiskolákban pedig a magyar lett a tannyelv. A „Magyarország elemi tanodáinak szabályait” tartalmazó 1845. július 16-i helytartótanácsi rendelet (az ún. harmadik Ratio Educationis) alapján a csak kétosztályos falvakban anyanyelven folyt a tanítás, a városokban magyarul, de a nem magyarok által lakott vidékeken anyanyelven is. Az elemi iskolák felső két osztályában a magyar nyelvtan, írás és olvasás kötelező tantárgy lett mindenki számára, és a negyedik osztályban a német nyelvtan oktatását is el kellett kezdeni. A rendeletet 1846-ban az osztrák kormány nyomására módosították, és a nem magyar vidékeken a magyar nyelv kikerült a tananyagból.⁵⁵

⁵⁵ DEÁK Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás” 1848–1860.* Osiris, Budapest, 2000. 248–249.; LAJTAI i. m. 2004. 32–33.; SZEKFÜ i. m. 1926. 194–196., 592–594., 617–621.

Az 1847–1848. évi országgyűlést V. Ferdinánd magyar nyelven nyitotta meg – ez volt az első magyar szó, ami több évszázad óta uralkodó szájából hangzott el az országgyűlésen –, és a horvát követek is magyarul szóltak fel.⁵⁶ A magyar államnyelv diadalmaskodott.

Forradalmi ábrándok

Amint korábban említettem, a magyar nyelvi küzdelemmel párhuzamosan – sokak szerint éppen annak hatására – az ország egyéb nemzetiségei is nemzeti öntudatra ébredtek, s amint annak idején a magyarok sérelmeztek II. József német nyelvrendeletét, úgy a nemzetiségek sem voltak elragadtatva attól, hogy a magyar az ő nyelveik „rovására” államnyelvi státuszba került. Amint Arató Endre megfogalmazta: „A független magyar polgári állam megvalósítására törekvő középnemesség a soknemzetiségű Magyarországot tekintette nemzeti piacának és az egész ország erejét – beleértve a fejlődő nemzeti mozgalmakkal rendelkező nemzetiségeket is – akarta sorompóba állítani az osztrák elnyomással szemben. Ezt azonban nem a nemzetiségek megnyerésével, hanem éppen ellenkezőleg, beolvasztásukkal próbálta elérni és olyan nemzetiségi politikát folytatott, mely a nemzet fogalmát a gyakorlatban azonosította az állam fogalmával.”⁵⁷

Az 1848–1849-es események csak tovább rontottak a helyzeten, mivel a polgári forradalom vívmányai közül kimaradt a nemzetiségek nemzeti létének és jogainak elismerése. Ehelyett a forradalmi kormány megelégedett az állampolgári jogegyenlőség és a szabadság általános elveinek kimondásával, attól az illúziótól vezérelve, hogy a polgári jogviszonyok és intézményrendszer meghonosítása a nemzetiségi kérdést is megoldja majd.⁵⁸ A nemzetiségi követelések⁵⁹ ellenére tehát az 1848. áprilisi törvények nem foglalkoztak a nemzetiségek jogaival, bár közülük kettő

⁵⁶ MIKÓ Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Minerva, Kolozsvár, 1944. 18.

⁵⁷ ARATÓ i. m. 1960. II. 34.

⁵⁸ KATUS László: Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848–1849-ben. *Kisebbségkutatás*, 2002/1. 66–67. Lásd hozzá még SZÁSZ Zoltán: A nemzetiségek és az 1848-as magyar forradalom. *Történelmi Szemle*, 1998/3–4. 193–202.

⁵⁹ A szerbek, a szlovákok, a románok és a horvátok követeléseit ismerteti KATUS i. m. 2002. 68–69.

érintette a nyelvhasználat kérdését – a magyar nyelv további közéleti térnyerését biztosítandó. Az országgyűlési követek választásáról szóló törvény a passzív választójog feltételéül szabta a magyar nyelv ismeretét,⁶⁰ a megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról szóló törvény pedig a megyei bizottmányok és gyűlések tanácskozási nyelveként – Magyarország területére nézve – egyedül a magyart határozta meg.⁶¹

A mélypontra süllyedt nemzetiségi viszonyból kiütkeresést jelentett a Szegeden ülésező országgyűlés által 1849. július 28-án, a szabadságharc végnapjaiban elfogadott határozat, amely „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődésének” biztosítását tűzte ki céljául. „Országlati, közigazgatási, törvénykezési, hadiügyekben mint diplomatikai nyelv a magyar használtatván”, egyebekben garantálta „az országban divatozó más nyelvek” szabad használatát. Ez pontosan a következőket jelentette: a községi és törvényhatósági tanácskozásokon mindenki anyanyelvén szólhat; a községi jegyzőkönyveket szabad választás szerinti nyelven vezetik (ez az ún. községi nyelv), a törvényhatóságokét pedig magyarul, illetve a lakosság számának felét meghaladó nemzetiség nyelven is. Ugyanezt a szabályt irányozták elő az esküdszékek és az első bíróságú törvényszékek előtti eljárásokra is a szóbeli eljárás behozatala esetére. A nemzetőrség vezényleti nyelve, az iskolák oktatási nyelve, az anyakönyvezés és az egyházi ügyek nyelve mindig az illető község, illetve egyházközség nyelve. A megyék a kormánnyal és más hatóságokkal magyarul leveleznek, de folyamodványát mindenki anyanyelvén is bárhová benyújthatja.⁶² Összefoglalva, a magyar nyelv megtartotta a reformkorban kivívott államnyelvi státuszát, de a törvény a nemzetiségi nyelvek közéleti használatát is garantálta (volna), mégpedig a többségi elv alapján.

⁶⁰ „Választható mindaz, ki választó, ha életének 24-ik évét betöltötte, s a törvény azon rendeletének, mindszerint törvényhozási nyelv egyedül a magyar, megfelelni képes.” 1848. évi V. törvénycikk az országgyűlési követeknek népképviselői alapján választásáról, 3. §.

⁶¹ 1848. évi XVI. törvénycikk a megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról, 2. § e).

⁶² A képviselőház határozata a nemzetiségek jogairól Szegeden, 1849. július 28. Közli BALOGH i. m. 2002. 43–44.

A kortárs európai összehasonlításban egyedülálló nyelvhasználati szabadságot biztosító határozat a szabadságharc bukása miatt sajnos nem kerülhetett végrehajtásra, haladó rendelkezéseit félresöpörte a császári önkény. A neoabszolutista kurzus Janus-arcú nyelvpolitikáját egyaránt jellemezték a németesítő törekvések és a nem-magyar nyelveknek a nyelvi egyenjogúság jegyében tett engedmények, mely összességében a magyar nyelvi szuverenitás jelentős gyengülését eredményezte.⁶³ A magyar nyelv államnyelvi státuszát az 1868. évi XLIV. törvénycikk állította vissza, pozíciója a dualizmus végéig fokozatosan erősödött.⁶⁴

Összegzés

A nyelvhasználatot a magyar törvények a 18. század végéig nem szabályozták. A közszférában de facto a latint használták, bizonyos nyelvhasználati színtereken és főleg szóban a magyart és más vernakuláris nyelveket is. A német nyelv bevezetése az oktatásban Mária Terézia nevéhez fűződik, míg a latin uralmát a közigazgatásban II. József 1784-es német nyelvrendelete törte meg, amely egyben az első tudatos nyelvpolitikai intézkedésnek tekinthető hazánkban. Ezzel kezdődött a magyar hivatalos nyelv bevezetése iránti küzdelem, mely 1790-től 1844-ig több lépcsőben, az uralkodótól nyert engedmények sorozataként valósult meg. A magyar nyelv államnyelvi pozíciójáért, azaz a magyar nyelvi szuverenitásért folytatott harc az osztrák monarchiával a szélesebb értelemben vett közjogi szuverenitásért vívott hatalmi csatározások részeként értelmezhető. Ugyanakkor a magyar nyelv „államnyelvi jogai iktatása” a nemzetiségi nyelvek közéleti használatának negligálása mellett nem arathatott osztatlan sikert egy olyan történelmi korszakban, amikor az ország lakosságának többségét alkotó nem magyar nemzetiségek is kezdték politikai öntudatra ébredni és maguknak nyelvi önállóságot követelni. Az ország nyelvi sokféleségét először elismerő 1849-es képviselőházi

⁶³ A neoabszolutizmus nyelvpolitikáját részletesen tárgyalja DEÁK i. m. 2000.

⁶⁴ Lásd hozzá: NAGY Noémi: Linguistic Legislation in Hungary during the Era of Dualism. In *Central Europe (Re-)visited – A Multi-Perspective Approach to a Region*. Eds. Marija WAKOUNIG – Ferdinand KÜHNEL, Europa Orientalis, Institut für Osteuropäische Geschichte, LIT Verlag, Berlin–Wien, 2015. 229–245.

határozat rendelkezései a szabadságharc bukása miatt papíron maradtak. A neoabszolutizmus korában a német nyelv hegemoniája érvényesült, és a magyar nyelv csak az osztrák–magyar kiegyezés után, 1868-ban nyerte vissza államnyelvi pozícióját.⁶⁵

⁶⁵ Jelen tanulmány a szerző korábbi művének átdolgozott, szerkesztett változata. Vö. NAGY Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Nordex–Dialóg Campus, Budapest, 2019.

Révész T. Mihály*

ÖNÁLLÓ VAGY ÖSSZEHANGOLT SAJTÓPOLITIKA PESTEN 1867 UTÁN

Az osztrák–magyar kiegyezés létrejötte

Az alkotmányos rendszer megteremtése,¹ a márciusi sajtótörvény építményének csaknem maradéktalan életre keltése az addig gúzsba kötött gondolatot is felszabadította. Az „alkotmányos boldogság” újratерemtésével, a politikai szabadságjogok jogszabályi és gyakorlati biztosításával együtt azonban a hatalom új birtokosainak jó néhány keserű pirulát is le kellett nyelniük. A nemzetiségek önrendelkezési jogáért szervezett megmozdulások, az Asztalos János vezette szegényparaszti mozgalom,² a demokrata körök és a honvédségyegyletek szaporodása, s általuk a kiegyezést tagadó kossuthi agitáció erősödő hatása a kormányt, a Deák-pártot igencsak kellemetlenül érintette.³ A szabaddá tett, cenzúra nélküli sajtóorgánumainak jelentős része pedig szinte az új államszerkezet megszületésének első pillanataitól kezdve, a fővárosban és vidéken egyaránt, élesen kritizálta a hivatalos politikát, a Deák-pártot és mindenekelőtt a hivatalba lépett új kormányt. A korábban már létező, s az Andrássy-kabinettel rokonszenvező

* Révész T. Mihály MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jогtörténeti Tanszék.

¹ A kiegyezésről lásd: GERCELY András – SZÁSZ Zoltán: *A kiegyezés után*. Gondolat, Budapest, 1978. 30.; HANÁK Péter: *Magyarország a monarchiában. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1975. 234.

² PÖLÖSKEI Ferenc: Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. *Századok*, 1956/4–6. 617–656.

³ Lásd erre Andrássy Gyula miniszterelnök polémiját Böszörményi Lászlóval. *Képviselőházi napló*. (továbbiakban KN). 1865. VI. CLXXXVIII. országos ülés, 90.

néhány tekintélyes lap mellett szerte az országban tucatszám jelentkeztek az osztrák–magyar hatalomosztzkodást bíráló orgánumok, melyeknek növekvő tömegbefolyását a politikai közhangulat barométere azonnal regisztrálta is. A negyvennyolc-negyvenkilences politikai platform sajtójának erősödő hangja a koronázás után pár héttel már a végrehajtó hatalom csúcsain lévők figyelmét is kiérdemelte. Olyannyira, hogy 1867. július 5-én már a minisztertanács is tárgyalta az időszaki sajtó számára aggályos jelenségeiről. Ez alkalommal az idevágó disputa lezárásaként az „értekezlet” jegyzőkönyve lakonikus tömörséggel rögzítette a kortársak közül bárki által regisztrálható tény, vagyis azt, hogy „néhány hírlap útján, a törvényhozás s a kormány rendeletei ellen izgató cikkek mindinkább terjesztetnek”.⁴

A különböző árnyalatú ellenzéki lapok kirohanásait, az éles és gyakorta kíméletlen sajtótámadások marásait az államhatalmi szervek azonban nem sokáig viselték el. S bár a márciusi sajtótörvény megszorítására a vezető kormányférfiaknak *sem szándékuk, s mi több, kedvük* sem volt, a hírlapok „káros hatásának” csökkentése érdekében a kormányzati szervek, közülük is elsőként a minisztertanács, konkrét intézkedések megtételét határozták el.

E döntések sorában aztán jól megfértek egymással azok a lépések, amelyek a sajtóvétségek bírósági megtorlását célozták, vagy a hazai orgánumok rendészeti ellenőrzését szolgálták, azokkal az intézkedésekkel, amelyek a kormánypárti lapok helyzetének s befolyásának megszilárdítására irányultak, illetve elősegítették a hivatalos tájékoztatás megszervezését, valamint az ehhez felhasználandó szervezet kiépítését.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) K. 27. Minisztertanácsai Jegyzőkönyvek (továbbiakban: MT. JKV.), 1867. 07. 05. 37. ülés I. Az ülésen e lapok közül külön is kiemelték a *Magyar Ujságot*, amelynek július 4-i és 5-i számaiban közzétett vezércikkek – a jelen lévők szerint – „egyenesen lázítást, a törvény, országgyűlés s kormány elleni izgatást és rágalmakat” tartalmaztak.

A Magyarországi „Sajtóvezénylet” létrejötte, feladata és hatásköre

Az 1867 februárjában hivatalba lépő Andrássy-kabinet a kiegyezés mézesheteinek múltával nagyon hamar a saját bőrén is érezkelhette a sajtószabadságot. Az ellenzék gyors népszerűsége szert tevő orgánumai csakúgy, mint a később tiszavirág életűnek bizonyult hírlapocskák márciustól májusig megtépázták a kiegyezést megkötő politikusok győzelmi babérjait, s alaposan kikezdték egyébként korábban joggal felhalmozott társadalmi presztízsiüket. Ezért aztán igencsak érthető volt, hogy a kormány 1867 kora nyarán megtapasztalva a nyomtatott gondolat társadalmi befolyását, a sajtónak a közvélemény alakításában megmutatkozó hasznosíthatóságát, már maga is szükségét érezte a Deák-párti sajtó jobb kihasználásának, a hírlapok útján történő hivatalos tájékoztatás hatása fokozásának. Az ehhez vezető úton az elsőként megteendő lépés egy olyan központi sajtószerv felállítása volt, melytől a kormány és pártja ideológiai és politikai befolyásának növelését várták és remélték.

A politika iránt érdeklődő rétegek jobb befolyásolását, a hivatalos sajtópolitika stratégiai céljainak megfogalmazását, gyakorlati megvalósításuknak szervezését és irányítását ugyanis aligha lehetett volna elképzelni egy kizárólagosan sajtóügyekkel foglalkozó központi tájékoztatási szerv felállítása nélkül.

A szuverenitásának jókora darabját visszanyerő ország kormányát azonban nem kizárólagosan az államrezon készítette a pesti sajtóosztály felállítására. Gróf Andrássy Gyula ugyanis már első hivatalos postájában olvashatta a monarchia későbbi első minisztere, báró Beust⁵ levelét, amelyben bécsi kollegája a kétközpontúvá vált birodalom sajtóügyeinek reformjáról értesítette. A változtatás sarokpontjaként pedig Ferenc József „legmagasabb elhatározásával” olyan döntést született, minek köszönhetően a bécsi „sajtófőnökség” kivált „az államminisztérium szervezetéből”, és ezzel egyidejűleg az államfő a sajtóirányítás miniszterelnökségi hatáskörbe való utalását „jóváhagyni kegyeskedett.”

⁵ Friedrich Ferdinand von Beust, korábbi szász miniszterelnök – ekkor még bárói cím birtokosaként – egyike volt a kiegyezés ausztriai építőmestereinek. 1867 végétől a bécsi „Reichsministerium” első embere. Vö. SOMOGYI Éva: A közös kormány 1867–1907. *Századok*, 1993/1. 73.

Az uralkodó e döntésével tehát a kétközpontúvá reformált államapparátusban, a sajtóügyek irányítását is megosztotta, s a magyarországi tájékoztatási és sajtópolitika vitelét pesti minisztériumára bízta.⁶

A hazai hírlapi viszonyok irányítására hivatott központi sajtószerv életre hívása azonban egyre csak váratott magára. Bizonyos, hogy a kabinet elé tornyosuló egyéb, fontosabb kormányzati tennivalók megoldásának igénye is hátráltatta a hivatal létrehozását, más szóval a nyilvánosság dolgának kézbevétele a tennivalók listáján nem szerepelt az élen.

A sajtóügy intézésének háttérbe szorulásához, az idevágó lépések halasztódásához még egy momentum is hozzájárulhatott: a Pesten felállítandó sajtófőnökség működését biztosító anyagi fedezet kérdése ugyanis az első időkben rendezetlen maradt. Legalábbis erre utalt a kormány elnökségének Beust miniszterhez eljuttatott levele, amelyben a magyar illetékesek az 1867-re – korábban a magyar udvari kancellária rovatában – sajtójjuttatásként szerepeltetett 36 000 Ft sorsa iránt érdeklődtek.⁷ Az iratokból kiderült, hogy az ausztriai kormányférfi a sajtóügyekre szánt summa áprilisi és májusi hányadának átutalását készséggel teljesítette, ám a magyar kormányzat csak május hónaptól rendelkezhetett e pénzzel.⁸

⁶ A monarchia sajtóügyei irányításának megosztásáról tanúskodó levélváltás azonban arról árulkodott, hogy a két főváros uralkodó körei a hírlapviszonyok befolyásolására is szövetséget kötöttek. Beust miniszter idézett átirata ugyanis arról biztosította az új magyar kormány fejét, hogy az osztrák sajtófőnökség „ameddig publicisztikai kapcsolatai elérnek... Mind a belföldi, mind a külföldi sajtó területén készséggel áll majd a pesti kabinet rendelkezésére.” Andrassy Gyula pedig a partnerség jegyében válaszolt, s a sajtópolitika terén is együttműködési készségét fejezte ki, mondván: „azon befolyással, amellyel én és a királyi magyar minisztérium többi tagjai belföldi sajtó fölött bírnak, mindenkor rendelkezni és annak őszinte biztosítását tudomásul venni szíveskedjék, hogy mind én, mind a királyi magyar minisztérium többi tagjai mindent el fognak követni, hogy azok a nehézségek, amelyek az élénk állított nagy feladatok olyannyira kívánt megoldásával szemben felmerülhetnek, szívélyes egyetértéssel, kölcsönös meglegedésre lehetőséghez képest elháríttassanak.” MNL OL K. 26. ME 1867/28.

⁷ A beállított teljes összegből a magyar udvari kancellária részére csupán a január, február és március hónapokra esedékes részletek befizetése történt meg. Miután „a magyar sajtóiroda a jövőben mint a miniszterelnökség irodája fog működni, engedje meg nekem, hogy tiszteletteljesen kérjem, hogy a sajtó célokra meghatározott áprilisi és májusi hónapokra esedékes rátákat... rendelkezésre bocsátani szíveskedjék.” MNL OL K. 26. ME 1867/242.

⁸ MNL OL K. 26. ME 1867/314.; Az esztendő későbbi hónapjaiban is pontosan utalták át Bécsből a havi 3000 Ft-ot. MNL OL K. 26. ME 1867/1809., 2136. stb.

A hazai kormányzat sajtórészlege felállításának elvi kérdését a hatalom iránymutatói két hónappal a pénzügyi nehézségek orvoslása után tűzték a miniszterek tanácskozásának napirendjére.⁹

Ekkor aztán az 1867. július 24-i kormányülésen, a miniszterek elvben egyetértettek „a miniszterelnökségnél szervezendő sajtóosztály” létrehozásával, s meg is bízták a pénzügyminisztert, hogy e téren „a miniszterelnökkel egyetértőleg tekintettel egyszersmind a szükségelt költségek mi módon fedezetére, mielőbb egy megfelelő javaslatot készítsen, s azt a minisztertanács elé terjessze.”¹⁰

A központi sajtóírányítás elvi kérdéseinek csigalassúságú megfogalmazása és azok megválaszolása természetesen nemigen hatott serkentőleg a sajtófőnökség gyakorlati megteremtésére.¹¹ A bécsi „Pressleiter” magyarországi hatáskörének megsemmisítése, valamint a sajtóírányításnak a pesti kormányelnökséghez történt átutalása után majd öt hónappal került sor ugyanis az első, bizonytalan lépés megtételére a sajtóosztály apparátusának kiépítésére. Reviczky osztálytanácsos, a minisztertanács jegyzőkönyvvezetője július 29-én kelt előterjesztése nyomán nyert ugyanis fogalmazói kinevezést a sajtóosztály státusára Okolicsányi Sándor, volt helytartótanácsi gyakornok, Berczik Árpád miniszteri fogalmazó, Márkus István végzett jogász pedig ugyanitt segédfogalmazóvá lépett elő.¹² A miniszterelnökség osztálytanácsosának kinevezési aktája természetesen kénytelen volt utalni az intézkedés ideiglenes jellegére, mondván:

⁹ A sors, mármint a médiaügy sorsának fintoraként Wenckheim Béla belügyminiszter a kormány július 7-i ülésén szóba hozta a kormányzatban belül egy fordító részleg létrehozásának szükségességét, amelyre a kabinet a belügyi tárca vezetőjével egyetértésben rögzítette: „ezen tárgy, a sajtóhivatallal összefüggésben lévén hozandó, ez utóbbinak szervezése alkalmával figyelembe veendő.” MNL OL K. 27. MT. JKV. 1867. 07. 17. 8.

¹⁰ MNL OL K. 27. MT. JKV. 1867. 07. 24. 44/MT. 4.

¹¹ A bürokrácia fogaskerekeinek akadozása azonban nem akadályozta meg a miniszterelnökséget, hogy gondoskodjék az infrastruktúrával kapcsolatos tennivalókról, s egy-két személyzeti döntésről. Ekkor történt meg ugyanis a miniszterelnökség Sándor-palotába költözése, s Kandó Kálmán miniszteri tanácsosi kinevezése. Kandóra várt a hivatal szervezésének feladata. *Vasárnapi Ujság*, 1867. 04. 28. 205., 1867. 05. 12. 232.

¹² A két fogalmazó évi 800 Ft fizetés és 200 Ft lakbérpótlék javadalmazást nyert, míg a segédfogalmazó évi díját 500 Ft-ban és 120 Ft-nyi lakbérpótlékban állapították meg. MNL OL K. 26. ME 1867/857.

„Minthogy a sajtóosztály szervezete legfőbb helyen még jóváhagyva nincsen, a kinevezések ideiglenesen történhetnek meg.”¹³

Az osztály érdemi ügyintézőinek, referenseinek megbízását azonban nem követte a részleg vezetőjének végleges kijelölése. A kormány elnöke ugyan a sajtóügyek összefogásakor s az osztály munkájának megszervezésekor Gelich Richárdra kívánt támaszkodni, de a honvédelmi tárca tanácsosának sajtófőnökké történő végleges kinevezését a kormánypárt befolyásos körei távolról sem támogatták.¹⁴

A vezető személyének bizonytalansága s a működési és hatásköri szabályok tartalmi tisztázatlansága dacára a részleg hozzálátott a sajtóviszonyok befolyásolásának munkájához.¹⁵ S tette ezt úgy, hogy a kormány júliusi ülésén sürgetett „megfelelő javaslat” megszövegezése, továbbá annak elfogadása a nyár folyamán egyre halasztódott. Olyannyira, hogy a kabinet még az ősz elején sem volt abban a helyzetben, hogy a sajtóosztály szervezeti szabályzatának szentelhesse volna figyelmét. De még az október 18-i minisztertanácsi ülésen is csupán arról határoztak, hogy „a sajtóosztály szervezetét tárgyaló javaslat a miniszterelnök úr távollétében Eötvös József miniszter úr elnöklete alatt átvizsgáltság.”¹⁶

A kultuszminiszter aztán, aki a sajtó dolgát mindig annak érdeme és jelentősége szerint kezelte, követve kollegái instrukcióját, egy szövegjavaslatot végül meg is tárgyaltatott. Ennek eredményeként a miniszterek értekezletének jegyzőkönyve novemberben leszögezhetette: „A sajtóvezénylet iránt készített tervezet [...] felolvastatván, s elvileg helyeseltetvén,

¹³ A három tisztviselő július 24-én tette le a „szabályszerű tiszti esküt”, s fizetésük folyósítása iránt is ekkor tettek lépéseket. MNL OL K. 26. ME 1867/1115., 1947.

¹⁴ Gelich ellen még a kormány félhivatalos orgánumának tekintett *Pesti Napló* is felszólalt: „nem érthetnök azt sem, hogy a Deák-pártból keletkezett magyar, parlamenti kormány a sajtó ügyet egy oly egyén vezetésére bizhassa, ki írói foglalkozásának javát nem magyar, és nem parlamenti kormányok szolgálatában töltötte.” *Pesti Napló*, 1867. 07. 21. A tekintélyes pesti lap ösztönös aggályait majd ötven esztendővel később, a bécsi titkos levéltár megnyitásakor a Gelichről ott fellelhető adatok bizonyíthatóan is igazolták. A negyvennyolcas honvédmegye ugyanis az emigrációban osztrák szpión lett.

¹⁵ Ez annak ellenére történt, hogy a sajtóosztály hatás- és feladatkörének meghatározása késlekedett. Vö. BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016. 181.

¹⁶ MNL OL K. 27. MT. JKV. 1867. 10. 18. 57/MT. 3.

a miniszterelnök úr felkérte, hogy ennek alapján egy szabatos és rendszeres sajtószabályzat elkészíttetését eszközölje.”¹⁷

A kormány elvi helyeslése ellenére a sajtóosztály szabályzata elfogadásának ügye még mindig nem jutott révbe. Sőt e kérdés majd egy esztendeig még a kormányülések termébe sem jutott be. A működési regula megfogalmazása helyett az illetékesek megelégedtek a sajtórészleg „suba alatt” való felállításával, s a munkálkodáshoz szükséges feltételek előteremtésével.

A hatalomban ülők a sajtóosztály önálló – hivatalosan közzétett, vagy más módon publikussá váló – hatásköri szabályzattal rendelkező szervként való életre hívását időszerűtlennek ítélték. Erre utalt a kormány elnöke is Ferenc Józsefhez megküldött felterjesztésében, midőn arról tájékoztatta az uralkodót, hogy a sajtóügyeket az elnöki osztályhoz sorolta. E lépés politikai motívumait kidomborítva Andrassy Gyula nyomtatékosan hangsúlyozta: „Egy külön sajtóosztály rendszeresítése úgy a közönséggel, mint különösen a journalistikai körökben az előbbi kormánynak ezen cím alatt létezett hatóságával összekötött igen kedvetlen emlékezeteket ébreszthetne fel, a kormányt gyanúsításoknak tehetné ki és a költségvetés alkotmányos vitatásánál az illető költségvetel megtámadásoknak lehetne kitéve.”¹⁸

Az ellenzék kritikájától való félelem tehát arra ösztökelte a kabinetet, hogy a sajtórészleget a miniszterelnökség hivatali apparátusában bújtsa el. E „bújtatás” – „tekintettel a sajtóvezénylet sokoldalú, nehéz feladatára” – természetesen a korábban már jóváhagyott elnöki osztálylétszám jelentős növelését vonta maga után.¹⁹ A kormány elnöke a sajtóügyek vitelére – a hevenyészett júliusi intézkedések után – ezúttal a létszám teljes listáját az uralkodó elé terjesztette. Andrassy az elnöki osztály kebelében, de külön a sajtóügyi teendők ellátására egy osztálytanácsosi, két titkári, négy fogalmazói, egy irodatiszti és két irodaszolgai állás rendszeresítését proponálta, melyek évenként 13 560 Ft többletkiadással terheltek meg a költségvetést.

¹⁷ MNL OL K. 27. 1867. 11. 12. 63/MT. 1. Sajnálatos, hogy a levéltári iratanyag e szabályzatból egy példányt sem őrzött meg az utókor számára.

¹⁸ MNL OL K. 26. ME 1867/1387., 4244.

¹⁹ Uo. Az uralkodó az elnöki osztály eredeti létszámát 1867. 05. 04-én hagyta jóvá.

Az alaposan megindokolt előterjesztésre a bécsi „placet” nem váratott sokáig magára.²⁰ Az államfő nemcsak a személyzet gyarapításához járult hozzá, de egyetértett az osztrák kormány szolgálatában kitűnt Ludassy Gans Mórnak osztálytanácsosi és Ferenc Józsefnek,²¹ a pesti egyetem tanárának titkári kinevezésével is.²²

A királyi jóváhagyás végül pontot tett a sajtórészleg megszervezése közel egyeztetendő folyamatának végére.²³ S bár sajtópolitika vitelére hivatott, jogilag is független szerv létrehozására, s „alkotmányának” elfogadására nem került sor, mégis a sajtóügyekkel foglalkozó hivatalnokok kinevezésével, s a munkálkodásukhoz szükséges anyagi bázis biztosításával²⁴ a kormány valóban saját apparátusán belül rendelkezhetett alkalmazottainak egy felismerhetően különvált részlegével, melynek hivatása a sajtóviszonyok kormányzása, befolyásolása lett.

Ám a sajtóosztály személyi és dologi feltételeinek biztosítása a szervezeti és hatásköri szabályzat megfogalmazása nélkül nem teremthetett optimális körülményeket a sajtóügyek vitelével megbízott csoport

²⁰ Uo. Andrássy Gyula az államfő gyors döntése érdekében hangsúlyozta: „a sajtóvezénylet mielőbbi működhetése annál inkább sürgős, mert a közélet éppen jelenleg fontos tárgyakkal foglalkozik”.

²¹ Ferenc Józsefre minden bizonnyal a szláv nyelvekben való jártassága okán esett a választás, s rá a fordító osztályon belül hárulhatott számottevő munkateher.

²² Uo. E két személy kinevezését a magyar kormány elnöke szorgalmazta: „Bátor vagyok egyszersmind az előlérített osztálytanácsosi állásra Ludasi Gans Mórt, a bécsi *Debatte* című lap szerkesztőjét, kinek kitűnő képzettsége Felsőged előtt eddigi több évi sajtó irodalmi tevékenysége folytán ismeretlen alig leendő javallatba hozni... a második titkári állomásra Ferencz József, a pesti egyetemenél a szláv nyelvek tanárát felemlíteni bátorokodom, ki az érintett nyelveket alaposan ismervén jelenleg már a sajtóügyekkel meglegedésemre foglalkozik.”

²³ A sajtórészleg felállításának vargabetűiről a *Vasárnapi Ujság* nem kevés malíciával tudósított: „(A sajtó-iroda vezetését) szervezték, még pedig úgy, hogy senkinek nem jutott eszébe. Főfelügyelő lett Kandó Kálmán, irodaigazgató Mérey Mór, és szellemi igazgató Ludasi (Gans) Móricz, az új magyar nemes.” *Vasárnapi Ujság*, 1867. 10. 13. 508.

²⁴ A miniszterelnökség 1867. november 24-i átirata felkérte a pénzügyminisztert, hogy a miniszterelnök „1868-ik évre költségelőirányzatának... leendő kiegészítése végett” tegye meg a szükséges intézkedéseket. „Miután végre az elnöki irodán tisztí szolgák személyzetének... engedélyezett szaporítása folytán az irodai átalány felemelése szükségeltetik felkérem Öméltóságodat miszerint az említett irodai szükséglet s átalány rovatban még 2500 forintot behelyezni szíveskedjék.” MNL OL K. 26. ME 1867/2034.

munkájához. A kormány elnöke a nyilvánvaló hiányosságok káros következményeire maga hívta fel a miniszterek figyelmét 1868 októberében. A minisztertanács az elnök személyes fellépésére határozatban mondta ki, hogy a „Budapesten székelő minisztériumok felsőbb tisztviselőiből, továbbá Kandó Kálmán miniszteri és Ludassy Mór osztálytanácsosokból álló értekezleten” készítsenek egy olyan tervezetet, mely szabályozná a részleg hatáskörét, illetve az osztály és a minisztériumok közötti munkamegosztást.²⁵

A kijelölt tisztségviselőkből álló munkacsoportnak pár hónapra volt szüksége a kívánt szabályzat elkészítéséhez, amelynek aztán végleges változatát a miniszterek kollégiuma 1869 nyarán tárgyalta meg és fogadta el.²⁶ A miniszteri értekezlet egyúttal arra is fölkérte a miniszterelnököt, hogy a „szabályzat azon részét, mely a sajtóosztálynak az egyes minisztériumokhoz viszonyát illeti, a miniszter urakkal közölje”.²⁷

E döntésnek azonban tárgyunk szempontjából különös jelentősége lett. Ennek a határozatnak volt köszönhető ugyanis az, hogy a sajtóügyek hivatalának regulája – még ha hiányosan is, de – fennmaradt a belügyminisztérium levéltárában. A kormány ülése által jóváhagyott teljes szöveg ugyanis a periodikusan ismétlődő irattári, levéltári selejtezések valamelyikének áldozatul esett.²⁸ Így a sajtóosztály működési szabályzatának hiteles tartalmára elsősorban abból a kivonatos szabályzatból következtethetünk, melyet a többi minisztériummal együtt a belügyi tárca is kézhez kapott, s mely a „Vezér elvek a sajtó osztály felhasználásáról” címet viselte.²⁹

A kivonatos szabályzat azonban nem foglalta magában a részleg valamennyi tennivalóját. A hiányzó passzusokra – jobb híján – csak a csoport

²⁵ MNL OL K. 27. MT. JKV. 1868. 10. 13. 42/MT. 2.

²⁶ A szabályzatot egyébként a kormányfő maga olvasta föl, s a jegyzőkönyvből kiolvashatóan azt a testület vita nélkül fogadta el. Itt említhető meg az is, hogy a kormány ugyanezen az ülésen hagyta jóvá Ludasi Gans Mór osztálytanácsos és sajtóosztály-vezető felmentési kérelmét azzal, hogy „részére a hírlapirodalom s a hivatalos sajtó terén ujabbban szerzett érdemeinek elismeréséül a vaskoronarend III. osztályának díjmentes” adományozásához is hozzájárult. MNL OL K. 27. MT. JKV. 1869. 06. 09. 37/MT. 9. és 1.

²⁷ MNL OL K. 27. MT. JKV. 1869. 08. 14. 37/MT. 9.

²⁸ Az erről árulkodó levéltári forrás csupán a kiselejtezett akta számát tüntette fel. MNL OL K. 26. ME 1869/1105.

²⁹ MNL OL K. 148. 1869/2529.

későbbi munkásságának megőrzött irataiból, s abból a Bécsből megszerzett instrukcióból következtethetünk, melyek 1861-ben az államminisztérium keretein belül létrehozott sajtófőnökség feladatait foglalták össze, s amelyek nagy valószínűséggel mintául szolgálhattak a hazai sajtóvezénylet regulájának megfogalmazói számára. A „vezér-elvek” egyes kitételei ugyanis tartalmukban, de néha még szóhasználatukban is leplezetlenül visszhangozták az *Instrukció* megfelelő pontjait.

Az osztrák sajtóirányítási szabályainak és a sajtóvezénylet fennmaradt levéltári forrásainak aligha véletlenszerű összecsengése – úgy véljük – elsősorban azzal volt magyarázható, hogy a miniszterelnökségen 1867 tavaszán fellelhető bécsi instrukciót a hazai sajtóirányítás szabályainak pennázói nemcsak jól ismerték, de azt kiinduló pontként, vagy még inkább mintaként, fel is használták.

Az osztrák sajtószabályozás normáinak részleges magyarországi reinkarnációja pedig a sajtójog hazai historikusát arra kötelezi, hogy részletesebben is vizsgálat alá vegye az 1861-es ausztriai sajtóvezetési irányelveket, utaljon a pesti szabályzat azonos rendelkezéseire, s mutasson rá azokra a normákra is, melyek az alkotmányos reform után a magyar sajtófőnökség regulájában már nem kaphattak helyet.

A birodalmi sajtóirányítás huszonöt pontból álló szabályzata a központosított sajtószervet a bécsi államminisztérium kebelében állította föl „egy státuson kívüli minisztertanácsosi ranggal és jelleggel alkalmazott hivatalnokkal mint sajtóvezetővel.”³⁰

A magyar sajtóosztály állami hierarchiában elfoglalt helye, belső szervezete a pár esztendővel korábbi ausztriai mintától jelentősen eltért ugyan, de a két intézmény feladatainak meghatározásában annál több hasonlóság mutatkozott.

A bécsi államminiszternek közvetlenül alárendelt Pressleiter feladata volt ugyanis – csakúgy, mint utóbb pesti kollegájának is az lett – „a bel- és külföldi politikai napisajtó működésének folyamatos, beható figyelemmel kísérése, a hírlapirodalom nem hivatalos úton történő lehető legkiterjedtebb befolyásolása, a kormányzat céljára való hasznosítása.”³¹

³⁰ A sajtófőnök részére előírt instrukciók 1–3. pontjai. MNL OL K. 26. ME 1867/3748.

³¹ Uo. Az instrukció 4. pontjának második fordulata a „Pressleiter” kötelemként jelölte meg: „nem hivatalos úton a lehető legkiterjedtebb befolyást nyerni a napisajtóra

A német nyelvű szabályzat azonban nem elégedett meg a hasznosításnak mint stratégiai célnak a megemlékezésével, hanem vázolta a „hasznosítás” módozatait, a hírlapok kormányzoldba állításának mikéntjét. A fentiekén túl az instrukció utasította a sajtófőnököket, hogy „a lapok szerkesztősegeivel és egyéb irodalmi vállalkozások vezetőivel mind belöldön, mind külföldön létesítsen kapcsolatot, a már meglevő összeköttetéseket ápolja, velük szóban és írásban tartson összeköttetést, a kapcsolatokat használja fel arra, hogy a kormányzat tevékenysége kedvező megértésre és megítélésre találjon, a sajtó különböző orgánumai Ausztriával szemben barátságosan hangolódjanak, a káros megállapításokat, tévedéseket és a tények szándékos torzítását befolyásolással, cáfolatokkal ellensúlyozza.”³²

Számos bizonyíték, s különösen a *Budapesti Közlöny* hasábjain megjelentetett rektifikációk, cáfolatok igazolják, hogy a bécsi regulában körülírt kapcsolattartási tevékenység kötelme, s a torz vagy téves hírek helyreigazításának szervezése a pesti szabályzatban szintén megfogalmazást nyerhetett, mint ahogy éppenséggel a miniszterelnökségi sajtóosztály rendészeti ügyködése is a bécsi instrukció normáinak átmásolásából válhatott gyakorlattá.

A bécsi sajtófőnök feladatait felsoroló regula ugyanis a sajtófigyelés kötelmén túl a renitens orgánumok fegyelmezésében is jelentős szerepet juttatott a sajtópolitika első emberének. „A napi sajtó magatartásának figyelemmel kísérése során a sajtófőnök gyakran találhat alkalmat arra, hogy hivatali intézkedések szükségességére rámutasson. Ilyen vonatkozásban észrevételeit az államminiszternek és a sajtó referensnek jelenteni tartozik” – szögezte le a Lajtán túl az instrukció.³³

A közép-európai nagyhatalom alkotmányos reformja, a liberalizált politikai rendszer elvei és intézményei természetesen meggátolták a pesti szabályzat megfogalmazóit abban, hogy átültessék a bécsi sajtóinstrukció valamennyi rendészeti passzusát.³⁴ S ha ezek hiányát megkönnyezni

és azt a kormányzat céljára hasznosíthatóvá tenni.”

³² Uo.

³³ Megjegyezzük, hogy az itt említett sajtóreferens az osztrák belügyminisztérium hivatali apparátusában a sajtórendszet felelőse volt.

³⁴ Ezek a nem átvett szakaszok az Instrukció 22–25. pontjait képezték, s ezek az alábbiakat tartalmazták:

vajmi kevés okunk is van, annál jobban fájlahatjuk azt, hogy az osztrák sajtóvezető munkamódszerét megállapító normák a jelek szerint nem mindig gyakoroltak hatást a magyar sajtóhivatal szabályzatára és tevékenységének módszerére. A sajtótörténet nagy vesztesége különösen az, hogy a hazai regulában a bécsi minta 18. és 19. pontjának parancsait nem vették át, vagy legalábbis nem alkalmazták. E két passzus – amelyek a Pressleitet arra utasították, hogy az „év végén a napisajtó helyzetéről és az eltelt esztendőben folytatott tevékenységről az államminiszternek írásos jelentést” terjesszen be, illetve működése „főbb mozzanatait” egy külön naplóban jegyezze fel – pesti érvényesülése ugyanis bizonyosan számottevően gazdagíthatta volna a miniszterelnökségi levéltár sajtóügyi folyómétereit, s ezzel a korabeli sajtóigazgatás és sajtópolitika naplóját összeállító kutató is a feltételezések világából a teljes bizonyosság mezejére léphetett volna.

22. A sajtófőnök különleges munkaköréhez tartozik végül, hogy azon esetekben, amelyekben a sajtórendelet 22. §-a értelmében a megtorló intézkedések alkalmazásával hírlapok írásbeli megintése, a belföldi nyomtatványok betiltásának elrendelése merül föl, szaktanácsadását a sajtórendészet vegye igénybe. Minden ilyen esetben a rendőrmisztérium a szükséges mellékletekkel szerelt ügydarabot a sajtófőnöknek átadja, ez az államminisztérium kikért utasítás alapján a külügy- és rendőrmisztérium sajtóelőadóit, továbbá – ha a belpolitika speciális szempontjaira tekintettel kell lenni – szükség szerint a magyar, erdélyi és horvát udvari tábla diétánsait ülésbe meghívja, mely alkalommal a felmerült esetet megvizsgálják, és a megfelelő megtorló intézkedés alkalmazhatósága tárgyában szakvéleményt adnak, avagy írásban azt meg is fogalmazzák. E szakvéleményt nyújtó szaktanácsadók ugyanakkor csatolják a megalapozott indoklást, ennek alapján a rendelkezést hivatalosan közlik az érdekeltekkel vagy megintés esetén a sajtóban történő közzététel tekintetében történik intézkedés.

23. E szakvéleményeket ezután a rendőrmisztérhez juttatják el és a rendőrmisztérium kézbesíti annak a hatósági szervnek, amely a véleményezett rendelkezést végrehajtani tartozik.

24. A sajtófőnökség a megjelölt minőségben mint a sajtórendészet szaktanácsadója jogosult és kötelezett arra, hogy saját kezdeményezéséből minden olyan alkalommal, amit a napisajtó magatartásának figyelmes követése nyújt, szakvéleménye alapján az időszaki lap megintésére, felfüggesztésére vagy a nem időszaki belföldi nyomtatványok betiltására – megalapozott vád alapján – az államminisztériumnél előzetes feljelentést tegyen.

25. A hatóságok, amelyeket ezen megtorló intézkedések alkalmazása saját felelősségük alapján törvényesen megillet, nincsenek ugyan kötte a szaktanácsadó véleményéhez, mégis ha a megintés vagy egy időszaki nyomtatvány betiltása kimondatott, a szaktanácsadó által megszerkesztett indokolás változatlanul fölhasználható és közzétehető.

A kormányelnökség sajtóosztálya munkálkodását megőrző levéltári anyag vállalása a bécsi sajtóinstrukció magyarországi befolyásának igazolásán túl hű képet ad arról is, hogy a hazai sajtópolitika központi szerve mit tett a rendszer politikai stabilizálásáért, milyen szerepet vállalt a politika iránt fogékony rétegek befolyásolásában.

A sajtóosztály működésének tapasztalatai

Az uralkodó februári döntése 1867-ben, s a minisztertanács ugyanazon év júliusában hozott határozata nyomán a kormány elnökségének három sajtófeladatok ellátására kijelölt referense, a részleg megbízott vezetőjének irányításával – mint arra az előbbiekben már utaltunk – hozzáfogott a közvélemény alakításának munkájához, „illuminálásához”.³⁵

A csoport kicsiny létszáma s a rendelkezésre bocsátott anyagi bázis korlátai ellenére hatalmas feladat ellátására vállalkozott. E feladatvállalás teljesítése során törekedtek a hazai hírlapi viszonyok feltérképezésére, az egyes lapok politikai vonalának regisztrálására, a megnyerhető orgánusok zsoldba állítására, a hazai és külföldi újságok veszélyesnek ítélt hatása csökkentésére, s nem utolsósorban a hivatalos tájékoztatás szakszerűbbé tételére.

Ez alkalommal – nem a sajtóosztály korszakunkra eső hivataltörténetének megrajzolását tűzve ki célként – aligha ecsetelhetjük részleteiben a miniszterelnökségi sajtóapparátus tevékenységének valamennyi megnyilvánulását. Vizsgálódásunk fénycsóvját így csupán arra irányítjuk, hogy láttassuk a miniszterelnökségi sajtórészleg milyen eredményeket tudott felmutatni a sajtópolitika elvi kérdéseinek kimunkálásában s a hivatalos tájékoztatás megszervezésében.

³⁵ A sajtóosztály tevékenységét jellemezve Csernátony Lajos élt ezzel a kifejezéssel a parlamentben 1870. január 19-én. KN 1869. IV. 99. országos ülés, 265.

A „sajtóvezénylet” szerepe a politikai közhangulat alakításában

A sajtóosztály „tisztí esküt” tett munkatársai 1867 nyarán teljes erővel vetették bele magukat a hírlapirodalom befolyásolásának munkájába. Az előttük álló feladatok, tennivalók meghatározásához logikusan kísérletet kellett tenniük a sajtóviszonyok helyzetképeének rögzítésére. A sajtóügyek referensei már az első hónapokban nem kevesebb mint huszonnégy előfizetett hazai és külföldi orgánum hasábjain tallózva ismerkedhettek meg a magyar sajtóélettel, az egyes lapok tartalmával, „írmodorával”.³⁶

S hogy az újságok olvasása, a hírlapok figyelése távolról sem volt hiábavaló tevékenység, azt a hatalom irányítói is hamar tapasztalhatták. A sajtóosztály ideiglenes vezetőjének a kormány elnökéhez írott – s más vonatkozásban részletesen is elemzendő – feljegyzése³⁷ a „szláv és román lapszemlék” felhasználásával a nemzetiségi sajtó első hiteles jellemrajzát szolgáltatta, s konkrét formában is megfogalmazott elképzeléseivel való-jában a nemzetiségi sajtó elleni offenzívára is recepttel szolgált.

Amilyen alapos ismeretekkel rendelkeztek a részleg munkatársai a hazai magyar és nem magyar nyelvű orgánumok irányvonalát s „összeköttetéseit” illetően, ugyanolyan átfogó képet rajzoltak a pesti és a kisebb vidéki hírlapok értékrendjéről, s az olvasóközönségre gyakorolt befolyásáról.³⁸ Ebben a munkában „az időszaki sajtó működésének figyelemmel tartásában” a csoport bizton számíthatott a kereskedelmi tárca és a „jövedéki fő és adóhivatal” együttműködésére, amelyeknek kimutatásai regisztrálták a hazai újságok példányszámait.³⁹

A sajtóvezénylet lapszemléinek elsődleges célja tehát a hírlapirodalom tablójának megfestése volt. Az osztály e tevékenységét jellemezve

³⁶ Gelich Richárd számadása szerint a belföldi hírlapok előfizetése 343 Ft-ot, míg a külföldi orgánumok járatása 254 Ft-ot emésztett fel. „Előfizetettek: *Pesti Hírlap, Törvényszéki Csarnok, A Hon, Jogtudományi Közlöny, Magyar Újság, Pesti Hetilap, Idők Tanúja, Pesti Hirnök, Pesti Napló, Fővárosi Lapok, Heti Posta, Vasárnapi Újság és Politikai Újdonságok, A Honvéd, A Népbárát, Ludas Matyi, Igazmondó, Üstökös, Bolond Miska, Pester Journal, Der Spiegel, Debatte, Wanderer, Pester Lloyd.*”

³⁷ MNL OL K. 26. ME 1867/1609.

³⁸ MNL OL K. 148. 1868. IV. B. ME 1868/202.

³⁹ A „Magyarországban megjelenő hírlapok elterjedtségének constatórozása ügyében”. MNL OL K. 26. ME 1868/131.

öntudatosan elhatárolta magát a belügyminisztérium rendészeti „sajtóellenőrködésétől”, mondván: „a miniszterelnökség sajtóosztálya a sajtót csak politikai tekintetből kíséri figyelemmel.”⁴⁰

A kabinet elnökségén kiadványozott iratok azonban számtalan ellenpéldát is szolgáltatottak arra, hogy a részleg munkatársai a lapok hasábjai között tallózva nem elégedtek meg az adott orgánus programjának, hangvételének regisztrálásával, hanem a rendészeti, igazságszolgáltatási vagy helyi igazgatási szervekhez továbbított figyelemfelhívó jelzéseikkel valójában a hatósági fellépés elindítói lettek.

A sajtóosztály mind gyakoribbá váló – sokszor büntetőeljárás indítását szorgalmazó – szignalizációi⁴¹ azonban olyan terhet jelenthettek, melyek lényegében elvonták a részleget valódi feladata hathatós teljesítésétől, a kormányhű sajtó erősítésének munkájától.⁴² Sommásan ugyanis elmondható, hogy a pesti sajtóvezénylet valójában alig-alig tudott részt vállalni a Deák-párti orgánusok felkarolásában, s még kevésbé tudott eredményeket felmutatni az ellentétes nézeteket valló lapok megszelídítésében.

A csoport általános, sajtópolitikai munkásságát elemezve azonban el kell ismerni, hogy a sajtóviszonyok feltérképezésével, a „toll harc” módzatainak megfogalmazásával a kabinet sajtószerve sikereket is elkönyvelhetett. Nem így azonban a hivatalos tájékoztatás szférájában, ahol a sajtóosztályt érzékeny és váratlan kudarcok érték.

⁴⁰ MNL OL K. 26. ME 1873/1911.

⁴¹ Csupán példálózva utalunk a sajtóosztály néhány főügyészéhez írt átiratára: MNL OL K. 26. ME 1871/1281. „A *Zastava* 1871. évi 69. és 74. számában foglalt cikkek ügyében.” „Tótvölgyi Titusz ellen indított sajtóper tárgyában.” Üo. 1872/1220. „A *Zastava* 1874. 2. számában foglalt lázító cikkek ügyében.” Üo. 1874/205.

⁴² Ez alól csak a kormánypárti „élcslap”, a *Borsszem Jankó* esete volt a kivétel, melynek létrehozásában Ludasi személyesen is szerepet vállalt. Vö. *Borsszem Jankó*, 1890. 02. 23. 4–6., 1931. 02. 22. 15. E lap születését, annak körülményeit Dersi Tamás jeles sajtótörténész részletesen megvilágította. Vö. DERSI Tamás: *Századvégi üzenet*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1973. 9–10.

A hivatalos tájékoztatás buktatói

A sajtóosztály de facto felállításával s annak a miniszterelnökséghez való sorolásával a kormányzat nemcsak a sajtópolitika ésszerűsítésére és egy-ségesítésére törekedett, de e döntéssel valójában a hivatalos tájékoztatás hatásfokán is javítani akart. S e területen, vagyis az új hatalmpolitikai elképzeléseinek népszerűsítése terén volt tennivaló bőven. A kormány tájékoztatási tevékenységére ugyanis elsősorban a sajtóhivatal szerveze-ti kérdőjeleinek, illetve hatásköre tisztázatlanságának következményei vetettek árnyékot. „Az egyes minisztériumok részéről szakmáikba vágó tárgyalásokról szóló hírek, sőt törvényjavaslatok is egyes, az illető mi-nisztériumhoz közel álló hírlapokkal közöltettek s így a sajtóvezénylettől minden eszköz elvonatott, az illető közleményekkel más hasonló figye-lemre méltó hírlapoknak kedveskedni vagy azon közlemények fontossá-gát a bel- és külföld több lapjában történő egyidejű közzététel által emel-ni”⁴³ – világított rá a kormány propagandatevékenységének, a Deák-párti politika hírlapi népszerűsítésének hiányosságaira maga a miniszterelnök, Andrassy Gyula.⁴⁴

Állíthatjuk ezért, hogy a tájékoztatás pletykaszerű gyakorlatával való szakítás igénye volt talán a legfőbb indoka a pesti sajtóosztály 1867. novemberi megerősítésének, s a megnövekedett feladathoz igazodó létszámgyarapításnak. A sajtóvezénylet miniszterelnökséghez történő sorolása „fő-értelme és célja, hogy a kormánynak a sajtóra való hatása központositassék”, mutatott rá az idevágó döntés motívumára a kor-mányfő.⁴⁵ Ludassytól és munkatársaitól a hatalom csúcsán nem keveseb-bet vártak, mint azt, hogy biztosítsák a kabinet sajtópolitikájában „a kö-vetkezetességet, elv – s rendszerességet”, s a „sajtóra fordítandó anyagi és szellemi erő” szétforgácsolódásának megakadályozását.

A tájékoztatási munka bonyolultságából és szerteágazó voltából fakadóan a Deák-párti politika sajtótámogatásának szervezésében a

⁴³ MNL OL K. 148. 1867. IV. B. 4692. az ME 1867/1955. végrehajtásáról.

⁴⁴ Arról persze hallgatott a kormányfő, hogy ez idő tájt újságíró körök előtt a saj-tóosztály a politikai tájékoztatatlanság szinonimája volt. De – amint későbbi munkatársa, Halász Imre is megjegyezte – ebben szerepet játszott maga Andrassy gróf is, aki ekkor „nem igen törődött a sajtóval, legfeljebb dementik közlésére használta.” Vö. HALÁSZ Imre: *Egy letűnt nemzedék*. Nyugat, Budapest, 1911. 87.

⁴⁵ Uo.

sajtóosztály nem maradhatott magára. A kiegyezés évének vége táján „legfelsőbb jóváhagyással” létrejött magyarországi sajtófőnökség maga is igényelte a minisztériumok folyamatos segítségét. Ez kiolvasható volt abból a levélből is, melyet a megerősített sajtóosztály frissen kinevezett vezetője fogalmazott meg 1867 novemberében, s amelyben szorgalmazta az átgondolt, rendszeres kormánypropaganda megteremtését.

A legfontosabb tárcákhoz megküldött sorok kiemelték, hogy a minisztériumok a hatáskörükben fölmerülő s közzétételre igényt tartó adatokat a legcélszerűbben a miniszterelnökségi sajtóközpont közvetítésével juttathatják el a hírlapok hasábjaira, s az egyes orgánumban megjelent téves híreket vagy rosszindulatú közleményeket szintén e szerv intézkedése révén igazíthatják helyre.

A sajtóosztály levele figyelmeztetett arra is, hogy a központi sajtórészleg különösen akkor nem hagyható ki a tájékoztatási láncból, amikor a minisztériumok valamely fontos kérdést óhajtanának megmagyarázni, ugyanis – érvelt a miniszterelnökségi átirat – csak a „sajtóvezénylet” lehet abban a helyzetben, hogy a rendelkezésre álló lapok közül e célra a legalkalmasabbat kiválasztassa.⁴⁶

A sajtóosztály levele azonban nem elégedett meg a hivatalos tájékoztatás elveinek és céljainak meghatározásával, hanem az egységes sajtóbefolyásolás megvalósítása érdekében – átmásolva a bécsi „sajtófőnökség” hasonló szervezeti megoldásait⁴⁷ – felszólította a tárcák vezetőit, hogy minisztériumukban jelöljenek ki egy hivatalnokot a minisztérium és a sajtóosztály közötti kapcsolattartás feladatára.⁴⁸

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Instrukció 10–12. pontjai:

10. „Más minisztériumokkal és egyéb központi szervekkel is álljon a sajtófőnök rendszeres kapcsolatban, és ezért jogosult adandó esetekben egyes főnökökkel a tevékenységi körébe tartozó ügyeket személyesen megbeszélni.”

11. „A sajtófőnök rendszeres összeköttetése a minisztériumokkal az erre a célra kijelölt hivatalnokon keresztül jön létre, így minden miniszter és minden központi szerv főnöke kijelöli egy tisztviselőjét azon célból, hogy a sajtófőnökkel kölcsönös kapcsolatot tartson fenn.”

12. „A sajtófőnök a megkereséseivel és közléseivel, amelyeket az illetékes központi szervhez intéz rendszerint a számára kijelölt tisztviselőhöz tartozik fordulni.”

⁴⁸ Uo. A sajtóvezénylet a belügyi tárca vezetőjét külön is felkérte arra, hogy „a megyei és városi ügyek” előadóinak, illetve a rendőri osztály vezetőjének segítségével

A tájékoztatási munka szervezeti kereteinek megteremtését sürgető miniszterelnökségi levél megtette hatását. Az érintett tárcáktól kapott gyors válaszok láttán valójában okkal következtethetnénk a sajtóval való politizálás állami mechanizmusának erősödésére. A miniszterek ugyanis – csaknem kivétel nélkül – a „sajtóvezénylethez” küldött átirataikban egy hónap leforgása alatt kijelölték munkatársaik közül azt a referenst, aki vélhetően hírlapírói véna birtokában, a tárca és a sajtóosztály együttműködésének felelőse lett.

Így kapott megbízást Szilágyi Dezső⁴⁹ az igazságügyi tárcánál, Békey István a honvédelmi minisztériumban,⁵⁰ Halász Imre⁵¹ – ekkor még – mint a pénzügyminisztérium fogalmazója, továbbá Ary Ödön⁵² a földművelés, ipar és kereskedelmi minisztériumban a sajtófeladatok ellátására, míg a közmunka- és közlekedési tárcánál az elnöki titkár lett a sajtóreferens.⁵³

a sajtófőnökséget lássa el mindazon információkkal, „melyek a kormány érdekében hírlapi úton felhasználhatók volnának.”

⁴⁹ Horvát Boldizsár hívására foglalta el titkári állását a tárcánál, ahol hamar osztálytanácsosi rangra emelkedett. Korának egyik legnagyobb jogi gondolkodójaként 1871-ben politikai pályára lépett. Főnöke méltó utódaként a Szapáry és Wekerle kormányokban az igazságügyi tárca vezetőjeként működött. ANTAL Tamás: *Szilágyi Dezső és műve*. Iurisperitus Bt., Szeged, 2016. 556.

⁵⁰ Deák Ferenc minisztériumának fogalmazója 1848-ban, 1867-ben Andrássy a honvédelmi minisztériumban ugyancsak titkárként alkalmazta, majd egy év múlva osztálytanácsosi kinevezést nyert. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. Hornyánszky Viktor, Budapest, Akad. 1891. 774–775. Békey más irányú elfoglaltsága miatt a honvédelmi tárca 1871. május 1-i hatállyal a „minisztérium ügykörét érdeklőleg teendő közleményekre nézve kíváncsi közvetlen érintkezéssel... az I. ügyosztályban alkalmazott Virághalmi Ferenc századost” bízta meg, akiről főnöke elmondta, hogy „teljesen megbízható és a hírlapirodalom terén jártas és ismert egyén”. MNL OL K. 26. ME 1871/631.

⁵¹ Halász Imrét Lónyay Menyhért 1867 nyarán vette maga mellé miniszteri titkári beosztással. Később három éven át a Pester Lloyd „fővezércikkírója” volt. Színvonalas írásaival felhívta magára a miniszterelnök figyelmét, aki 1871-ben megbízta a sajtóosztály vezetésével. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1896. 327–330.

⁵² A szegény sorból nagy szorgalmával és tehetségével kitűnt hivatalnok ekkor minisztériumi titkárként működött. „E hivatalában annyira kitűntette magát, hogy rövid időközökben folyton emelkedett: 1869. osztálytanácsos, 1872. 30 éves korában miniszteri tanácsos, egy év múlva pedig helyettes államtitkár lett.” *Magyar Lexikon* XVI. Szerk. SOMOCY Ede, Pallas, Budapest, 1885. 408.

⁵³ MNL OL K. 26. ME 1867/1955. A Közmunka és közlekedési minisztériumban 1867. április 4-i hatállyal a fényes karrier előtt álló Hieronymi Károly látta el az elnöki

A kormány hírlapirodalom „teréni befolyásának emelésére s biztosítására”⁵⁴ a belügyi tárca is hozott intézkedéseket. Az egységes sajtópropaganda fontosságát és szükségét felismerő Wenckheim báró az újságokkal való bánásmódról szólva valóságos használati utasítással látta el a tárcájához beosztott hivatali vezetőket. A miniszter e feljegyzésében felszólította tanácsosait, hogy az ügyosztályaikban „előforduló mindazon adatokat, melyek a kormány érdekében vagy hírlapi úton felhasználhatók volnának, vagy a miniszterelnökségnél alkalmazott sajtóvezetőknek kizárólag tájékoztatására szükségeltetnének, ő vele rövid úton előszóval” közölgék.⁵⁵

A lényegesebb, átfogó kérdésekben szervezendő sajtókampányok vezetését, tartalmuk meghatározását a belügyi tárca vezetője – nagyon is érthető okokból – már magának tartotta fenn. Azt rögzítette ugyanis, hogy a nagyobb horderejű ügyekben csakis a miniszter tudtával kerülhetnek ki a tárcától hivatalos közlemények.⁵⁶

A most vázolt intézkedések azonban az 1868-as esztendőben nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A hatvanhét novemberét követő hónapok sajtóhistóriája ugyanis azt bizonyította, hogy a sajtóelőadói teendők miniszteri szintre emelése – mint ahogy az a belügyminisztériumban történt – vagy egy sajtófeladatokkal is megbízott hivatalnok kijelölése önmagában vajmi kis változást hozott a hírlapi viszonyokban. Ezt a helyzetet jellemezve a kormány elnöke 1868 októberében – miniszterek értekezletét, vagyis a minisztertanács ülését használta föl arra, hogy az e tárgyban kialakított álláspontját rögzítse. „A sajtóosztály tevékenysége, melyet az a kormány érdekében, úgy a félhivatalos sajtó, mint általában a bel- és külföldi hírlapirodalom terén kifejteni hivatva

titkári feladatokat. *Budapesti Közlöny*, 1867. 04. 07. 241.

⁵⁴ MNL OL K. 148. 1867/4692.

⁵⁵ Uo. Az utasítás a hírlapi helyreigazítások intézéséről szólva a részlegvezetők figyelmébe ajánlotta: „Hasonlóan lesz szíves Ngod azon esetben is eljárni, ha a vezetése alatt álló ügyosztály köréhez tartozó ügyeket érdeklő hírlapi közlemények helyreigazításának szüksége forogna fenn, vagy valamely hivatali szakmájába vágó kérdésnek a napi sajtóban szönyegre hozatalát kívánatosnak, czélszerűnek tartaná.”

⁵⁶ Uo. A lényeges és lényegtelen hírlapi közlemények között tett határvonalat azonban gyakorlatilag elmosta Wenckheim Béla utasításának alábbi fordulata: „Mind-egyik esetben elvárom azonban, hogy a sajtóvezénylettel hírlapi közzététel végett közlendő nevezetesebb tárgyak egyidejűleg velem is közöltessenek.”

van, az egyes minisztériumok részéről kellőleg igénybe nem vétetik [...] a sajtóosztálynak az egyes minisztériumokhoz való viszonylata, 's az eljárás, mely e körül követendő volna, gyakorlatilag megállapítva nincsen" – hangzott a lényegre törő verdikt.⁵⁷

A fenti ellentmondások – egyesek szerint anarchisztikus – állapotok kiküszöbölésére⁵⁸ azután a miniszterek – Kandó és Ludassy tanácsosok vezetésével – létrehozták azt a bizottságot, mely feladatul kapta a sajtóosztály szabályzatának megfogalmazásán kívül a hivatalos tájékoztatás elvi, szervezeti és módszertani kérdéseinek megválaszolását is.⁵⁹

Az előzőekben, a bizottság által megfogalmazott teljes szabályzat szövegének megsemmisülését fájlalva, utaltunk már arra, hogy a kormány munkacsoportja tárgyalásainak eredményeként megfogalmazott regula kivonatos szövege az egyetlen hosszabb lélegzetű írásos bizonyítékunk arra, hogy a Kandó és Ludassy által irányított grémium elkészítette, a minisztertanács pedig el is fogadta azt a szabályzatot, mely rögzítette az állami szervek sajtófeladatát.

Minderre 1869 nyarán került sor, amikor a kabinet megvitatta és jóváhagyta a sajtóosztály felhasználásának „vezér-elveit.”⁶⁰

Ezek az irányelvek – melyeket később az érdekelt miniszterek szintén kézhez kaptak – tartalmazták a sajtórészleg azon feladatait, melyeknek megfogalmazásával és érvényesítésével egy egységesebb és hatékonyabb tájékoztatási politika érdekeit tartották szem előtt, s konkrét szervezeti megoldások ajánlásával az egyes tárcák sajtóval kapcsolatos tennivalóit is meghatározták.

A „vezér elvek” a tájékoztatás műfaja szerint differenciálva külön állapították meg a „kormány érdekében írott czikkeket” illető eljárás módokat, s külön „a sajtóosztályhoz átküldendő, s ennek közvetítése mellett

⁵⁷ MNL OL K. 27. MT. JKV. 1868. 10. 13. 42/MT. 2. A kormányfői nyilatkozat záróakkordjaként Andrássy Gyula fölhívta „a ministertanácsot, hogy módokról gondoskodjék, melyek szerint a kítűzött cél legbiztosabban s leggyakorlatiasabban elérhetőnek.”

⁵⁸ Halász Imre jellemezte ekként a magyarországi sajtópolitika hiányosságaiából fakadó helyzetet. HALÁSZ i. m. 1911. 87–88.

⁵⁹ Uo. A két tanácsos mellett a munkaértekezletre kijelölték a meghívandók körét is. Elvárták ide „a Budapesten székelő ministeriumok egy-egy felsőbb” vezetőjét is.

⁶⁰ MNL OL K. 27. MT JKV. 1869.6. 9/MT. 9.

a hírlapokban közzéteendő híreket s újdonságokat illetőleg” a közlésre ajánlott adatokat.⁶¹

A nagyobb lélegzetű és jelentőségű – de különösebb szakértelmet nem igénylő – hivatalos közlemények, cikkek összeállítása, megszerkesztése a sajtórészleg kizárólagos feladata lett. „Minden miniszter vagy államtitkár – hangsúlyozta a szabályzat – magához hívhatja a sajtóosztály vezénylőjét, egyes kérdések tárgyában utasítással elláthatja, s a szükséges anyagot rendelkezésére adván őt felszólíthatja a kérdéses cikk megírására.”⁶²

A „vezér-elvekből” kitűnt, hogy annak szerzői, de az egész kormányzat számára prioritás volt a tájékoztatás gyorsaságának szempontja. Érzékelhető volt ez abból a rendelkezésből is, amely a miniszter előbbieken említett utasításának közlése után a szabályzat a kívánt publikáció elkészítésére mindössze huszonnég órányi időt engedett, s kötelezte az osztályt annak – kívánatra történő – bemutatására is.

A „kiváló szakismeretet igénylő” közlemények összeállítása azonban már nem a sajtóvezényletet terhelte, hanem azokat a minisztériumok „saját kebelükben” íratják meg, mondta ki a kivonatos regula, hozzáfűzve, hogy a tárcák az így megszületett hírlapi anyagokat „a lapokban leendő közzététel végett a sajtóosztálynak megküldik kijelölve a lapot, melyben a cikk megjelenjen.”⁶³

A kisebb horderejű és terjedelmű hírek gondozása szintén nem rótt a miniszterelnökség sajtóosztályára említésre méltó feladatokat. A kivonatos szabályzat 2. pontjában csokorba szedett tennivalók e téren inkább a tárcák köteleit definiálták. „Minden minisztériumban egy hivatalnok jelöltetik ki, aki az egyes osztályokban összegyűjti az egyes előadók véleménye szerint közzéteendő híreket, s adatokat” – hangoztatták a „vezér-elvek”.⁶⁴

A minisztertanács júniusi határozata a minisztériumok tájékoztatási munkájának színvonalát javítandó, nem titkoltan növelni szándékozta a

⁶¹ MNL OL K. 148. 1869/2529.

⁶² Uo. 1/a pont.

⁶³ E cikkek közlésének végső jóváhagyása – főszabályként – a tárca vezetőjének vagy helyettesének jogosítványa volt. Uo. 1/c. pont. „Ily cikkeket csak a miniszter, államtitkár vagy az e célra kijelölt hivatalnok meghagyásából fogad el a sajtóosztály.” Uo. 1/d pont.

⁶⁴ A hírek, az „innen-onnan” rovatok hivatalos közleményei jelentőségét jelezte, hogy azok közlése is csak a miniszter vagy az államtitkár engedélyével történhetett meg. Uo. 2/a pont.

sajtóreferensi tevékenység becsét is. A korábbi helyzetet elemezve a szabályzat elismerte: „A tapasztalat mutatja, hogy a minisztériumok egyes hivatalnokai nem teljesítenek örömet és kellő buzgalommal oly munkát, amely rendes teendőiken kívül esvén időt rabol és talán fel is tartóztatja tiszt munkáikban, ennél fogva megállapított, hogy az egyes minisztériumokban adatok összegyűjtésével megbízott hivatalnokok ezen fáradságukért havonta 50 Ft-ot kapjanak az illető minisztériumok pénztárából.”⁶⁵

Az „anyagi ösztönzés” elvét – e vonatkozásban bizonyára elsőként – megvalósító szabályzat azonban, minden erőfeszítés ellenére gyakorlati érvényesülésével adós maradt. A minisztertanács határozata ezúttal is csak írott malasztnak bizonyult.

A későbbi esztendőkből – a miniszterelnökségi sajtóosztály működése során – bebizonyosodott, hogy a kormánynak nincs ereje, s hiányzik elszántsága is a kivonatos regula elveinek, parancsainak teljesítésére.⁶⁶ A „sajtó vezénylet” működésének színvonalára, tevékenységének hatásfokára ugyanis a „vezér-elvek” igen kis befolyással voltak. A kormány sajtópropagandáját továbbra is a voluntarizmus és a rendszertelenség jellemezte. Állításunk igazolására elég utalni a belügyi tárca magatartására, amely 1867-től kezdve jobbra a sajtótájékoztatás önálló útját választotta, s nem egy kérdésben pedig egyenesen figyelmen kívül hagyta a sajtóosztály intencióit. Ez a minisztérium volt ugyanis az, amelyik elmulasztotta a sajtóügyek referensét kijelölni, s nem pótolta ezt a „vezér-elvek” megfogalmazása után sem.

A belügy mulasztására célozva írhatta a kormány elnöke – némi érzékelhető szemrehányással – Wenckheim miniszternek, hogy az 1869 júniusában elfogadott szabályzat „teljesen még a mai napig sem fogantatosított.”⁶⁷ E nem kívánatos állapotot orvoslása érdekében szólította fel a miniszterelnök a belügyi tárca vezetőjét, hogy végre jelölje ki azt a hivatalnokot, aki a sajtóügyek gondozását magára vállalja, és biztosítja, hogy a sajtó útján közlésre méltó adatok és közlemények

⁶⁵ Uo. 2/c pont.

⁶⁶ Mondható, hogy a kormány a „vezér-elvek” megvalósulásának ellenőrzésére nem fordított nagy figyelmet. A kivonatos szabályzat ugyanis leszögezte, hogy a „Vezér-elvek” pontjainak „gyakorlatiasságáról úgy a miniszter urak, mint a sajtóosztály vezetője folyó évi október táján véleményes nyilatkozataikat a minisztertanácsban előtérjesztendik”. Minderre azonban nem került sor. Uo. 2/d pont.

⁶⁷ MNL OL K. 148. 1870. XIV. B. ME 1870/1969.

először a sajtóosztályhoz jussanak el, s nem az egyes privilegizált szerkesztőségekhez. „A kormány a jelenben éppen nem bírván egy teljesen tőle függő orgánummal kétszeres fontosságú, hogy e határozat életbe léptetése által legalább némi befolyásolást gyakorolhasson a kormány-párti lapokra”⁶⁸ – fűzte hozzá a kormány első embere.

De hiába érvelt, s utasított a miniszterelnök, a kiegyezés utáni magyar államapparátus mozgásának, munkastílusának öntörvényűségét bizonyítja, s az állami fegyelem kérdőjeleire világít rá az, hogy a belügyminisztérium kiadványtervezetben még megfogalmazta ugyan a tárca belső szervezeti egységei és a sajtóosztály együttműködésének módozatait, ám az aktát, vagyis az egyes osztályokhoz címzett körlevelet, s a kabinet elnökehez írott választ, a miniszter már nem írta alá, s nem küldte el.⁶⁹

A sajtópropagandával szembeni belügyminisztériumi magatartás abszurditása azonban mégsem lehetett feltűnő, hiszen a kormány meghirdetett tájékoztatási politikájának felkarolásában a többi tárca sem tünnette ki magát. Ezen általános képen – a fellelhető iratanyag tanúsága szerint⁷⁰ – talán csak a pénzügyi tárca módosított valamicskét. Itt 1874 végén, minden újabb központi intézkedés nélkül is, szükségesnek tartották figyelmeztetni a „vezénylő tisztviselő urakat [...] és az alattuk álló tisztviselő urakat” is, hogy a miniszter, illetve az államtitkár „előleges jóváhagyása nélkül az időszaki sajtó részére semmiféle közlések nem tétethetnek a hivatalos ügyekre vonatkozó és tudomásukra jutott hivatalos tárgyalásokról.”⁷¹

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ „Ezen ügydarab előlegesen az irattárba teendő.” 1871. I. 21. Jekkelfalussy. Uo. 1870. XIV. B. 1870/1384.

⁷⁰ A nemzeti levéltár hiányos anyagában 1870-74 között nem lelhető fel olyan irat, mely a sajtótájékoztatási tevékenység megjavítását szolgálta volna. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy azért olyan intézkedésre a gyakorlatban, vagyis szóbeli formában ne került volna sor.

⁷¹ MNL OL K. 26. ME 1875/668. III. 462. A tárca sajtófigyelő tevékenységét szabályozva a körözwény leszögezte: „az időszaki sajtó főbb közleményei... az elnöki I-ső ügyosztályban rendszerint átnézendvén, a megfelelő figyelmeztetést ez fogja esetről esetre az érdekelt ügy – vagy főosztály vezető úrhoz sietőleg eljuttatni, az illető lap-példányok hozzácsatolása mellett.” Az 1874. november 24-i 4348/PM. sz. körrendelet. Idézi az 1875/963. PM. sz. körrendelet. Figyelemre méltó, hogy a pénzügyér intézkedéséhez szigorú szankciót is fűzött mondván, hogy az iménti „rendelet ellen cselekvők, mint a hivatalos titkok megsértői fognak a fegyelmi szabályok súlya által illetettni.”

A pénzügyminisztérium intézkedése azonban csak csepp lehetett a központi kormánysszervek sajtópropagandájának kaotikus tengerében. Erről szolt a fúzió esztendejében Wenckheim Béla – akkori miniszterelnök –, aki a sajtóval való politizálás első évtizedéről szokatlanul őszinte tablót festett. „Híreket a sajtó nagyobbbrészt nem a kormánytól, mint kormánytól kapott, hanem egyes lapok jó viszonyba helyezkedtek egykét minisztériummal, melyektől legtöbb hírt kaphatni, s nyerte onnan a híreket jóformán magánúton, minek természetes következménye lón, hogy a kormánynak e – mondhatnám – köztulajdonából egyesek voltak előnyt, s az illető közlemények nem is láttak mindig oly alakban világot, amilyenben kívánatos lett volna.”⁷²

Andrássy Gyula 1868-ban, Wenckheim Béla hét esztendő múltán, 1875-ben, a kormány sajtópolitikai tevékenységének hatástalanságáról szólva, egybehangzóan világítottak rá a hivatalos sajtópolitika egyik leggyengébb pontjára, magára a sajtóosztályra.

A miniszterelnökségi sajtóirányítás első évtizedének mérlegét megvonva ugyanis megállapítható, hogy a kabinet sajtóosztálya a korabeli hírlapi viszonyok háborgó tengerén igencsak bizonytalanul kormányozta a kormánypropaganda sajkáját. A „sajtóvezénylet” erejéből a sajtó figyelemmel kísérésén és a sajtópolitika elveinek meghatározásán túl nem futotta többre. A kormánypárti újságok és az ellenzéki hírlapok gyakori csatáiban, a „toll harcz” vezetésében a részleg már nem tüntette ki magát. A kormánypropaganda hiányaiért azonban – amint azt vázoltuk is – nemcsak a sajtóosztályt lehet felelőssé tenni. A kiegyezés utáni hivatalos tájékoztatás hatástalanságáért a tárcák, s azok vezetői is okolhatók voltak.

Ám az állami szervek sajtópolitikai tehetetlensége láttán a Deák-párt prominens politikusai fölött a kései krónikás aligha törhet pálcát. A kormánynak a hírlapi viszálykodások fölé emelkedését ugyanis – álláspontunk szerint – a politika világában még jelen levő liberális elvek s ezek gyakorlati hatása magyarázta. Állításunk igazolására, a „laissez faire, laissez passer” sajtópolitika jelenlétére álljanak itt a következő sokat eláruló mondatok: „A kormánynak egy orgánuma van: a hivatalos közlöny; a jobb pártnak egyetlen megbízott orgánuma sem létezik. Nincs olyan orgánúm, amelyet a párt mint párt fönntartana [...] Mindenik lap a maga

⁷² MNL OL K. 26. ME 1875/462.

és munkatársai nézetének ad kifejezést [...] a párt [...] minden solidaritást elmellőz magától, és nem akarja, hogy egyik vagy másik lap politikai előadásai a párt véleményének [...] tekinthessenek”⁷³ – melyek Deák Ferencről hangzottak el a kiegyezés után pár esztendővel.⁷⁴

⁷³ KÓNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei (1868–1873)*. II. Franklin, Budapest, 1882–1898. 292.

⁷⁴ Jelen tanulmány a szerző korábbi művének átdolgozott, szerkesztett változata. Vö. RÉVÉSZ T. Mihály: Tájékoztatáspolitikai a kiegyezés utáni Magyarországon. In *Jogtörténeti Dolgozatok*. Szerk. RÉVÉSZ T. Mihály, Széchenyi István Főiskola, Győr, 2000. 101–123.

Stipta István*

CESARE BECCARIA ÉS KORA

Cesare Beccaria *Dei delitti e delle pene* című műve a jogtudomány egyik kanonizált opusa lett. Sűrűn hivatkozunk rá, alaptételei tekintéllyel bírnak napjaink büntetőjogi szakvitáiban is. Divattá is vált, ezért a citált idézetek, alkalmi interpretációk gyakran eltávolodnak az eredeti mű szövegétől és a közvetíteni kívánt egykori tartalomtól. Minden jelentős szellemi alkotásnak valamilyen mértékben ez a sorsa. Ezért is indokolt, hogy visszatérünk az eredeti forráshoz, felidézzük a mű születésének körülményeit, és annak kortársi megítélését. Röviden erre teszünk kísérletet, amikor áttekintjük Beccaria magyarországi megjelenésének legfontosabb állomásait, a magyar fordításokat és a korszakos mű hazai karrier-történetét. A tanulmány ezentúl felvázolja a magyar jogtörténet-tudomány tárgybeli megállapításait, és utal az életmű hazai feldolgozásának további lehetőségeire.

A kor, az ellentmondásos 18. század

Cesare Beccaria kora – a szokott fordulattal élve – ellentmondásos és antinómiákkal telített volt. Amikor szerzőnk született, még javában tartott a klasszikus értelemben vett középkor, virágzott az abszolutizmus és általános volt a kegyosztó hatalomgyakorlás. Franciaországban a vallásos körmenettel szembeni tiszteletlenség miatt halálbüntetést szabtak ki, ugyanitt szörnyű kínzások közepette végezték ki Jean Calas-t, pedig a terhére rótt bűncselekményben nyilvánvalóan ártatlan volt. Magyarországon Szemere Bertalan szerint a század közepén 486 bíróság rendelkezett a vérhatalom jogával, közel hatvan cselekményt büntettek halállal, nem számítva ide az emberi élet ellen a helyi statútumok révén parttalaná tett erőszakot.¹

* Stipta István MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, KRE Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék.

¹ SZEMERE Bertalan: *A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről. Koszorúzott pályamunka*. Magyar Kir. Egyetem, Buda, 1841. 171–174., 176.

Amikor viszont a 26 éves ifjú alapművét írta, már új korszellem irányította Európát, legalábbis azon a vidéken, ahol a márki különös gondolatait papírra vetette. A mű név nélkül jelent meg, és nem szerepelt az 1764-es első kiadáson a megjelenés helye, Livorno sem. Szerzője jól ismerte korát, ezért félt a cenzúrától, és alappal tartott a súlyos büntetőjogi következményektől. A fiatal tudós Rousseau gondolatait is felhasználta, bár nem említette a nevét, mert ebben a korban ez is komoly veszéllyel járt. A magyar udvari kancellária a *Társadalmi szerződés* latinra fordítását is szigorúan megtiltotta.

A 18. századot gyakran nevezik az „aureum scientiarum saeculum” időszakának. Nem egyértelmű ez a korszakjelző körülírás sem, hiszen nálunk csak II. József erőszakos rendelkezései nyitották meg a szervezett műveltség időszakát. Ezt a sokarcú európai periódust, ahogyan egykorú források gyakran emlegették, a „filozófia évszázadát”² az a nyitottság is jellemzi, ahogyan elfogadta Beccaria művét, a zseniális 106 oldalt. Azon talán nem kell meglepődnünk, hogy az inspirációt adó francia felvilágosodás hívei: Holbach, d’Alambert, Helvetius kitörő lelkesedéssel üdvözltek a fiatal jogász munkáját. Az viszont feltűnő, hogy a szangvinikus Voltaire milyen odaadóan kommentálta az általános részt, és Diderot milyen alapos értelmezéssel látta el – egy általa nem sokra becsült hivatásrend tagjának – tételes jogi okfejtéseit.

Az is a korszakot jellemző beszédes tény, hogy Voltaire és Beccaria egyaránt a jezsuitáknál tanultak, majd mindketten kitagadottá váltak. Beccaria korszakos műve a legélesebb kortársi kritikát Ferdinando Facchinei szerzetestől kapta, aki „Megjegyzések és észrevételek A bűnökről és büntetésekről című könyvről” feliratú munkájában a szerzőt „az olaszok Rousseau-jának”³ nevezte. A katolikus egyház intézményesen is támadta a művet, 1766-ban felvette az Index Librorum Prohibitorumba,

² MORTIER, Roland: *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*. Gondolat, Budapest, 1983. 11.

³ MADARÁSZ Imre: Büntetés és felvilágosodás. Egy nagy kis könyv elé. In *Cesare Beccaria: A bűnökről és büntetésekről*. Fordította, a bevezető tanulmányt írta Madarász Imre, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1989. 99.

amelyben még kétszáz évig szerepelt.⁴ Voltaire *Traité sur la tolérance*-a szintén ebben az évben került fel a tiltott könyvek egyházi listájára.⁵

Az is egy adalék a kor ellentmondásaihoz, hogy Beccaria – eleget téve az értelmesebb nemes-ifjakkal szembeni szülői elvárásnak – a paviai egyetemen jogi diplomát szerzett, de rögtön a régi jogot megtagadók sorába lépett, és a felvilágosodás lelkes híve lett.

A milánói filozófus-büntetőjogász gondolatai a kor tudósai és politikusai számára egyaránt újszerűen hatottak. William Blackston, aki egyébként „formális volt, pedáns, affektáló és hideg”, a végletekig konzervatív eszmerendszerében is helyet talált Beccaria téziseinek. Valamivel később Jeremy Bentham alapműnek minősítette a *Büntett és büntetést*. A legendás virginiai törvényhozó, Thomas Jefferson – maga írta – tőle vette büntetőjogi koncepcióját. A korszak vezető jogtudósai, a német Karl Ferdinand Hommel és a bécsi Joseph Sonnenfels a könyv megjelenése után a szerző részére azonnali pozitív teoretikus visszaigazolást adtak.⁶

Moses Mendelssohn és Immanuel Kant szintén elismerő szavakkal és megtisztelő kritikával illette Beccaria művét. Az utókor epikai óriásai közül Goethe is tisztelgett: a *Wilhelm Meisters Wanderjahren* soraiban napjainkig érvényes irodalmi emlékművet állított a milánói nemes tisztelétére. Ez a század, olvashatjuk, Beccaria és Filangieri korszaka, amikor „az általános humanitás elvei hatottak szerte a földön. Ezen általánost azonban a törekvő szellem, az erős jellem merőben a gyakorlatiasság jegyében formálta a maga képére. Nem is titkolta soha előttünk, hogy a [beccariai] liberális jelmondatot, a „legtöbbnek a legjobbat” elvét [a következő korszak] a saját ízlése szerint így alakította: „sokaknak azt, amit kívánnak.”⁷

⁴ Moos, Reinhard: Der Einfluss Cesare Beccarias auf das österreichische Strafrecht. *Juristische Blätter*, 1991/2. 70–71.

⁵ MUCSI Emese: Egy könyv-kétszáz év távlatából. *Világtörténet*, 1987/1. 79.; Voltaire műve *Traité sur la tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas* címmel 1762-ben jelent meg, és harcos kiállítás volt a vallási fanatizmus áldozatává vált Jean Calas mellett.

⁶ DEIMLING, Gerhard: Werk und Wirkung. In *Cesare Beccaria. Die Anfänge moderner Strafrechtspflege in Europe*. Hrsg. DEIMLING, Gerhard, Kriminalistik Verlag, Heidelberg, 1989. 11.

⁷ GOETHE, Johann Wolfgang von: *Wilhelm Meister vándorévei, avagy A lemondók*. (Goethe válogatott művei) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983. 72.

Az is az átmeneti korszak (sablonos gondolkodással nehezen érthető) mozzanata, ahogyan a korabeli európai hatalmasságok az uralmuk alapjait feszegető és a legitimitást új módon közelítő műre reagáltak. Mária Terézia új Constitutio Criminalisa fontos részeiben intézményesítette a humanizáló milánói gondolatokat. Az 1768. december 31-én megjelent pápens továbbra is számos középkori ihletésű büntetőjogi szabályt tartalmazott, de az uralkodó támogatta a jog reformját szorgalmazókat, a felvilágosodás eszméjével kacérkodó Anton Kaunitzot, az észjog professzorait, Anton Martinit és Joseph Sonnenfelst. Beccariának a tanácsadó hatalmasok között is akadtak védelmezői. Ez nem volt közömbös, hiszen szerzőnk a Habsburg Monarchia alattvalója volt, aki személyesen is sokat köszönhetett Kaunitz gróf kancellárnak és Firmian gróf milánói helytartónak. A fennmaradt iratok egy része arra utal, hogy Kaunitz 1769-ben azért szerzett tanári állást neki, hogy könnyebben eljusson a reformjaira kíváncsi cári udvarba.⁸ A másik verzió ravaszságot sejt a döntés mögött, miszerint Mária Terézia éppen azért juttatta tanszékhöz, hogy megakadályozza II. Katalin meghívását.⁹ A különös előléptetés okára van egy harmadik magyarázat is. Amikor 1766-1767 körül Kaunitz és Firmian megtudta, hogy II. Katalinnak céljai vannak a szerzővel, először megadták neki a kitelepedési engedélyt, majd meggondolták magukat és visszavonták. Ezzel egyrészt meg akarták akadályozni, hogy Beccaria esetleg további, radikális reformokat sürgető műveket írjon, másrészt így tarthatták meg őt hatalmi érdekkörben és hasznosíthatták tudását a helyi kormányzatban.¹⁰

II. Frigyes, a Beccaria által feldicsért „Észak Salamonja”, aki a szerző szerint „trónra ültette a filozófiát”, javarészt az 1764-es mű szellemében alakította át büntetőpolitikáját. Igaz, amikor számon kérték, hogy Beccaria tanácsára miért nem szüntette meg a halálbüntetést, azt válaszolta: „Kezdjék talán előbb a gyilkos urak.”¹¹ II. Katalin 1767-es Instrukciói szó

⁸ TARNAI János: Előszó. In *Beccaria és kora*. Ford. Tarnai János, Budapest, 1987. XLVIII.

⁹ MOOS i. m. 1991. 71.

¹⁰ MUCSI i. m. 1987. 79–80.; DRUŽININ, Nikolaj Michajlovič: Der Aufgeklärte Absolutismus in Russland. In *Der Aufgeklärte Absolutismus*. Hrsg. ARETIN, Karl Otmar Freiherr von, Köln, 1974. 324.

¹¹ KORINEK László: *Irányzatok a kriminológiai gondolkodás fejlődésében*. BM Könyvkiadó, Budapest, 2003. 15.

szerint követték Beccaria nézeteit, II. József személyesen rendelte el, hogy az általános büntető reform tervezetét Beccaria készítse el. A császár még a büntetőtörvénye címében is kifejezésre juttatta bölcs alattvalójához való viszonyát: az 1787. január 31-én kiadott pátenst „Allgemeines Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung” megnevezéssel bocsátotta ki.¹² Később a mű inspirátora e „beccariánus” törvénykönyv lombardiai variánsának elkészítésére kapott megbízást. II. Lipót személyes és szenvedélyes támogatója volt Beccariának; a nagyherceg abolícionizmus kezdetét jelentő toszkán reformjai köztudottan az ő szellemében fogantak.¹³

Melyik Beccaria? A nagy mű szövegváltozatai

A hazai jogtudományi szakirodalom alig vett tudomást arról a tényről, hogy Beccaria jogtudományi alpművének számos szövegváltozata jelent meg. Ezeket a variációkat két csoportra oszthatjuk. Az egyik körbe az első autentikus kiadás és ennek további három, olasz nyelvű verziója tartozik. Az eredeti olasz, 1764-es kiadás név nélkül, Livornóban jelent meg. Az opusban folyamatos szöveg található, nincsenek fejezetek, a korban szokásos módon, a margóra írva olvashatók a következő szövegrész tartalmi kivonatai. A könyv ebben a kiadásban 41 tartalmi egységre oszlik. Ehhez a csoporthoz sorolhatjuk az első kiadás évében napvilágot látott második (monacói) kiadást. Ebben sincsenek még fejezetek, de a szöveg tagoltabb az előzőnél. A harmadik, szintén olasz nyelvű változat Lausanne-Livorno helymegjelöléssel, 1765-ben jelent meg. Ez a verzió tartalmi és formai szempontból egyaránt fejlettebb az első csoportba tartozó megjelenéseknél, hiszen ebben már fejezeti tagolást és újabb tartalmi kiegészítéseket is találunk. A fejezetek száma ebben a változatban 45 volt.¹⁴

¹² AMMERER, Gerhard: *Das Ende für Schwert und Galgen? Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787)*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 11. Studien Verlag, Wien, 2010. 49–60.

¹³ MADARÁSZ I. M. 1989. 5.; EBEL, Friedrich – THIELMANN, Georg: *Rechtsgeschichte von der Römischen Antike bis zur Neuzeit*. Müller Verlag, Heidelberg, 2003. 299.

¹⁴ MUCSI I. M. 1987. 72.

A második csoportba tartozó szövegváltozatok sorát az időrendben negyedik, 1766-ban Franciaországban megjelent francia nyelvű kiadás nyitotta. Ezen már olvasható a szerző neve. A fejezetek sorrendje és száma megváltozott, a mű tartalmilag sok tekintetben átalakult. A művet André Morellet abbé (1727–1819), akadémikus, az *Enciklopédia* munkatársa és az enciklopédisták későbbi lelkes támogatója fordította. Morellet átalakította a fejezetek egy részét, bekezdéseket tett át egyik fejezetből a másikba.¹⁵ „A Morellet-féle változat egyik érdekessége, hogy olyan fejezet is van benne – mint például „A felségsértés büntette” (26. sz.) –, amely az eredetiben nem található meg. Morellet a 26. fejezetet az eredeti 8. fejezetének egy részéből kreálta, mivel úgy gondolta, a probléma olyan fontos, hogy érdemes külön részként tárgyalni.”¹⁶ A francia fordító – tartalmat is érintő – átdolgozását az újabb filológiai szakirodalom „Vulgata”-nak nevezi. A francia közvetítő célja az volt, hogy az első kiadás lazább szerkezetű, filozófiai ihletésű gondolatait jogi szakszöveggé alakítsa. Az átdolgozó arra is törekedett, hogy a mű „fegyver legyen a törvényhozói küzdelemben”, de ezzel „kegyetlenül tönkretette Beccaria úr könyvét.”¹⁷ Már a kortársak egy része is úgy vélte, hogy a „fordító ígéretével ellentétben egyáltalán nem tartotta tiszteletben az eredeti művet. Tökéletesen átírta azt, mintha csak azt feltételezte volna a szerzőről, hogy nem tudja saját gondolatait rendbe szedni. Nem csak hogy megváltoztatta a fejezetek sorrendjét, hanem még azt is megengedte magának, hogy az egész szöveget összezavarja.”¹⁸

A második csoportba tartozó szövegváltozat vált általánosan ismertté. Az első három teljes magyar fordítás a Vulgata szövegét követte. Magyarországon először az autentikusnak nevezhető, eredeti Beccaria mű 1989-ben, Madarász Imre fordításában jelent meg. Ha tehát a nagy tudós művét igényesen kívánjuk interpretálni, az eredetiség megjelölésére, a fordításoknál alapul vett változatokra is tekintettel kell lennünk.

¹⁵ Uo. 73.

¹⁶ Uo. 76.

¹⁷ GÁNGÓ Gábor: Beccaria Magyarországon [Cesare Beccaria: Büntett és büntetés c. könyvéről]. *Holmi*, 1993/7. 1045–1046.

¹⁸ MUCSI i. m. 1987. 73.; Friedrich Melchior Grimm azonban nem értett egyet vele, s a Correspondance littéraire, philosophique et critique (Párizs, 1812–1813) 17. kötetében erősen bírálta.

A mű szövegtani fontosságát hangsúlyozó gondolatmenet végén jegezzük meg, hogy Beccaria szerzőségével kapcsolatban is komoly kortársi aggályok merültek fel. A megírást inspiráló baráti társaság egyes tagjai, különösen a Verri fivérek terjesztették, hogy a Beccaria neve alatt megjelent gondolatok közös eszmecserék termékei. A mű megírásához is az adta az indítékot, hogy Pietro Verri sorra járta a milánói börtönöket, és feljegyezte az ott szerzett tapasztalatait. Sőt, naplófeljegyzése szerint neki a mű megírásában is döntő szerepe volt. „Mivel az anyag együtt volt, megírtam a művet és megszerkesztettem, így jött létre a könyv.” A kezdeti siker magyarázataként az is szóba került, hogy a mű „Montesquieu, Voltaire, Rousseau és a többiek műveiből átvett gondolatokra épül”, ezért „egyszerű plágium.”¹⁹ Ezek az állítások idővel feledésbe merültek, de – különösen a Morelli-adaptáció ismeretében – felvetik a szöveg alaposabb eredetelemzésének igényét.²⁰

Beccaria magyar nyelven és a hazai német kiadás

Látszólag egyszerűen megválaszolható kérdés, hogy ki és mikor fordította magyarra az eredeti, vagy az áldolgozott Beccaria művet. Ez sem így van, hiszen a fordításokkal kapcsolatban is vannak tisztázatlan, jogtudományi szempontból is releváns kérdések. Ezek egyike az első fordító személye.

Kosáry Domokos szerint az első magyar fordító Kazinczy Ferenc volt.²¹ Sárközy Péter is úgy tudja, hogy Cesare Beccaria híres tanulmányát, a *Dei delitti e delle pene*-t maga Kazinczy fordította

¹⁹ MUCSI i. m. 1987. 70., 79.; HERCZEG Gyula: Cesare Beccaria: Bűntett és büntetés. *Filológiai Közöny*, 1970/1–2. 227.

²⁰ Már Beccaria előtt is megfogalmazódtak büntetőjogi tárgyú itáliai reformjavaslatok. Lodovico Antonio Muratori a *De codice carolino* (1726) című művében büntetőjogi törvényeket sürgetett, a *Dei difetti della giurisprudenza* (1742) című munkájában a szigorú büntetéseket kifogásolta, és új büntető eljárásjogot követelt. HERCZEG i. m. 1970. 228.

²¹ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 263., 562., 599. A kérdés tisztázásának szükségességét Paczoly Péter vetette fel a 2015. április 22-i Beccaria konferencián.

1793-ban „A Törvények szelleme” címmel.²² Hencze Béla nyelvész is úgy fogalmazott, hogy „Kazinczy nálunk Beccaria első fordítója.”²³ Ezek az állítások tévesek.

A félreértést Váczy János okozhatta, aki a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának kéziratárában egy Kazinczy kéziratot talált, amelynek első négy lapja „Bévezetés a Törvények Lelke nevű könyvhöz” címet viselte. A bibliográfus hitelt adva a kézirat címének, a rövid szöveget a Kazinczy fordításairól készített 1914-es repertóriumában Montesquieu-fordításként regisztrálta. Így szerepelt a mű a Múzeumi Könyvtár egykori kéziratárának katalógusában is.²⁴

Rácz Lajos egy 1929-es tanulmányában elemezte a fordítást, és kimutatta, hogy az nem Montesquieu művének áttültetése. Úgy vélte, hogy a papírra vetett gondolatok Kazinczy önálló, egy hosszabbra tervezett dolgozatának bevezető részei lehetnek, amelyben az írófejedelem – Hobbes, Puffendorf, Rousseau, Montesquieu és Filangieri eszméinek hatása alatt – az állami, és főleg a büntetőtörvények reformja mellett tört lándzsát.²⁵ Rácz közölte a fordítás rövid szövegét is, amely három részt tartalmaz: „I. A Törvények eredetéről. II. Hol veszi eredetét büntető Hatalom. III. Következtetések: hogy a) a vétségekre a törvény, ne pedig a fejedelmi önkény szabjon büntetést; b) a büntetést rendes bíróságok szabják ki; c) a mérték felett való büntetés (tortúra) nem áll a közjó érdekében.”²⁶

A szerző tévedése gyorsan kiderült. Hencze Béla „Kazinczy ismeretlen értekezése” című írásában²⁷ kimutatta, hogy Kazinczy Beccaria: *Dei delitti e delle pene* című művének *Introduzione*, *Origine delle pene*, *Diritto di punire*, *Conseguenze* című fejezeteit az olasz eredetiből

²² SÁRKÖZY Péter: Olasz elemek a XVIII. századvégi magyar műveltségben. *Filológiai Közlöny*, 1989/2. 96.

²³ HENCZE Béla: Kazinczy ismeretlen értekezése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929/3. 343.

²⁴ VÁCZY János: Kazinczy Ferencz fordításai. *Akadémiai Értesítő*, XXV. 1914. 14. „43. Montesquieu: a' törvények' lelke. Fordította Kazinczy Ferencz. 1793. Eredeti kézirat 1–12 lap. (Múz. könyvt. Fol. Hung. 872.) sz.” Montesquieu nagy művét (*De l'esprit des lois*, 1748) Kazinczy és kortársai a „Törvények lelke” címen emlegették.

²⁵ RÁCZ Lajos: Kazinczy egy ismeretlen értekezése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929/1. 98.

²⁶ RÁCZ i. m. 1929. 100–102.

²⁷ HENCZE i. m. 1929. 341–345. Vö. MISKOLCZY Ambrus: Kazinczy Ferenc és Berzevichy Gergely furcsa vitája. *Múltunk*, 2010/1. 146.

fordította magyarra. A fordítást Morellet francia átültetéséből is végezhetette volna, de hogy eredetiből dolgozott, bizonyítja, hogy egy helyen idézi is az „olasz textust”, Beccaria eredeti szövegét.²⁸

Az történhetett, hogy a kézirat első tulajdonosa az első szöveglapra Montesquieu nevét írta, mert a *De l'esprit des lois* fordítását sejtette abban. Ezért a fellelt Beccaria fordítástöredéket kezdetben Montesquieu-fordításnak, később Kazinczy önálló fogalmazványának tekintették.²⁹

A Kazinczy-fordítás tehát Beccaria művéből való; ma már ennek megfelelően található a helyes megjelölés a Széchényi Könyvtár katalógusában. Kazinczy Ferenc szerint nem fordította le Beccaria teljes művét. Igaza van viszont az *Irodalomtörténet* egykori szemleírójának, hogy Kazinczy e töredék lefordításával megelőzte a magyar jogászvilágot.³⁰

Beccaria műve német nyelven is gyorsan megjelent. A legkorábbi német fordítás Hamburgban, 1766-ban Albrecht Wittenbergtől származik, és az első olasz nyelvű szöveget vette alapul. A második német fordítás Ulmban, Jakob Schultes munkája, ő is az autentikus 1764-es kiadást használta.³¹ A nagy mű a Habsburg Birodalomban német nyelven először Nagyszombatban, az egyetem kiadásában jelent meg 1776-ban. A munkát Koller Antal, Gyurkovics Ferenc kiváló tanítványa doktori értekezéséként választotta, amelyben az igazságszolgáltatás filozófiai kérdéseit boncolgatta, majd Beccaria és Sonnenfels gondolatait aktualizálta. A vitatézisek

²⁸ HENZE i. m. 1929. 344. Ismert, hogy Kazinczy Ferenc jól ismerte és gyakran hivatkozta Beccariát. Lev. II. 449., V. 409, 416. Magyar Hírmondó 1793 jan. 4; 1794 dec. 19. Vö. KARDOS Tibor: A magyar szentimentalizmus európai kapcsolatairól. *Filológiai Közöny*, 1964/3–4. 311.

²⁹ HENZE i. m. 1929. 343. Más kérdés, hogy Henze is pontatlanul fogalmazott: Kazinczy nem az egész művet fordította magyarra. Ma már helyesen szerepel a kézirat jelzete az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában. [Fol. Hung. 872. Kazinczy Ferenc fordítása Beccaria: Dei delitti e delle pene c. művéből. (1793 körül) Autogr. 6 f. 375 × 230 mm]. Várja a jogtudományi szempontokat tekintetbe vevő feldolgozást.

³⁰ Folyóiratok szemléje. *Irodalomtörténet*, 1929/7–8. 269.; PÁL József: Kazinczy Orpheusáról. In *Tanulmányok a 70 esztendő Végvári Lajos tiszteletére*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 27. Szerk. SZABADFALVI József – VIDA Gyula, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1989. 222–223.

³¹ Moos i. m. 1991. 69.

mellé Koller az ulmi német fordítás Mária Teréziának ajánlott, jegyzetekkel és kommentárokkal ellátott szövegét csatolta.³²

A hazai alapbibliográfiákban eltérő megjelöléssel, sőt szerzőséggel szereplő mű jogi szempontból szintén feldolgozásra vár.³³ Beccaria tanulmányai tehát német nyelven is terjedtek Magyarországon. A jakobinus időszak alatt azonban egy veszprémi ismeretlen szükségesnek látta, hogy egy Beccariát gyalázó német röpiratot magyarra fordítson.³⁴ A mű tehát hazánk nyelvén még meg sem jelent, amikor legfontosabb részének cáfollata magyarul már olvasható volt.

Teljes magyar nyelvű fordítások

A Dei delitti e delle pene eddig négy teljes szövegű magyar fordításban jelent meg. Az első teljes terjedelmű magyarítás Császár Ferenc jogász-irodalmár, akkori fiumei kormánysszéknél fogalmazó munkája.³⁵ A megjelenés indokára a szerző az ajánlásban utal: ekkor folytak az országgyűlési tárgyalások, ahol – többek között – a bűnügyi reformok

³² „Von der Verbrechen und Strafen, Nebst angehängten Fragen, und Lehrsätzen aus der allgemeinen Einleitung in die Staatswissenschaft, und der sämtlichen Polizey, welche Dem Glorwürdigsten Namen Marien Theresiens Kaiserinn, Königin zuzueignen und unter dem Vorsitze Franz von Gyurkowics kais. Königl. öffentlichen ordentlichen Lehrers der politischen Wissenschaften in dem großen akademischen Hörsaale Am August Vormittag öffentlich zu vertheidigen die Ehre haben wird Anton Edler von Koller. (8-r. 11 lev., 232 és 31. l.) Tyrnau, 1776.” KARDOS i. m. 1964. 311.

³³ Szinyei a művet Gyurikowics Ferencnek tulajdonította. SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1896. 183. A Petrik bibliográfiában önálló tételként, de a fordító megnevezése nélkül szerepel Beccaria műve. [Beccaria, Cesare Bonesana de] Von den Verbrechen und Strafen. Aus dem Italiänischen mit des... Verfassers eigenen... Ergänzungen nach der neuesten Auflage ins Deutsche übersetzt und mit vielen Anmerkungen vermehrt. Tyrnau 1776, mit dasigen Schriften. [8], 232 l. – 8. Ráday, Budapest]; KÁSTNER Jenő: Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XLVII. 1923. 142.

³⁴ *Bekkária a' Halálra Büntetésnek ellenzője meg tsáfoltatva*. Veszprém, 1795. OSZK. Quart. Hung. 1141.; Joó Tibor: Magyar nyelvű filozófiai kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban. *Athenaeum*, 1940/4. 250.

³⁵ „A bűnökről és a büntetésekről. Beccaria.” Ford. Császár Ferencz, Suppan Ferenc, Zágráb, 1843. VIII. 9–102 (recte: 202).

is napirendre kerültek. A korabeli hazai viszonyokat jellemzi, hogy a könyvet a fordító okos szervilizmussal József nádornak a „Magyar Haza mindenfelő boldogságának, s különösen nyelve virágra feslésének legbuzgóbb pártolójának” ajánlotta. Mintegy mentegetőzve írta, hogy e remekmű a magyart, a dánt, a svédet és törököt kivéve már minden európai nyelven megjelent, ezért hazai közönségnek szóló kiadása is időszerű.³⁶ Császár fordítását korrektnek tartják, de a korabeli jogi terminológia fejletlensége miatt ma már nehezen értelmezhető, más fordításokhoz mérve egyes helyeken „összevethetetlenül archaikus.”³⁷

A második teljes fordítás két kiadást élt meg.³⁸ A fordító Tarnai János kúriai bíró, kiváló jogi szakíró volt. A fordítás szintén az olasz Vulgata szövegét vette alapul. A korszellemet és a jogtudományi irányzatokat elemző bevezető tanulmány nyomon követi Beccaria jogtudományra és az európai legiszlációra gyakorolt hatását. A harmadik fordítás Sebestyén Pál nemzetközi jogász, diplomata munkája.³⁹ Az áttüztetett Beccaria szöveget kísérő bevezető tanulmány azonban számos tárgyi tévedést tartalmaz. Ezeket az újabb szakirodalom javarészt kiigazította.⁴⁰ Végül negyedikként, 1989-ben látott napvilágot az első olyan fordítás, amely Beccaria eredeti olasz szövegét kínálja a magyar nyelvű olvasónak. A négy fordítás közül tehát csak az utolsó vette alapul Beccaria eredeti művét. A fordító Madarász Imre italianista utal arra, hogy az egykori szerző szellemiségét követte, aki „nem jogi szakmunkának, hanem a felvilágosodás

³⁶ Az ajánlás hangsúlyozta, hogy a mű „az egész emberiség javát szorosan érdeklő munka, még a haza országosan egybegyűlt, s hozandó törvényeik által egy egész Nemzet jólétét tán századokra megállapító Atyjainak figyelmét is méltán magára vonhatja.” A „Magyar Beccaria” kettős értelemben lenne hasznos a nemzetnek. „Először, maga a munka emberiség közboldogságát tárgyazó érdekes foglalatja; másodszer és főképp azon hódoló (VIII.) tisztelet által, mellyel a Magyar nemzet Főnséged, mint hasonlíthatatlan nádora iránt viseltetvén, ezen őszinte tiszteletét a Főnségedtől kegyelmesen pártfogolt tárgyakra is kiterjeszti.” Uo. VI–VII.

³⁷ GÁNGÓ i. m. 1993. 1049.

³⁸ BECCARIA, Cesare: *Büntett és büntetés*. Fordította és bevezette dr. Tarnai János. Révai Leó kiadása, 1887. 120.; BECCARIA, Cesare: *Büntett és büntetés*. Fordította és bevezette dr. Tarnai János. Második, átdolgozott kiadás. Olcsó Könyvtár, 1799–1805. sz. Franklin, 1916. 191.

³⁹ BECCARIA, Cesare: *Büntett és büntetés*. Fordította Sebestyén Pál. Bevezető tanulmányt írta Kádár Miklós. (Az állam- és jogtudomány úttörői, 6.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 140.

⁴⁰ MUCSI i. m. 1987. 67–69.

büntetőjogi manifesztumának” szánta gondolatait, és „amelyet gyümölcsözőbb az általános eszmétörténet, s konkrétan a felvilágosodás eszme-rendszere felől közelíteni.”⁴¹

A fordítások az értelmezési körüket, az átültetés célját, körülményeit, az ősforráshoz való viszonyukat tekintve radikálisan eltérnek egymástól. Különböznek abban is, hogy az alapművet mennyiben tekintik jogi szakmunkának, a benne található kulcskategóriákat filozófiai vagy szűkebb szakmai terminusnak fogják-e fel. Már a mű címének fordításai is tükrözik ezt a különbséget, hiszen a „bűn” kifejezés általánosabb értelmet sugall, a „büntett” kategória egy konkrét büntetőjogi értelmet közvetít. Balogh Jenő, a dualizmus időszakának kiváló büntetőjogásza egyébként egy tanulmányában a jogi szempontból pontosabb, „bűncselekmény” kifejezést használta.⁴² Láttuk azt is, hogy nincs „egy” Beccaria, a hivatkozásainkban ezért tekintetbe kell vennünk az eredeti és az átdolgozott mű közötti fontos különbségeket. Feltehetően elérkezett annak az ideje, hogy egy kiváló olasz nyelvismerettel rendelkező jogtudós elkészítse a két Beccaria-verzió összehasonlító elemzését, és a korabeli jogi terminológiát tekintetbe vevő, azokat a mai kategóriákkal megfelelően hiteles fordítását.⁴³

Filozófus vagy jogász?

A hazai filológiai szakirodalomban megjelent egyik markáns vélemény szerint a mű nem jogtudományi értekezés, hanem olyan munka, amely kora szellemi irányzatait követve elmélkedik a bűn fogalmáról. Eszerint Beccaria megkülönböztetve a vallási, a természeti és az emberi erényt és bünt, arra a következtetésre jutott, hogy csak a vallási erény és bűn fogalma egy és változatlan, az emberi erény és bűn fogalma relatív, az emberi viszonyokkal együtt változik. Ezeket a kategóriákat elkülönítve

⁴¹ MADARÁSZ i. m. 1989.; MADARÁSZ Imre: Büntetés és felvilágosodás. In BECCARIA, Cesare: *A bűnökről és a büntetésekről*. Fordította Madarász Imre, Attraktor, Máriabesnyő, 2012. 112. Vö. GÁNGÓ i. m. 1993. 1049.

⁴² BALOGH Jenő: Emlékbeszéd Fayer László levelező tag felett. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, 13. 6. sz.), MTA, Budapest, 1907. 177. Máté András tanulmányában a *Vétségek és büntetések* címet használja. Vö. MÁTÉ András: A román büntetőjog. Történelmi tabló. *Korunk*, 2010/7. 35.

⁴³ Jelen sorok udvarias ösztönzésül szolgálnak Paczolay Péter részére.

kell megalkotni a törvényeinket, és ilyen módon kell állást foglalni a büntetés jogosságáról és hasznosságáról is. A könyv tehát – ebben az értelmezésben – filozófiai követelmények nyomán és nem jogi következtetések alapján sürgeti a büntetőjogi viszonyok megreformálását.⁴⁴

Arra már Hajdu Lajos is utalt, hogy a felvilágosodás büntetőjogi nézeteit elsődlegesen nem kriminalisták, hanem általános szemléletet követők, ahogyan ő nevezte, laikusok dolgozták ki. Ők a dolgok mélyebb értelmét keresték, akiket nem kötött gúzsba a hivatalos jogászok gondolkodásában megkövesedett sokféle tudományos előítélet, tekintély. A felvilágosítók nem tudományos művekben fejtették ki büntetőjogi koncepcióikat, gyakran szemükre is vetették emiatt, hogy tudománytalanok, ahogyan Eugène Lermière – a 19. század ismert francia büntetőjogászának epigrammája mondja – „becsüljük Beccariát, aki szereti az emberséget, de egyáltalán nem ismeri a (jog)tudományt és a történelmet.”⁴⁵ Ennek ellenére szerzőnk világosan látja, hogy Beccaria sajátos szerepet vállalt: míg az illuministák egy-egy részterületet műveltek, ő ezeket a modernizáló tételeket összefoglalta, és rendszerbe szerkesztette. Ezért tett szert jelentősebb befolyásra, mint francia mesterei, annak ellenére, hogy műve nem eredeti koncepcióra épül, tételeinek a francia felvilágosodás (az enciklopédisták és mások) tanai képezték az alapját.⁴⁶

Hajdu Lajos fenti véleménye ma is helytállónak tekinthető, megjegyezve, hogy ezúttal sem közömbös annak ismerete, hogy melyik szövegváltozatról, melyik kiadásról, sőt melyik fordításról van szó. A Morrellet-változat erősebb filozófiai tartalma, általánosított gondolatai nem tulajdoníthatóak (vagy róhatók fel) az ősváltozat szerzőjének.

Ebben a kérdésben talán megfelelőbb lenne az a közelítés, hogy Beccaria eredeti műve egy kiváló jogász jogfilozófiai gondolatait tartalmazza. Olyan mű, amely a kor társadalombölcseleinek gondolatait összegzi,

⁴⁴ MUCSI i. m. 1987. 68.; Beccaria, Cesare, Marchese szócikk. In *Jogi Lexikon*. Főszerk. LAMM Vanda – PESCHKA Vilmos, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest, 1999. 67.

⁴⁵ HAJDU Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 145.

⁴⁶ HAJDU i. m. 1971. 142–143.; Beccaria a büntetőjogot nem a szakemberek, a jogászok belügyének tekintette, hanem minden állampolgár, gondolkodó ember közügyének, mondván „Boldog az a nemzet, ahol a törvény nem szaktudomány”. MADARÁSZ i. m. 1989. 6.

és nem csupán a szűkebb értelemben vett jog alapkérdéseire, hanem a hatalomkezelgetetés államfilozófiai alapjaira is figyelmet fordít. Gabriel Tarde, a legkiválóbb francia kriminológusok egyike azért bírálta Beccariát, mert tükröztette a korabeli filozófusok és dilettánsok „érzelgős emberszeretetét, naiv optimizmusát és túlzó individualizmusát.” Azt viszont a klasszikus büntetőjogi irányzatot támadó Tarde sem vitatta, hogy ezek a nézetek a tágabb értelemben vett jog szféráját érintették, és írásba foglalták azon garanciákat, amelyek akár az eljárás, akár az anyagi büntetőjog terén a hatalom önkényével szemben az egyéni szabadság és a polgárok jogait biztosítják.⁴⁷

Szellemi eredők

A *Dei delitti e delle pene* címlapjára Beccaria egy Francis Bacon idézetet választott a számos kiadást megélt „*Sermones fideles, ethici, politici, oeconomici, sive, Interiora rerum*” című műből. Az idézet szövege: „Minden dologban, különösen a nehezebbekben, nem várható el, hogy valaki egyszerre vessen és arasson, hanem szükséges egy várakozási idő, hogy azok fokozatosan megérhessenek.”⁴⁸ Ez a citátum Bacon munkájának igazságszolgáltatásra vonatkozó fejezetéből való, annak utolsó mondata. A szerző kiválasztása nem volt véletlen: a francia enciklopédisták nagyra becsülték, és neki ajánlották művüket. „Legtöbb hálával Bacon kancellárnak tartozunk, aki a tudományok és mesterségek általános lexikonjának eszméjét fölvetette” – írta Diderot. A mottó szövege szintén elemzést érdemelne, ahogyan az is, hogy milyen egyéb hatás mutatható ki az angol gondolkodó idézett és egyéb (jogfelfogást tükröző) műveiből. Elgondolkodtató mindenestre, hogy Beccaria Bacon utópikus *Új Atlantiszt* felidézve az igazságügyi reformok fontosságára, de a megvalósítás

⁴⁷ Vö. TARDE, Gabriel: *La philosophie pénale*. Éditions Cujas, Paris, 1890. 44. Idézi: BALOGH i. m. 1907. 177. Újabban: MADARÁSZ Imre: A jogreformer és a „Fények” filozófusai. A felvilágosodás állambölcsületének hatása Cesare Beccaria A bűnökről és a büntetésekről című értekezésére. *Italianistica Debreceniensis*, 2009/16. 96–97.

⁴⁸ In rebus quibuscumque non expectandum, ut quis simul et seriatim et metat, sed praeparatione opus est, ut per gradus maturescant. Fr. Baconi de Verulamio [BACON, Francis]: *Sermones fideles, ethici, politici, oeconomici, sive, Interiora rerum. Accedunt Faber fortunae, Colores boni et mali, &c.* 1628-as, 1644-es és 1764-es kiadások, 104.

szükségszerű fokozatosságára utalt. Jól ismerte kora szívós hagyományait, és tudhatta, hogy főbb reformkövetelései, különösen a kínzás és a halálbüntetés eltörlése, rövid időn belül nem valósíthatók meg.⁴⁹

Beccariának Baconhoz és az enciklopédistákhoz fűződő szellemi kapcsolata magából a műből is szövegszerűen kimutatható. Erre utalt Tarnai János is, miszerint „az enciklopédisták jogbölcselemben benne találta legvilágosabb kifejezését, de oly alakban, mely nemcsak meggyőzőtt, hanem megindított és lelkesített is.” Eszméi jelen voltak már korábban: Baconnal való rokonsága közismert irodalmi tény volt, maga említette, hogy Montesquieu „fényes ösvényén” halad,⁵⁰ és Rousseau gondolatait is felhasználja. „Azon eszményeket tette magáévá, melyek századok óta vezényelték” a progresszív emberi gondolkodást. „Azon eszméket, melyek a könyv megjelenése után alig huszonöt évvel a francia forradalomhoz vezettek.”⁵¹

Gángó Gábor a közelmúltban vetette fel, hogy elemezni kellene Beccariának a magyar természetjogi gondolkodásra gyakorolt hatását. Véleménye szerint „a büntetőjogi viták során Magyarországon egyszerre jelentkeztek és egymás mellett hatottak a természetjogi és a jogi pozitivizmus eredendően egymást felváltó eszmeáramlatai.”⁵² Az európai eszmei áramlatok hazai transzfermechanizmusát kiválóan ismerő szerző utal arra is, hogy követni kellene a szerződés tan Beccariára gyakorolt hatását. Megszívlelendő gondolatok ezek, annak ellenére, hogy a hazai hatások jogtörténeti, főleg intézménytörténeti vizsgálata részben megtörtént.⁵³

A mű természetjogi (honosított kifejezéssel: észjogi) karakterére már Tarnai János utalt. Beccaria előtt „A lett dolognak, a történeti fejlődésnek, a tételes vagy szokásos büntetőjognak nincs tekintélye.” Beccaria szerint az intézmények méltatásánál és értékelésénél el kell felejtetni a

⁴⁹ ESER, Albin: Gondolatok az „emberközpontú” büntető igazságszolgáltatásról. *Magyar Tudomány*, 1995/11. 1343.

⁵⁰ MADARÁSZ i. m. 2009. 99.

⁵¹ TARNAI i. m. 1887. V.

⁵² GÁNGÓ i. m. 1993. 1053.

⁵³ BALOGH, Elemér: *Die ungarische Strafrechtskodifikation im 19. Jahrhundert*. (Rechtsgeschichte und Rechtsgeschehen, 12.) LIT, Berlin–Münster–Wien–Zürich–London, 2010. 37–38.; Gönczi, Katalin: Wissenstransfer bei den Kodifikationsarbeiten im ungarischen Vormärz. In *Ius commune*. XXV. Hrsg. SIMON, Dieter – STOLLEIS, Michael, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1998. 266.

történeti hagyományokat, mert a helyes jogpolitika alapjait az észben, a természetben és az ember elévülhetetlen érzelmeiben kell keresni. Ami ezen az alapon szükséges, az célszerű és igazságos, ami felesleges, az önkényes és igazságtalan.⁵⁴

Hazánkban Beccaria korszakos műve Deák Ferenc természetjogi alapú gondolkodásmódjára is nagy hatással volt. Zala bölcse németül olvasta a munkát, amelynek főleg a büntetőjogi szabadsággaranciákról, az emberileg elfogadható büntetés kellékeiről, a halálbüntetés eltörlésének szükségességéről és a testi büntetések korlátozásáról szóló részei jelentek meg kerületi táblai vagy követi értekezleti beszédeiben. Első elhíresült törvényhozói felszólalásában a halálbüntetés ellen szolt, ebben is követte a jogfilozófus tételeit. Később is gyakran érvelt a bírói méltányosság mellett, hivatkozott az életet megtartó kegyelem fontosságára, utalt a büntetőjogi megtorlás értelmetlenségére. A büntetőjogi tervetről 1832-ben írt észrevételeiben a jogszolgáltatás törvényhez kötöttségéről, az ártatlanság vélelméről, az anyagi és erkölcsi rehabilitációról, a rendkívüli bíraskodás visszaszorításáról írt. Határozottan elutasította a korabeli inkvizíciós jellegű eljárást. „A vétek maradjon inkább büntetlenül – vallja –, mintsem hogy valamely, talán ártatlan polgárnak igazságtalan sérelem okoztassék.” A törvények értelmezéséről szóló 1834-es országgyűlési beszéde is Beccaria természetjogias gondolatmenetére épült.⁵⁵

A felvilágosult gondolkodás természetes elemének tekinthető racionalizmus is tükröződik a műben. Az olasz racionalizmus igazi tudományos eredményeit éppen a milánói felvilágosodók, a *Caffé* folyóirat körének közgazdasági és jogtudományi művei, főleg Cesare Beccaria könyve, és Pietro Verri gazdaságtörténeti tanulmányai (*Saggio sulla grandezza e decadenza del commercio in Milano*, 1764., *Storia di Milano*, 1785) közvetítették.⁵⁶

⁵⁴ TARNAI i. m. 1887. VII.

⁵⁵ STIPTA István: Deák Ferenc nézetei a jogról, igazságról és a hatalomról. *Jogtörténeti Szemle*, 2003/3. 1–2.; TÓTH J. Zoltán: *A halálbüntetés intézményének egyetemes és magyarországi jogtörténete*. Századvég, Budapest, 2010. 238.

⁵⁶ SÁRKÖZY Péter: A XVIII. századi olasz költészet alakulása az Árkádiától a preromantikáig. *Filológiai Közöny*, 1977/1. 65.

A kontraktualizmus vizsgálatára a jogtudományi kutatásnak is nagyobb figyelmet kellene fordítani.⁵⁷ Igaz, erre is történt már kísérlet korábban. Notter Antal tanulmánya kimutatta a párhuzamot, egyben a hangsúlybeli eltéréseket Blackstone és Beccaria szerződéselmélete között. Míg az angol filozófus-jogász szerint az emberek az államot megelőző időben föltétlenül szabadok voltak, a polgári társadalomba lépve, „ezen oly becses vásár áraként” végképp föláldozták szabadságuk egy részét. A szerződő polgárok Beccaria szerint is föláldozták szabadságuk egy részét, de azért, hogy a maradék másik részt annál biztosabban élvezhessék. Szerzőnk erre a szerződésre vezeti vissza a büntetőjogi legitimitást, a *ius puniendi*, az állam és az uralkodó büntetőjogi hatalmát. Szerződéstana magában foglalja azt a követelményt, hogy az önként átadott szabadságrészekből képzett hatalmat az uralkodó a társadalom és az egyesek biztonsága érdekében köteles gyakorolni.⁵⁸

Beccaria újszerű, a büntetőjogi dogmatika szerint is értelmezhető utilitarista felfogást követett. Hasznossági elméletének sarktétele, hogy „minél több embert minél nagyobb boldogságban kell részesíteni.” Meglepető párhuzamban tárgyalja például az öngyilkosságot és a kivándorlást (35. §), és arra jut, hogy a társadalomnak kisebb kárt okoz az öngyilkos, mint a vagyonát kivonó kivándorló. Elméletének egyik kései magyarázója Diamant József szoros párhuzamot vont Beccaria és Jeremy Bentham felfogása között. Az 1916-os tanulmány szerint „Beccaria a büntetőjog terén, Bentham a jog egész vidékén megveti a törvényhozás tudományának alapjait, és e tudomány politikai alaptétele, célja, ideálja lesz a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága. Ez a tétel azért jelent forradalmat, mert az arisztokráciával szemben a demokrácia, sőt módosított

⁵⁷ Ebben a kérdésben a közelmúltban kiváló konferencia-tanulmány született. Vö. MADARÁSZ Imre: Cesare Beccaria és a társadalmi szerződés felvilágosodás-kori elmélete. In *Jog és irodalom*. (Szegedi Jogász Doktorandusz Konferenciák, 1.) Szerk. VARGA Norbert, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2011. 107–125.

⁵⁸ NOTTER Antal: A természetjog. *Bölcseleti Folyóirat*, 1905. 566.; Irodalom. Cesare Beccaria: Büntetett és büntetés. Fordította és bevezette: dr. Tarnai János. Budapest, 1916. *Ügyvédek Lapja*, 1916/25. 7.; TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés a XVII. századi természetjogban és a felvilágosodás filozófiai gondolkodásban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2008/1–2. 169.; MADARÁSZ i. m. 2009. 107.

alakjában a szocializmus ideálja s ezek igényei igyekeznek velük kielégítést nyerni a jog terén.”⁵⁹

A mű hatásának lehetséges magyarázatai

A munka nagy hatást gyakorolt a jogászokra és felvilágosult filantrópokra, monarchákra és republikánus államférfiakra, jogászokra és irodalmárookra egyaránt.⁶⁰ Rendkívüli hatásának okait vizsgálva, először talán arra kell utalni, hogy Beccaria nem merőben új gondolatokat fogalmazott meg. Alapeszméi sporadikus formában jelen voltak már korábban. Baconnal való rokonsága közismert irodalmi tény, ő maga is említi, hogy a kiválasztott elvekben Montesquieu mentén halad, és bevallott elvi kiindulópontja a Rousseau-féle társadalmi szerződés. Gerhard Deimling, a jelenkori büntetőjogász szakértők egyike is arról ír, hogy Beccaria azon eszményeket tette magáévá, amelyek már századok óta vezényelték a progresszív emberi gondolkodást. Azon eszméket, melyek a könyv megjelenése után alig huszonöt évvel a francia forradalomhoz vezettek.

Már a kortársaknak is feltűnt Beccaria komplex közelítésmódja. Maga írta: „Igen kevesen vizsgálták a büntetések kegyetlenségét, a bűnvádi eljárás hiányosságát, a törvényhozás azon részeit, melyek amilyen fontosak, ép annyira elhanyagoltak Európában.” A gyors percepció okát kutatva említhetjük sajátos módszertanát is, hiszen „igen kevesen vállalkoztak arra, hogy az alapelvekre menvén vissza, lerombolják a századok halomra gyűlt tévedéseit; hogy legalább azon erővel, melyet az igazság ismerete nyújt, mérsékeljék korlátlan folyásában azon vészes irányú hatalmat, mely eddig a hideg kegyetlenség törvényesített mintaképe volt.”⁶¹

⁵⁹ DIAMANT József: Beccaria és Bentham. Reflexiók Tarnai új Beccaria kiadásához. *Jogtudományi Közlöny*, 1916/31. 274.; TARNAI i. m. 1887. VIII.; HORVÁTH Nóra: Az ismeretlen Jeremy Bentham. Az antipátia princípiumának jelentősége Bentham pederasztjáról szóló írásában. *Világosság*, 2008/9–10. 55.

⁶⁰ DEIMLING, Gerhard: Vorwort. In *Cesare Beccaria. Die Anfänge moderner Strafrechtspflege in Europe*. Hrsg. DEIMLING, Gerhard, Kriminalistik Verlag, Heidelberg, 1989. V.; SZEMERE i. m. 1841. 52–53., 61., 66., 85.

⁶¹ HALMÁGYI Sándor: Beccaria. *Magyar Igazságügy*, 1887/1. 17. A Beccaria-szöveg a Tarnai kiadás 7. oldalán található.

Beccaria legmerészebb elvi újítása az volt, hogy elutasította a korábbi büntetőjogot uraló abszolút elméleteket és az engesztelés (expiatio) tanát. A vallási alapokra támaszkodó felfogást gyökerében támadta, a vallási fogalmakat száműzte elméletéből. Álláspontja szerint az erkölcsi cselekményeknek, éppen úgy, mint a természetieknek, elhatárolt körük van, és ahogyan a természetieket, úgy ezeket is többféleképpen korlátozza az idő és a tér. Erre az eredményre kellett jutnia, amikor arányt keresett a büntetés és a bűnhődés között, amikor a büntetés enyhességét követelte és a bűnkutatás korlátozását kívánta. A kor öröklött büntetéstani felfogása az engesztelésre épült. Ennek célja Istennek az ember belső rosszságért való kibékítése volt, amit a bűnös minél szigorúbb megbüntetése útján lehetett elérni. Ebből eredt az a felfogás, hogy nincs olyan testi kín, amely súlyát tekintve a belső gonoszsággal felérne, és nincs olyan eszköz, amit a bűnösség kiderítésére ne lehetne alkalmazni. Az anyagi jogban ez a felfogás vezetett a kegyetlen büntetésekhez, különösen a minősített halálbüntetéshez, az eljárásban ez a nézet legitimálta az inkvizíciót és a kínvallatást.⁶²

Beccaria ebben a kérdésben mindenkinél bátrabban foglalt állást. Ezen a ponton a büntetőjogi okfejtése a társadalom szerkezetének újfajta interpretációját, a törvény és a büntetés tökéletesen újszerű értelmezését eredményezi. A büntetést évszázadok óta az isteni rend elleni vétkek szankciójának tekintették, és a bűnhődéssel kapcsolták össze. A bűn azonosult a halálos bűnnel, büntetése pedig egy vallásos értelemmel átitatott szellemi összképbe illeszkedett. Csak így érthetjük meg az egykori inkvizítorok törekvéseit, Jean Calas bírának hajthatatlanságát, a Damiens-ra kimért büntetés kegyetlenségét vagy az ifjú Barre lovag ítéletének irracionális szigorúságát.⁶³

E felfogással szembeni eredményes küzdelem nyomán alakult ki a szokásos Beccaria-kép arról a felvilágosult fiatal humanistáról, aki a büntetések brutalitása ellen küzdött, és a jogállamiság büntetőjogon

⁶² TARNAI i. m. 1987. IX.; Beccaria Madarász Imre szerint is visszautasítja az addigi büntetőjog tudomány kettős hivatkozási alapját, a mózesi törvények és a Corpus Juris tekintélyét. MADARÁSZ i. m. 1989. 7.

⁶³ MORTIER, Roland: A gondolkodók: lelkiismereti válság és „filozófiai” szellem. A bűntől a bűncselekményig. Beccaria. *Helikon*, 1984/1. 16. Vö. KUMINETZ Géza: Megfontolások a büntetésekről, különös tekintettel a halálbüntetésekre-katolikus szemmel. *Iustum Aequum Salutare*, 2010/4. 193., 195.

belüli értékeinek élharcosává vált. Az utókor olyan kriminálpolitikust láttott benne, aki egy szekularizált, metafizikától mentes, racionális állami büntetőpolitikát követelt.

A mű hatását vizsgálva említenünk kell azt is, hogy gondolatai egyszerűek, könnyen befogadhatóak voltak. A szerző ráadásul nem csupán intellektuális szinten hatott, hanem megindított és lelkesített is. Cesare Beccaria új fejezet nyitott a tudományos értelemben vett stílusan területén. Kevésbé ismert, hogy ő írta a *Ricerche intorno alla natura dello stile* (Kutatások a stílus természetéről) című művet.⁶⁴ Az volt az alaptétele, hogy az új dolgok a tehetséges írókat új stílus alkalmazására, új szavak kreálására kényszerítik. Beccaria a stíluskérdést a mondanivaló egésze szempontjából ítélte meg. Felfedezte a metafora és hasonlat funkcionális voltát, rámutatott arra, hogy struktúrájuk és alkatuk függ az adott kortól, de az élénk metaforák és hasonlatok olyan szükséges szakirodalmi kellékek, amelyek erőre kaphatnak egy későbbi, megváltozott korban is.⁶⁵

Hajdu Lajos is felfedezte Beccaria gondolatainak dinamizmusát, stílusának újszerűségét. Azt is hangsúlyozta, hogy a felvilágosult szerzőket a jus conditum elleni vitában nem a tudományos objektivitás vezérelte, hiszen ehhez a feladathoz politikusok és moralisták, az akciók és tettek emberei kellettek. Ahogyan a korban jól ismert trentói szerző, Carlo Antonio Pilati kifejezte: „az ilyen súlyos problémákat elemző könyveket, ha az író szelíden érvel, szívesen olvassák ugyan, de könnyen el is felejtik. Ha viszont a könyvben villámok cikáznak, mennydörgés hangzik és vihar dúl, ha érződik a műben a szerző heves izgatottsága és felháborodása, akkor a minden előítéllettől mentes olvasó szíve is megrendül és átveszi az író szenvedélyét.”⁶⁶ Megtartva e gondolat értékét, tegyük hozzá, hogy e szellemi harc javarész szakkérdésekről folyt, így annak nélkülözhetetlen résztvevői voltak (többek között) a büntetőjog kiváló ismerői is.

⁶⁴ GOLINO, Enzo: A militáns kritika. *Helikon Világirodalmi Figyelő*, 1985/2–4. 253.

⁶⁵ HERCZEG Gyula: Az illuminismo stílusvitáinak társadalmi háttere. *Filológiai Közlöny*, 1961/1–2. 21. Ami Beccaria stílusát illeti, „ez »a természetes, a beszélt nyelv« jogainak »irodalmi forradalmát« jelentette, »úgyiszólván a realizmusét, szemben a konvencionális retorikával«”. RÓNAI Mihály András: Beccaria (szócikk). In *Világirodalmi lexikon*. I. Főszerk. KIRÁLY István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 771.

⁶⁶ HAJDU i. m. 1971. 146.

A mű magyarországi hatásának története, a büntetőügyi reformgondolatok terjedésének módja jelentős részben ismert.⁶⁷ A haladó eszmék érvényesülésének korabeli korlátaira utalt Kazinczy Ferenc 1825-ben írt levele, amelyben egy Zemplén megyei követválasztási küzdelmet kommentálva azt írta Dessewffy Józsefnek: „Szeretem én, a’ ki Montesquieut, Filangierit, Beccariát, Sonnenfelset megtanulta: de az én vélekedésem szerint a’ Követben semmi sem kívántatik annyira mint a’ reménytől ’s félelemtől szabad lélek, ’s én Szemerét ilyennek ismerem.”⁶⁸ Látjuk tehát, hogy a korai magyar reformidőszakban nem a kiváló tudást, hanem az idegen hatalommal szembeni bátor kiállást tekintették a közéleti szereplés legfontosabb kritériumának.

Beccaria büntetéstana és gyakorlati büntetőjoga

Az utókorra kettős Beccaria-kép hagyományozódott. Az egyik egy felvilágosult fiatal gondolkodót idéz, aki kivételes teoretikus készséggel a büntetések brutalitása ellen küzdött, és harcosan képviselte a jogállamiság büntetőjogi alapértékeit. Ezzel párhuzamosan nevéhez kapcsolódott egy olyan gyakorlati büntetőjogász képe, aki egy gyakorlatias, hatékony állami büntetőpolitikáért szállt síkra.⁶⁹

A modern büntetőjog teoretikus megalapozását tekintve is vannak „szerzőségi” viták. Bónis György Montesquieu-t nevezte a „kriminálpolitika atyjának”, akinek felfogása a szabadság és a büntetőjogi garanciák közötti kapcsolatról „megragadta a burzsoázia későbbi ideológusainak képzeletét.” A milánói iskola képviselői egyszerűen követték őt. A gyakorlati büntetőjogra azonban szerintem is Beccaria volt nagyobb hatással, aki annak köszönheti világhírét, hogy a kegyetlen és önkényes feudális

⁶⁷ PENKE Olga: A gondolatok terjedésének nyílt és rejtett útja: Bayle, Beccaria, Pascal és Voltaire Péczeli József könyvtárában. *Magyar Könyvszemle*, 2014/3. 336–352.

⁶⁸ VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIX. MTA, Budapest, 1909. 395.; HENZE i. m. 1929. 344.

⁶⁹ NAUCKE, Wolfgang: *Über die Zerbrechlichkeit des rechtsstaatlichen Strafrechts. Materialien zur neueren Strafrechtsgeschichte*. Nomos, Baden-Baden, 2000. 37.

büntetőjogot ő támada meg először azzal a „szenvedélyességgel és alapossgal, mely Montesquieu és a felvilágosítók könyveiből hiányzott.”⁷⁰

Beccaria teoretikus érdemei nem vitathatók. Új büntetőjogi iskolát alapított, amelynek alapvető követelménye a jogegyenlőség elvének érvényesítése, a büntető igazságszolgáltatás humanizálása és igazságosabbá tétele. Az új irányzat fontosságot tulajdonított a büntetőjog alkotmányjogi megalapozásának, az anyagi és eljárásjogi szabadsággaranciáknak. Követelte az irracionális szabályok és a középkori szokásrend kiiktatását. A büntetési rendszert is új alapokra helyezte. Az iskola alapítója és követői naivnak bizonyuló hittel remélték, hogy a szabadságvesztés a legtöbb bűntettet megjavítja, tehát a speciális prevenció hatékony büntetőjogi eszköze lesz.⁷¹

Beccaria szerint a középkor büntetési rendszere hibás elvi alpra épült. A büntetések kegyetlensége, a kínvallatás alkalmazása, a szentségtörés miatti brutális szankciók a vallási és a társadalmi szférák összevararásának következményei. Beccaria kiváló jogász logikával választotta el egymástól a bűnt és a bűncselekményt, az utóbbit a társadalmi rend elleni agresszióknak nevezte, és arra az okozott kárral arányos büntetést szánt. „Ha összezavarunk lényegüknel fogva különböző alapelveket – állítja a Bevezetésben –, semmi remény arra, hogy helyesen gondolkodunk politikai dolgokról. A teológusok feladata megállapítani a helyes és helytelen határvonalát annak kapcsán, hogy egy cselekedet belsőleg jó-e vagy gonosz; a politikában a helyes és helytelen kapcsolatának meghatározása – vagyis azé, hogy mi hasznos és mi káros a társadalomnak – a publicista feladata”.⁷²

Beccaria ezen az elvi alapon tagadta a kínvallatás jogosságát is. „A fájdalom nem lehet az igazság kritériuma, s aki ennek az ellenkezőjét hiszi

⁷⁰ BÓNIS György: Montesquieu jogi és politikai nézetei. In *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*. 7/3. Szerk. SZABÓ Imre, MTA, Budapest, 1956. 236.

⁷¹ Balogh Jenő szerint Fayer László 19. századi megtestesülése volt Beccaria eszméinek. Fayer számos munkájában és tanári tevékenységében ugyanis az „eszményi lelkesedéstől és emberbaráti érzéstől áthatott, mindent megbocsátó és egyben-másban tagadhatatlanul egyoldali, mert a hivatásos gonosztevőkről, a javíthatatlan visszaesőkről megfélelmező XVIII. századbeli írónak nemes szelleme nyilatkozott meg.” BALOGH i. m. 1907. 178.

⁷² MORTIER i. m. 1984. 16. Publicista alatt Beccaria jogalkotót, politikust értett.

– érvel –, úgy viselkedik, mintha kannibál vagy barbár lenne (még ha ő maga római is).” Beccaria rámutatott, hogy „a gonoszság kiűzésének” vallási és mitikus igényével és ennek büntetőjogi támogatásával egy vallási eredetű fogalom uralta el a polgári törvényeket. A szent és a profán, a vallási és a laikus elem összezavarását helyteleníti a bíróság előtt kötelezően teendő eskü intézményében is. „Miért kell az embert olyan szörnyű választás elé állítani, hogy vagy Istent sérti meg, vagy a maga romlásához nyújt segéd-kezet? Amikor a törvény megköveteli az esküt, arra kényszerít, hogy rossz keresztények vagy mártírok legyünk.”⁷³

Beccaria ezen elvi alapon támadta a halálbüntetést is. Álláspontja szerint az nem egyéb, mint a „nemzet hadviselése olyan polgárai ellen, akiknek elnyomását hasznosnak vagy szükségesnek tartja.” Rádásul káros is, mert „a kegyetlenség példáját adja.” A halálbüntetés nem hasznos és nem is szükséges, mert „nem a büntetés szigorúsága, hanem a tartóssága tesz legmélyebb hatást az emberek lelkére.” A halálbüntetést szerinte nem legitimálja annak régi gyakorlata sem, minthogy az emberiség története (s ebben a tekintetben Voltaire nézeteivel azonosul) „a tévedések hatalmas óceánja, amelyből néhány igazság emelkedik ki.”⁷⁴

A milánói büntetőfilozófia szerves része volt a büntetés céljának új-szerű meghatározása is. A művelődéstörténetből ismert tény, hogy az egyetemes kultúrtörténet egyetlen korszaka sem tulajdonított akkora jelentőséget a nevelésnek, mint a felvilágosodás; a Fény százada a „pánpedagogizmus” időszaka is volt.⁷⁵ Ettől a szemlélettől nem távolodhatott el a büntetés cél-felfogása sem. Király Tibor szerint Beccaria hitt abban, hogy a törvényekkel a társadalmakat meg lehet gyógyítani és váltani, amint a felvilágosodás korában ezt sokan mások is hitték. Ilyenféle eszmék nem voltak idegenek a korabeli hazai politikai gondolkodástól sem, aminek bizonyosságát az 1791-ben megindult büntetőjogi kodifikációban már megtalálhatjuk. De a jó törvények iránt tanúsított nagy bizodalom mellett Beccaria nem felejtkezett el a nevelés fontosságáról sem.

⁷³ MORTIER i. m. 1984. 16–17., 199.; VUCHETICH Mátyás: *A magyar büntetőjog rendszere*. 2. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 199.

⁷⁴ MORTIER i. m. 1984. 17.; TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés a XVIII–XIX. századi német filozófiai gondolkodásban. *De Iurisprudentia et iure publico. Jog- és politikatudományi folyóirat*, 2009/3–4. 28.

⁷⁵ MADARÁSZ i. m. 1989. 105.; TÓTH J. i. m. 2008. 170.

Azt hirdette, hogy „a bűncselekmények megelőzésének legbiztosabb, de legnehezebb eszköze a nevelés tökéletesítése.” A büntetésnek az elriasztás, mai kifejezéssel a generális prevenció a legfontosabb célja, annak „minél erősebben és tartósabban kell hatnia az emberek lelkére, s minél kevésbé kegyetlenül a vétkes fizikumára.” Megalapozta azon modern álláspontot, amely a prevenció fontosságát hangsúlyozta a represszáliákkal szemben. „A bűncselekményeket jobb megelőzni, mint büntetni. Meg akarjátok előzni a bűncselekményeket? Gondoskodjatok róla, hogy a törvények világosak és egyszerűek legyenek.”⁷⁶

Az utókor ítélete

A *Dei delitti e delle pene* az egyik legjelentősebb jogtudományi alapmunka, amelyet Franco Venturi joggal nevezett „az egész XVIII. század egyik legjelentékenyebb könyvének.”⁷⁷ Szerzőjét többen ösztönözték, hogy folytassa munkáját. Beccaria azonban inkább a civilizáció általános kérdéseiről elmélkedett, Hajdu Lajos túlzó ítélete szerint gyenge munkát írt az emberi nem fejlődéséről, a stílusról, és a politikai gazdaságtan kevésbé fontos időszakairól. 1771-ben a milánói osztrák kormánysszéki tanácsosa lett, ettől kezdve élete végéig „szürke, szikra nélküli beamter, akinek könyve körül állandó viták dúltak – de nála nélkül [...] tanítványai, művének folytatói támadtak – de tudta nélkül.”⁷⁸

Ha ő nem is, a műve már életében rendkívüli hatást váltott ki. Ebben szerepe lehetett annak, hogy két évszázaddal ezelőtt kiemelkedően modern (s egyúttal árnyalt és megfontolt) felfogást képviselt olyan problémák kapcsán, amelyek még ma is megosztják a közvéleményt. Kevés jogtudományi mű keltett oly nagy visszhangot, mint Beccariaé. Európa-szerte megerősödtek „a tudatlanság homályából” fennmaradt régi büntetőeljárás megszüntetését követelő hangok. Nézetei nyomán kezdődtek a bírósági és a fegyházrendszer radikális reformjai. Megindultak

⁷⁶ KIRÁLY Tibor: A bűnözés megelőzése. *Magyar Tudomány*, 1985/5. 329.; MORTIER i. m. 1984. 16.

⁷⁷ VENTURI, Franco: *Settecento riformatore. Da Muratori a Beccaria*. Einaudi, Torino, 1969. 5.; MORTIER i. m. 1984. 16.

⁷⁸ HAJDU i. m. 1971. 142.

és többségükben eredményesen zárultak a rehabilitációs perek. Toscana főhercege, elsőként az európai fejedelmek között, eltörölte a halálbüntetést.⁷⁹

Beccaria nyomán új tudományágak, tudományszakok és diszciplínák keletkeztek. A kriminológia tudományát összefoglaló magyar monográfiájában az első név Cesare Beccariaé.⁸⁰ A kriminalisztika is tőle kapta elméleti alapvetését. Idővel persze kiderült, hogy a bűnözés elleni harc nem vívható meg eredményesen tisztán büntetőjogi eszközökkel. Megjelentek a szociológiai ihletésű új büntetőjogi iskolák, amelyek már nem büntetéssel, hanem „társadalmi védelmi intézkedésekkel” operáltak, és kezdetét vette mind a gyakorlatban, mind az elméletben a bűnözés és más társadalmi jelenségek összefüggéseinek, okozati kapcsolatainak kutatása, új módszerek keresése és alkalmazása.⁸¹

Az új doktrínák képviselői bizonygatták, hogy a Beccaria által képviselt emberszerető irány téves volt, mert az embereket különbnek tartotta, mint amilyenek valójában. Szerintük tévedett ez a felfogás, amikor a bűncselekményt elkövető valamennyi embert a francia forradalom eszméi nyomán egyforma elbánás alá vont, és egyforma büntetési eszközöket alkalmazott az alkalmi büntetett és a szokásos gonosztevő ellen. „Pedig már Arisztoteléstől megtanulhatta volna azt a nagy elvet, hogy a nem egyenlőkkel egyenlően bánni a legnagyobb igazságtalanság.”⁸² A 19. században nagy hangsúlyt kapott az a gondolat is, hogy (ellentétben Beccaria büntetéstanával) nem a büntetések enyhítését kell sürgetni, hanem minden eszközzel arra kell törekedni, hogy a bűncselekmények száma csökkenjen.⁸³ A hazai irodalomban újabban Pokol Béla kérdőjelezte meg Beccaria büntetőjogi dogmatikájának korszerűségét. Vitára érdemes tézise szerint a bűncselekménytan jogdogmatikai részeiben „az akkori

⁷⁹ MORTIER i. m. 1984. 17.

⁸⁰ KORINEK László: *Bűnözési elméletek*. Duna Palota és Kiadó, Budapest, 2006. 14. Vö. ŠTENPIEN, Erik: Crimen magiae v Uhorsku s osobitným zreteľom na prax košických a abovských súdov. In *Právo v priestore a čase: zborník venovaný jubileu prof. JUDr. Jozefa Beňu, CSc.* Atticum, Bratislava, 2014. 294–308.

⁸¹ KIRÁLY i. m. 1985. 329.

⁸² BALOGH i. m. 1907. 177–178.

⁸³ BALOGH Jenő: *Brusa Emil külső tag emlékezete*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd, 14. 8. sz.), MTA, Budapest, 1909. 198.

korban már elért belátásokhoz képest teljes naivitás jellemző Beccaria munkájára.”⁸⁴

A milánói szerző büntetőjogi nézetei a legújabb hazai büntetőtanra is komoly szemléletformáló befolyást gyakoroltak. Lévay Miklós egy 1988-as nemzetközi büntetőjogi konferencián Beccariára hivatkozva javasolta az indokolatlan kriminalizálás visszaszorítását, a hatalommal való visszaélés pönalizálását [!], a büntetések humanizálását és a halálbüntetés megszüntetését.⁸⁵

Tudjuk, hogy a jeles történelmi személyiségek dicsőségét nagy épületek jelzik. A megfáradt milánói hivatalnok nem rendelkezett ilyen autoritással, nem építtethetett önmaga emlékére palotát. Mégis, az ő határozott fellépésének hatására Olaszországban meginduló reformtörekvések egyik legjelentősebb objektuma az 1758–1766 között megépült milánói javítóintézet, a Casa di Correzione volt.⁸⁶ Az épületet Francesco Croce tervezte, aki a híres genti javítóintézet átadása előtt néhány évvel magánzárkákat tartalmazó szárnyat létesített, így lehetőséget teremtett egy – Beccaria szellemiségét követő – humánus büntetési rendszer alkalmazására.⁸⁷

Beccaria 1871. március 19-én szobrot is kapott szülővárosától. Az emlékmű helyét jól választották ki, hiszen a milánói törvénytalpa előtt áll, amelynek erkélyéről hajdan a halálos ítéleteket hirdették ki. Ebben a 120 ezer lakosú városban 1741 és 1762 között 77 ezer személyt végeztek ki, vagy ítélték börtönbüntetésre. Gyakori volt, hogy egy napon hat kivégzés volt.⁸⁸ Az ünneplő tömeg a laudáló igazságügyi minisztertől hallhatta, hogy Beccaria „először merete követelni a törvényhozóktól és a népektől a vérbüntetés eltörlését. Olyan korban élt, amikor korlátlanul uralkodott az erkölcsi engesztelés és az isteni hatalom átszállásának borzalmas tana

⁸⁴ POKOL Béla: Büntetőjogdogmatika-történeti elemzések. *Jogelméleti Szemle*, 2007/3. 15–45.

⁸⁵ LÉVAY Miklós: Beccaria időszerűsége. In *Felelősség és társadalom c. Az 1988. szeptember 19–24. között Siófokon rendezett nemzetközi konferencia írásos anyaga*. Szerk. VÍGH József – POLT Péter, ELTE Kriminológiai Tanszék, Budapest, 1989. 441–443.

⁸⁶ PULSZKY Ágost – TAUFFER Emil: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása*. Emich G., Pest, 1867. 43.; MEZEY Barna: *A fenyítőházak forradalma. Modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában*. Gondolat, Budapest, 2012. 255–256., 525.

⁸⁷ NEMES Márta: A börtönépítés kezdetei és jellegzetes épülettípussá alakulása. *Építés-Építészettudomány*, 1979/1–2. 66.

⁸⁸ KORINEK i. m. 2006. 24.

és következményeik: az egyenlőtlenség, a kényuralom a családban és az államban, kicsapongás a háborúban, önkényes, véres büntetések a béke idején. Az emberi jogszolgáltatás, utánozva az isteni igazság mindenhatóságát, nem ismert más eszközöket, mint az erőszakot, a vadságot és a rémületet.” Az egyesült olasz királyság híres igazságügyi minisztere szerint „ő kárhoztatta először vagy legalább ő kárhoztatta először sikeresen, a műveltség nevében a kínpadot, a vagyoneklobzást, a becstelenséget és az emberi szellem egyéb nyomorúságait és tévedéseit. Első volt különösen abban, hogy nyíltan tagadta a világ előtt az akasztófa jogszerűségét, mikor általában azt hitték, hogy e büntetés a társadalom biztonságának alapja és biztosítója.”⁸⁹

*

Beccaria folytonos tudományos gondolkodásra készítet ma is. Elérkezettnek tűnik az idő, hogy megjelenjen magyar nyelvű kiadása és – a korabeli jogtudományi terminológiát a mai kategóriákban is értelmezi képes – autentikus fordítása. Szükséges lenne a mű forrásvidékének feltárása, a „szerzőtársak” (Bacon, Locke, Montesquieu, a Verri fivérek stb.) gondolatainak forrásszerű azonosítása. Szövegtudományi elemző munkára lenne szükség annak megállapítására is, hogy mennyiben különbözik az eredeti változat és a Morellet-adaptáció. Ezt követhetné a mű magyarországi hatásának vizsgálata, annak feltárása, hogy a magyar szellemi életben és a jogképzés terén hogyan tükröződtek Beccaria gondolatai. Követnünk kellene a magyar büntetőjogi kodifikáció történetének egyes állomásait, és fel kellene tárni azokat az okokat, amelyek segítették, vagy éppen akadályozták a klasszikus büntetőjogi iskola eszmei megalapozójának reformterveit.

Végezetül szóljon napjaink „publicistáinak” is üzenet Tarnai Jánostól, Cesare Beccaria legjobb 20. századi ismerőjétől: „De azért a munka jelentősége ma sem tisztán történeti még. Büntető törvényeink, de főképp

⁸⁹ Mancini Pasquale Stanislao Beccariáról. A Beccaria-szobor leleplezése alkalmával 1871. márczius 19-én mondott beszéd. *Magyar Igazságügy*, 1889/2. 161–164.

bűnvádi eljárásunk állapota meggyőzheti a figyelőt, hogy az elvek bölcseleti megállapításától és platonikus elismerésétől azoknak törvényhozási érvényesüléséig – nagy út van.”⁹⁰ Közös felelősségünk, hogy megőrizzük, értő módon elemezzük és hitelesen közvetítsük a milánói őrgróf humánus gondolatatait.⁹¹

⁹⁰ TARNAI i. m. 1887. III.

⁹¹ Jelen tanulmány a szerző ugyanezen címmel megjelent korábbi művének szerkesztett változata. Vö. STIPTA István: Cesare Beccaria és kora. In *250 éves a Dei delitti e delle pene. Tanulmányok Cesare Beccariáról*. Szerk. TÓTH J. Zoltán, KRE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2015. 11–32.

Szalma József*

A BÍRÓI FÜGGETLENSÉGRŐL A BÍRÓI HATALOMRÓL SZÓLÓ 1869. ÉVI IV. TÖRVÉNYCIKK APROPÓJÁN, KITEKINTVE A NÉMET, AZ OSZTRÁK ÉS A DÉLSZLÁV ÁLLAMOK FEJLŐDÉSÉRE

Az apropó

A kiegyezést követően (1867) Magyarország visszanyerte – az 1849 és 1861 között osztrák császári pátensszel korlátozott – függetlenségét, mégpedig a törvényhozási (jogalkotási) és a bírói hatalom gyakorlása tekintetében. Ennek egyik fontos, két évvel a kiegyezést követő későbbi folyamánya volt a bírói hatalomról szóló 1869. évi IV. törvénycikk meghozatala. E törvénycikket az uralkodó 1869. július 14-én szentesítette, s másnap kihirdették, így e törvény meghozatalának 150. évfordulójának megünneplésére 2019. július 15-én került sor.

Rendkívül jelentős törvényről van szó, hiszen megalapozta a bíróságokra vonatkozó, a hatályos Alaptörvényben és más törvényekben érvényesülő alapelveket. Így többek között az *igazságszolgáltatásnak a közigazgatási hatalomtól való elválasztását*, vagy a *bíróságok függetlenségének alapelvét*.¹

* Szalma József MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, KRE Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Jogi és Római Jogi Tanszék.

¹ „A modern jogállamban alkotmányjogi alapelv, hogy sem az államfő, sem a kormány ne bíráskodjanak, hanem az állam külön e célra szervezzen olyan orgánumokat, amelyek elvileg az államhatalmat illető bíráskodási jogot gyakorolják. Ezek a szervek pedig nem lehetnek azonosak a végrehajtó hatalom gyakorlásának szerveivel s a bíráskodásnak elválasztása a végrehajtó hatalom gyakorlásától olyan lényeges jelenség, mely a jogállamot a rendőrállamtól megkülönbözteti (Montesquieu:

E törvény elindítója, *spiritus movense* volt a korabeli magyar igazságszolgáltatási és bírósági rendszer átalakításának, az ezzel összefüggő törvények meghozatalának.² Ilyen volt például az 1871. évi VIII. törvénycikk „a bírák és a bírósági hivatalnokok felelősségéről”, az 1871. évi IX. törvénycikk „a bírák és bírósági hivatalnokok áthelyezése és nyugdíjazása körüli eljárás szabályozásáról”, az 1874. évi XXIV. törvénycikk „a bírói gyakorlati vizsgálatról”, az 1871. évi XXXI. és XXXII. törvénycikkek az elsőfolyamodású bíróságok rendezéséről, amelyek alapján kezdtek meg működésüket a királyi törvényszékek és járásbíróságok. A bírósági rendszer gyökeres átalakításáról szóló törvények sora közül kiemelhető a – már az 1869. évi IV. törvénycikk előtt keletkezett – 1868. évi LIV. törvénycikk is, amely „a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában” született. E törvény hatálybalépését követően – többek között – a *Kúria* hármas szerepűvé vált: *semmítőszéki*, *legfelsőbb ítélkezési* és *a jogegység megteremtését célzó* hatásköre lett.

Felállították a *királyi ítélőtáblákat*, először két helyszínen (Pesten és Marosvásárhelyen), majd az 1890. évi XXV. törvénycikk alapján ezek mellett Debrecenben, Győrben, Kassán, Kolozsváron, Nagyváradon, Pécsen, Pozsonyban, Szegeden és Temesváron. Az 1897. évi XXXIII. törvénycikk pedig az *esküdtbíróságok* működését és hatáskörét szabályozta.

A polgári és büntető ügyekben illetékes rendes bíróságok mellett létrejöttek a *különös bíróságok*. Ilyen volt többek között a *pénzügyi közigazgatási bíróság* (1883. évi XLIII. tc.); a *közigazgatási bíróság* (1896. évi XXVI. tc.) – amely az 1949. évi II. tv. alapján szűnt meg –, vagy a *hatásköri bíróság* (1907. évi LXI. tc.).

A bírósági szervezeti törvények mellett a jogrendszer egyéb területein is elindult a kodifikáció, amely a bírói jogalkalmazás tekintetében fontos. Az anyagi polgári jogot, kódex hiányában, számos hazai parciális, azaz egyes részterületre vonatkozó törvény szabályozta. Ezek közül egyeseket még az ún. liberális törvényhozás (1830–1844) alkotott meg, mint például a részvénytársaságról, a „közkeresetre összeállt társaságok jogviszonyairól”, vagy a csődről szóló törvényt, másokat pedig majd csak a kiegészítési időszakot követően kodifikáltak, amelyek között jelenik meg

De'esprit des lois, VI. fejezet.)” Bírósági szervezet szócikk. In *Magyar Jogi Lexikon*. II. Szerk. MÁRKUS Dezső, PALLAS, Budapest, 1899. 88.

² Vö. KENCYEL Miklós: *Magyar polgári eljárásjog*. Osiris, Budapest, 2006. 87.

a kódex értékű „kereskedelmi törvény” (1875. évi XXXVII. tc.), vagy az egyházpolitikai „törvénycsomag” (egyik fontos elemeként a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc.), amelyek jelentősen érintették a család-jogot.

Mind a büntető anyagi, mind a büntető eljárásjogot is érintette a modernizáció, amelyeket „a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről” szóló 1878. évi V. törvénycikk, azaz az ún. Csemegi-kódex, és „a bűnvádi perrendtartásról” szóló 1896. évi XXXIII. törvénycikk fémjelez leginkább.

Végül, a korábbi ún. formális bizonyítékokon, az eljárás írásbeli úton való lefolytatásán és a felek kizárólagos diszpozíciós uralmán alapuló magyar polgári eljárásjog helyett, a modernizált, közvetlen bizonyítási elven alapuló, kontradiktórius jellegű, az eljárás folyamatát közvetetten és közvetlenül a bírói kezekbe vett, de a felek kezdeményezését tiszteletben tartó szóbeliségen alapuló *polgári peres eljárást* az 1911. évi I. törvénycikk szabályozta. Ezzel érvényesült – többek között – a szóbeliség elve, a tárgyalási elv, vagy a közrend keretében a perrel való szabad rendelkezés elve.³ Az 1911-es modernizált magyar Polgári perrendtartásra (Pp.) az osztrák 1895. évi Franz Klein-féle Polgári perrendtartás⁴ – kitűnő megoldásainak köszönhetően – hatással volt. Azonban nemcsak a magyar, hanem a német polgári peres eljárásra, illetve ennek későbbi (századforduló utáni) reformjára, módosításaira is jelentős hatást fejtett ki. E hatásoknak köszönhetően máig ható alapelvek terjedtek el a korszak eljárási törvényeiben. Így például a bíróság a polgári perben csak a kereseti kérelemben igényelt követelésről dönthetett a *kérelemhez kötöttség* elvéhez híven.⁵ Ehhez fűződik továbbá a polgári peres eljárásban a bíró *szabad*

³ Uo. 58.

⁴ KLEIN, Franz Joseph: Pro Futuro. Betrachtungen über Probleme der Civilprozeßreform in Österreich. *Juristische Blätter*, 1891. Klein elégedetlen volt a korabeli osztrák polgári perrendtartással. Az 1895. évi osztrák Pp. megalkotásánál Klein figyelemmel volt a német 1877. évi reformált Pp.-re, amely francia hatást mutatott.

⁵ Vö. 405. § A bíróságnak nincs felhatalmazása arra, hogy az egyik félnek olyan jogosultságot ítéljen meg, amelynek irányában nincs kereseti kérelem. Ez különösképpen vonatkozik a (jogi) gyümölcsökre, kamatokra és egyéb mellékkötelezettségekre. *Kodex des österreichisches Rechts, Zivilgerichtliches Verfahren 2012/13, Zivilprozessordnung, Gesetz v. 1.8.1895 über das gerichtliche Verfahren in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten*. Hrsg. STUMMVOLL, Heinrich, Lexis-Nexis, Wien, 2013. 141.

mérlegelésének elve,⁶ amely elsősorban a ténymegállapításra vonatkozik. Azonban ez a polgári perben nem határtalan, mivel a bíróság a felek által *elője tárt és ennek alapján felvett bizonyítékok alapján* állapítja meg a tényállást. A kérelemhez kötöttség pedig a felperes által benyújtott jogkérdéshez kapcsolódik.⁷

A 19. század második felében a magyar anyagi és eljárási jog modernizációja jelentősen hozzájárult a bírói függetlenséghez, mert megteremtődött e függetlenség egyik fontos előfeltételként az, hogy bíróságnak csupán a jogvitára vonatkozóan megállapított releváns tényálláshoz és az erre alkalmazandó joghoz, azaz a törvényhez való kötöttsége áll fenn.

A bírói függetlenség és a jogszabályokhoz kötöttség a francia, a német és az osztrák fejlődésben

A polgári korszakban kialakult európai jogelméletben a bírói függetlenség azt jelentette, hogy *kizárt* a jogalkalmazás során a bíró „kívülről” (hatóságtól) történő *utasíthatósága*, a bíróságot az általa megállapított tényállásra nézve, az *előzetesen megalkotott törvényi jogszabály kötelezi*.

⁶ A német Pp. 3. §-ának perérték megállapítására vonatkozó rendelkezése szerint a bíró a (hatáskör szempontjából fontos) perértéket szabad belátása szerint állapítja meg, de eközben figyelembe veszi az erre vonatkozó bizonyítási javaslatokat, valamint a szakértői véleményt. Zivilprozessordnung vom 30. Januar 1877, zuletzt geändert durch Art. 1 EG-Vollstreckungstitel, Durchführungsgesetz vom 18.8. 2005, BGBl. I. S. 2477. THOMAS, Heinz – PUTZO, Hans: *Zivilprozessordnung*. (27. neubearbeitete Auflage) C. H. Beck, München, 2005. 29.

⁷ Fűzzük hozzá, hogy a 2018-ban kihirdetést nyert reformált magyar Pp. is tartja magát ehhez a klasszikus, általánosan elfogadott elvhez, a kérelemhez kötöttséghez. Ugyanakkor az is kiemelhető, hogy a 2014-ben hatályba léptetett új Ptk. ettől az elvtől a kártérítési perekben eltér, mert lehetővé teszi azt, hogy e perekben a bíróságot nem köti a kérelemhez kötöttség elve. Tehát adott esetben, akár a kereseti kérelmen túlmenően is, hivatalból eljárhat. A klasszikus perjogi elmélet értelmében az adott tényállásból vagyoni és nem vagyoni (személyiségi jogsérelemből fakadó) kár is következett, de a felperes keresetében csak a vagyoni (anyagi) kár térítését követelte, a bíróság „hivatalból” nem ítélt meg a nem vagyoni kártérítést is. Ettől eltérően, az új Ptk., úgy tűnik, közelebbről nem szabja meg, mikor, milyen feltétellel térhet el a kérelemhez kötöttségtől. Az officialitás a büntető és nem a polgári eljárásjog sajátossága.

A francia jogban, a hatalmi ágak elválasztásának eredményeképpen, a legfőbb bíróság, a Semmítőszék (Cour de cassation) szerepe tisztán kasszációs. Ez azt jelenti, hogy az alsóbb fokú bíróságok kötelesek újratárgyalni a legfőbb bíróság által törvényellenesnek minősített, megsemmisített határozatot. Közben a legfelsőbb bíróság csupán azokról az esetekről tárgyal, amelyek hozzá, egyedi perorvoslattal érkeztek be. Jogorvoslati folyamodvány nélkül ez a fórum nem tárgyal, nem hoz elvi állásfoglalásokat. Lévé, hogy a francia jogfelfogás szerint a törvény mindent „megmond”, nem kell hozzá külön jogforrásként szereplő bíróságtól eredő önálló jogforrási „toldalék”. A bíróságnak nem az a dolga, hogy jogot alkosson (ezt a törvényhozó végzi el), hanem az, hogy a törvényhozó által megfogalmazott jogot alkalmazza. Mégis a francia jogban a Semmítőszék egyes esetekben meghozott ítéletei jelentősen hozzájárultak és járulnak – az alsófokú bíróságok jogalkalmazása révén – az azonos tényállású esetekben a helyes jogértelmezéshez.

Hasonlóképpen van ez a német jogban is, ahol a Szövetségi Bíróság (Bundesgerichtshof), jogkérdésekről hoz (semmítő jellegű) döntést az eléje tárt, konkrét, rendkívüli (felülvizsgálati) perorvoslattal kapcsolatos esetekben.⁸ A bíróságok eljárását, hatáskörét és szervezetét, beleértve a legfelsőbb bíróságot, elsőként az 1877. január 27-i, a bírósági szervezetről szóló törvény (Einführungsgesetz zum Gerichtsverfassungsgesetz), valamint az 1877. január 30-i, a polgári perrendtartásról szóló törvény (Zivilprozessordnung, ZPO) szabályozta. Az utóbbi kezdetben a francia polgári eljárásjog (1850) hatását (amint ez a hannoveri regionális jogban recipiálva volt), ám későbbi, századfordulói reformja során, az osztrák 1895. évi (Klein által megalkotott) eljárásjogi törvény (viszont-)hatását tükrözte. Klein ugyanis kiküszöbölte a (korábbi) német példaképének azon hátrányait, amelyek a felek szabad rendelkezésének túlzott mértékű kiterjesztésében nyilvánultak meg, ezeket ugyanis leszőkítette.⁹ A legutoljára 2005-ben – jelentősen – módosított 1877. január 30-i ZPO,¹⁰

⁸ Vö. Gerichtsverfassungsgesetz (GVG), Bundesgerichtshof, 132–133. §§ THOMAS – PUTZO i. m. 2005. 1425–1426.

⁹ RECHBERGER, Walter H. – SIMOTTA, Daphne-Ariane: *Zivilprozessrecht, Erkenntnisverfahren*. (6. Auflage) Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2003. 2.

¹⁰ Vö. GOTTWALD, Peter: Előszó. In *ZPO – Zivilprozessordnung, Gerichtsverfassungsgesetz, Rechtspflegegesetz, Kostenrecht, EuGVO*. (44. Auflage) Hrsg.

a legfelsőbb bíróság jogértelmezési és jogegységesítési funkcióján, hatáskörén nem változtatott. Ugyanis a német Szövetségi Bírósághoz való fordulás a ZPO 543. és 566. szakaszainak értelmében csupán a felülvizsgálati eljárásban lehetséges (Zulassungsrevision), mégpedig a jog alapvető jelentésével vagy továbbfejlesztésével, továbbá a jogegység biztosításával kapcsolatban.¹¹

Artur Nikisch szerint ilyen (megosztott joghatósági) körülmények között a legfelsőbb bíróságnak feladata az, hogy az előtte felülvizsgálati eljárásban megtámadott másodfokú bírósági állásfoglalás tekintetében a jogkérdésre (ZPO 549. §) szorítkozzon és csak kivételesen térjen ki a tényálláskérdésre.¹² A Nikisch által ismertetett felülvizsgálati eljárásjog – a magyar eljárásjogban is régtől jól ismert tétel – szerint a jogalkalmazás során a legfelsőbb bíróság független a parlamenti és kormányzati utasítástól, és a bírót csupán a jogesetet megelőzően meghozott törvény kötelezi.¹³

A német ZPO 573–591. szakaszai szerint a legfelsőbb bíróságnál egyedi esetben kezdeményezhető a semmisségi, a perújrafelvételi és az előző helyzet helyreállítására irányuló kérelem, amely jogerős bírói döntést támadhat meg. A bíróság megsemmisítheti a megtámadott jogerős döntést, és újratárgyalás végett, ugyanannak a bíróságnak adja át az ügyet, mely a jogerős döntést meghozta.¹⁴

A német ZPO 286. szakasza szabályozza a bizonyítékok szabad mérlegelésének és értékelésének elvét (Beweiswürdigung). E szerint (1) a bíróság, figyelemmel a percselekmények teljes tartalmára és a bizonyítékok felvételére, szabad meggyőződése szerint határoz arról, hogy egy tényállítást igaznak vagy hamisnak tart-e. (2) A törvényi bizonyítási jogszabályokhoz a bíróság e törvény által megszabott esetekben van kötve.

A kommentárirodalom szerint a tényállítás akkor bizonyított, ha a felvett bizonyítékok alapján a bíróság meggyőződött arról, hogy az valós,

GOTTWALD, Peter, Taschenbuch, München, 2008. 313.

¹¹ GOTTWALD i. m. 2008. XI.

¹² NIKISCH, Artur: *Zivilprozessrecht*. JCB Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1952. 494.

¹³ LENT, Friedrich – JAUERNIG, Ottmar: *Zivilprozessrecht*. (13. Auflage) C.H. Beck'sche, München–Berlin, 1966. 23.

¹⁴ ZPO – *Zivilprozessordnung, Gerichtsverfassungsgesetz, Rechtspflegegesetz, Kostenrecht, EuGVO*. (44. Auflage) Hrsg. GOTTWALD, Peter, Taschenbuch, München, 2008. 146–151.

azaz igaz. Ez azonban nem abszolút, mert nem zárja ki az ellenkezőt. A joggyakorlat kialakította a bizonyítottság különböző fokait, mint pl. a valószínűséget, vagy ennek magas fokát, kivételesen, ha a polgári perben szükséges az abszolút igazság kiderítése, ebben a bíróságot az официális vizsgálati elv (Untersuchungsgrundsatz) segíti. A bizonyítottsághoz rendszerint elegendő a bíróság meggyőződése arról, hogy egy tényállítás igaz, azaz magas szintűen valószínű. A német bírói gyakorlatban azonban ez korántsem egyszerű, mert a bíróságnak meg kell indokolnia, miért tartotta hitelesnek és valósnak az egyik tanú vallomását, s a másik tanút miért nem, vagy az egyik szakértő véleményét miért fogadta el, a másikat pedig miért nem. Különösképpen az orvosi műhibákkal kapcsolatos szakértői véleményeket, tekintettel a betegjogokra, a bíróság kritikus gondossággal kell, hogy figyelembe vegye.¹⁵

Hogy a legfelsőbb bíróságnak elsősorban jogértelmezési és jogegységesítési, esetenként jogfejlesztési szerepköre is van, hasonlóképpen van az *osztrák* jogban is.¹⁶ Az osztrák polgári perrendtartásról szóló – időközben többször módosított 1895. augusztus 1-i – törvény¹⁷ 502. szakaszának (1) bekezdése szerint a másodfokú ítélet ellenében a felülvizsgálati eljárás (a Legfelsőbb Bíróságon) csak akkor kezdeményezhető, ha az ítélet meghozatala jogkérdéstől függ, és az eljárás szükséges valamely olyan anyagi jogi vagy eljárásjogi vitás kérdés megoldása céljából, amely

¹⁵ THOMAS – PUTZO i. m. 2005. 448.

¹⁶ Az osztrák polgári perrendtartás, pontosabban igazságszolgáltatási jogszabályok első reformját Mária Terézia uralkodása idejében indítványozták, de meghozatalára majd csak halála után került sor az 1781. évi Általános bírói eljárás (Allgemeine Gerichtsordnung) által. Ezt követően, 1796-ban új törvény meghozatalára kerül sor, amely az előzőtől kevésbé különbözött, azzal a tervvel, hogy Nyugat-Galíciában és Bukovinában nyerjen alkalmazást (Westgalizische Gerichtsordnung). E törvények meghozatalának történetéről lásd: CANSTEIN, Raban Freiherr von: *Lehrbuch des Geschichte und Theorie des Oesterreichischen Civilprozessrechtes*. I. Berlin, 1880. 163.

¹⁷ Vö. Gesetz vom 1. August 1895. über das gerichtliche Verfahren in bürgerlichen Streitigkeiten – Zivilprozessordnung – ZPO, BGBl 1895/I 13, zuletzt verändert, BGBl. I 2006/7, BGBl I 2009/30, zuletzt novelliert (legutolsó novellák). *BGBI (Bundesgesetzblatt)* I 2013 (VfGH). E törvény megalkotójának, Kleinnek a műve „Vorlesungen über die Praxis des Zivilprozesses” címmel jelent meg 1900-ban.

a *jogegység*, *jogbiztonság* vagy *jogfejlesztés* szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír, különösképpen akkor, ha a másodfokú bíróság álláspontja eltér a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatától, vagy amennyiben az ilyen joggyakorlat hiányzik, avagy ugyan van, de nem egységes.¹⁸ A Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe a jogegység, a jogbiztonság megőrzése és a jogfejlődés meghatározása tartozik („Leitfunktion”),¹⁹ illetőleg főként jogkérdések kapcsán lehet hozzá folyamodni. Tehát a Legfelsőbb Bíróságnak nincsenek egyes konkrét esetektől független, általános, alsófokú bíróságokra kötelező állásfoglalásai. Mégis van – egyes esetekből eredő – jogfejlesztést, vagy helyes jogértelmezést jelentő gyakorlata.

Egyébként az osztrák polgári eljárási jogban az Alaptörvény (Bundesverfassungsgesetz, B-VG, BGBl. Nr. 1/1930) szavatolja a bíróság függetlenségét (Art. 87.), tárgyilagosságát és konkrét esetben valamely fél irányában történő elfogultságának tilalmát, azaz pártatlanságát.²⁰ A B-VG 94. szakasza szerint a bíróság a *közigazgatás minden instanciájától el van választva*. Ez azt jelenti, hogy a bírósági és közigazgatási szervek közötti jogorvoslati út kizárt, de ez nem akadályozza meg a *közigazgatási végzések anyagi jogi kontrollját a független bíróságok által*.²¹

¹⁸ Vö. MAYR, Peter – BROLL, Hans: *Zivilverfahrensrecht*. (6. Aktualisierte Auflage) Verlag Österreich, Wien, 2007. 127.

¹⁹ RECHBERGER – SIMOTTA i. m. 2003. 472.; KODEK, Georg E. – MAYR, Peter G.: *Zivilprozessrecht*. (2. Auflage) facultas.wuf, Wien, 2013. 84–86.; WIESENTREU, Walzel von: *Der Bundesstaat und die ordentliche Zivil- und Strafergerichtsbarkeit. Rechtshistorische, verfassungsdogmatische und rechtspolitische Aspekte*. In *Bundesstaat und Bundesrat in Österreich*. Hrsg. SCHAMBECK, Herbert, Verlag Österreich, Wien, 1997. 104.

²⁰ RECHBERGER – SIMOTTA i. m. 2003. 19.

²¹ Uo. 12–13. Lásd továbbá: HELBLING, Ernst C.: Die Trennung der Justiz von der Verwaltung in historischer Schau. *Juristische Blätter*, 1948. 610.; SCHIMA, Hans: Wandlungen in der Beziehung von Justiz und Verwaltung, *österreichische Juristen Zeitung*, 1955. 522.; MAYER, Heinz: *Funktion und Grenzen der Gerichtsbarkeit im Rechtsstaat*. 1/1. 11. ÖJT (Österreichische Juristentag) Manz, Linz, 1991.; NOVAK, Richard: Zivilprozess und Gewaltentrennung. In *Festschrift für Jelinek*. Hrsg. SIMOTTA, Daphne-Ariane, Lexis-Nexis, Wien, 2002. 199–218.

A délszláv államok fejlődése

Az ún. *II. Jugoszláviában*, majd utódállamaiban (Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában, Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában) előfordult, s ma is létezik az az alkotmányjogi szabályozás, amely szerint a legfelsőbb bíróságnak nincs konkrét jogesetre vonatkozó elvi állásfoglalása, a későbbi hasonló jogesetekre nézve csupán „ajánlási jellegű” határozatot hozhatott. Az *érvelésével* gyakorolt tehát hatást az alsófokú bíróságokra, rájuk nézve nem volt *stricto sensu* kötelező jellegű. (Igaz, a joggyakorlatban az alsófokú bíróságok a legfelsőbb bíróságok konkrét esettől független, egy meghatározott jogintézmény alkalmazásával kapcsolatos elvi állásfoglalását általában tiszteletben tartották.) Ezekben az országokban a legfelsőbb bíróság elvi állásfoglalása az alsófokú bíróságokra nézve nem kötelező, hanem érveinek mentén instruktív jellegű, a *iura novit curia* elven alapul. Más szóval, az alsófokú bíróságokat a törvény és nem a legfelsőbb bíróság „utasítása” kötelezi. Ez persze ezekben az országokban nem azt jelenti, hogy az alsófokú bíróságok jogorvoslatok mentén, a kasszációs eljárásban a mulasztott perceseekmények megismétlésére, vagy egyéb eljárásjogi cselekményre nem volnának kötelezhetőek. A legfelsőbb bíróság „utasításszerű” szerepének kizárása a törvényen alapuló jogi álláspontra vonatkozott. Ám ez semmiképpen nem jelenti a legfelsőbb bíróság más jogi álláspontjának alátámasztásaként szolgáló érvelés mellőzését.

A Trianon utáni ún. *Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban* (amely parlamenttel rendelkező relatív monarchia volt 1919-től), majd a Karagyorgyevics szerb dinasztia által uralt (parlament nélküli abszolút monarchia jelleget viselő) *Jugoszláv Királyságban* (1929-től) új törvények hiányában engedélyezték a korábban az illető területen hatályos jogszabályok alkalmazását. Ez azonban korántsem volt olyan „liberális”, mint ahogyan első pillantásra tűnik, hiszen ezen *I. Jugoszlávia* idején hatalmas „népvándorlást” idéztek elő a nagybirtokok kisajátítását és a „fölös” mezőgazdasági telkek (az ún. dobrovoljacok) önkéntesek általi tömeges betelepítését lehetővé tevő jugoszláv törvények. Voltak ilyenek az ún. *II. (titói) Jugoszlávia* idején is. Majd az 1946. évi törvény hatálytalanította a korábbi, háború előtti jogszabályokat, továbbá „az ellenséges okkupáció” alatt (1941–1944) meghozott, s velük együtt az osztrák és a magyar

törvényeket, kivéve, ha az ország az adott jogviszonyra nézve nem hozott hatályos törvényt, és feltéve, hogy ezek a háború előtti jogszabályok nem ellenkeztek az új ország közrendjével.

Horvátországban – a legfelsőbb bírói fórum szerepét tekintve – a Horvát Legfelsőbb Bíróság (HLB) – egyéb feladatai mellett – általános ülés keretében, elvi és jogi állásfoglalást fogad el a törvények egységes alkalmazása céljából. A HLB jogi állásfoglalása kötelezi a Legfelsőbb Bíróság összes tanácsát és megváltoztatása csak általános ülésen lehetséges. Siniša Triva megállapítja, hogy a korabeli jogszabályok értelmében a volt Jugoszlávia tagköztársaságainak és tartományainak (Koszovó, Vajdaság) a legfelsőbb bíróságai elvi állásfoglalásokat csak az akkori köztársasági és tartományi törvények kapcsán hozhattak, a korabeli Szövetségi Legfelsőbb Bíróság pedig elvi állásfoglalást csak a szövetségi törvényekre nézve alakíthatott ki.²²

Borislav Gradanski, az Újvidéki Egyetem Jogi Karának egyetemi docense, a 20. század hatvanas éveiben megírt jegyzetében utalt arra, hogy a legfelsőbb bíróságok hatáskörébe nemcsak a jogorvoslatok mentén meghozandó határozatok kialakítása, hanem jogszabály hiányában az első világháború előtti jogszabályok alkalmazásának adaptálása, valamint – a jogegység és a törvényesség biztosítása céljából – nemcsak egyes jogesetek eldöntése, hanem elvi álláspontok kialakítása is beletartozott. Ezeket a legfelsőbb bíróságok általános vagy osztályülései hozták meg.²³

A hatályos *szerb* polgári perrendtartásról szóló törvény²⁴ 180–181. szakaszainak értelmében, amennyiben az elsőfokú eljárás során több jogeset kapcsán felmerülő jogkérdésről állásfoglalás mutatkozik szükségesnek, az elsőfokú bíróság vagy hivatalból, vagy a felek indítványára a *Legfelsőbb Kasszációs Bírósághoz* fordulhat a vitás jogi kérdés megoldása céljából.²⁵

²² TRIVA, Siniša: *Gradansko parnicno procesno pravo*. Narodne Novine, Zagreb, 1980. 91–93.

²³ GRADANSKI, Borislav: *Gradansko procesno pravo*. (Polgári eljárásjog) sveska I. Predavanja u 1962–1963. skolskoj godini (I. füzet, Jegyzetek az 1962–1963. évi előadásokhoz), Izdanje studenata Pravnog fakulteta, Novi Sad (Újvidék), 1962. 115–116.

²⁴ *Szerb Köztársaság Hivatalos Lapja*, 2014/55.

²⁵ ALEKSIC, Nikola – JEVTIĆ, Nenad: *Zakon o parnicnom postupku, sa najavljenim izmenama i dopunama, komentarima i sudskom praksom*. (Polgári peres eljárásról szóló törvény, kommentárja és gyakorlata), Smederevo (Szendrő), 2014. 88.

A bíróságok szervezéséről szóló hatályos szerb törvény²⁶ 41. szakasza szerint a Legfelsőbb Kasszációs Bíróság, többek között, általános ülésén *elvi állásfoglalásokat* hoz meg.²⁷ A kérdéskörrel természetesen a szerb jogirodalom is foglalkozik. Ahogy Prof. Dr. Miodrag Orlic – a Borivoje Poznic által jegyzett eljárásjogi kommentár kapcsán – megállapítja: „a törvények változnak, az eszmék nem évülnek el”,²⁸ s hozzáfűzi, hogy a szerző (Poznic) terjedelmes kommentárjában (1200 oldal) alapos elemzés alapján vette figyelembe nemcsak a szerbiai, hanem a nemzetközi, azaz komparatív jogirodalmat is, s figyelemmel volt a bírói gyakorlatra. Orlic a méltatásában kiemeli, hogy Poznic mélyenszántó, alapos elemzést végzett, ugyanis mind a külföldi (főként német és olasz), mind a hazai (volt jugoszláviai és szerbiai) jogirodalom és praxis szemszögéből fogalmazta meg állításait.²⁹

*

Összességében megállapítható, hogy az eljárásjog alapintézményei, elvei és a részletszabályok tekintetében a volt I. és II. Jugoszlávia polgári eljárásjogára nézve rendkívüli hatást gyakorolt a Klein-féle osztrák ZPO. Ez érthető, hiszen a volt Jugoszlávia Trianon után északi tartományává

²⁶ Zakon o uredenju sudova. *Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye*, 2008/116., korábban: 2001/63., 2002/42., 2004/29., 2005/101.

²⁷ Vö. POZNIC, Borivoje – RAKIC-VODINELIC, Vesna: *Gradansko procesno pravo*. (Polgári eljárásjog) Savremena Administracija, Beograd, 2010. 52. Továbbá: POZNIC, Borivoje: *Komentar Zakona o parnicnom postupku*. (Az 1976. évi Pp. kommentárja, későbbi változásaival és kiegészítéseivel), Belgrad, Sluzbeni Glasnik, 2009.

²⁸ Uo. Előszó, XXIV–XXV.

²⁹ Ebben a jelzett Kommentárban a legfelsőbb bíróságokhoz benyújtandó rendkívüli perorvoslatokra (felülvizsgálati eljárás, törvényességi óvás, perújítás) lásd a vonatkozó 382–428. szakaszokat a 951–1023. oldalakon.

váló országrészek³⁰ (Szlovénia,³¹ Horvátország,³² a Vajdaság) az Osztrák–Magyar Monarchia szerves részei voltak, és ezzel együtt az eljárásjogi jogintézményekre az osztrák és magyar törvények jelentős hatást gyakoroltak, azok után is, hogy ezek a volt magyar országrészek más országokba kerültek.

Az osztrák 1895. évi ZPO hatását a szerbiai jogirodalom is kiemeli. A szerb 1853. és 1860. évi eljárásjogi szabályok a korábbi osztrák eljárásjogi szabályokhoz fűződtek, igazodtak. Következésképpen a bírósági pervezetés elvét követték. Ez utóbbi különösen kifejezésre jutott az 1929. évi, immáron Királyi Jugoszláviában meghozott első polgári eljárásjogi törvényben. Az ún. második Jugoszláviában a polgári perrendtartást szövetségi szinten szabályozták (1956, 1976). 2004-ben Szerbia – önállósulása után

³⁰ Bosznia és Hercegovinára nézve lásd: KAMHI, Samuel: *Gradanski sudski postupak*. (Polgári bírósági peres eljárás), Veselin Maslesa, Sarajevo, 1957. Újabbban a *Boszniai Szerb Köztársaságra* nézve lásd: STANKOVIC, Gordana – RACIC, Ranka: *Parnicno procesno pravo*. Banja Luka, 2010. 467–481.; RACIC, Ranka: *Vanpamirno procesno pravo*. (Peren kívüli eljárás) Pravni fakultét Istočno Sarajevo (Kelet Szarajevói Jogtudományi Kar), Pravni fakultét Banja Luka (Banja-Luka-i Jogtudományi Kar), 2013. *Macedóniára* (Észak-Macedónia) nézve lásd: JANEVSKI, Arsen – ZOROSZKA-KAMILOVSKA, Tatjana: *Gragjanszko procesno pravo, knjiga prva, Pamirno pravo*. (Polgári perrendtartás) Skopje, 2009. 467.

³¹ A Pp. első jelentős szlovén kommentárját illetően lásd: JUHART, Joze: *Zakón o pravdnem postupku s pojasnili*. (A Pp. és kommentárja) Zágráb, 1969. A szlovén szerzők közül jelentős még: LUKIC, Wedam – POLAJNER – PAVCNIC, Ada: *Nepravdni postupak (zakón sa komentarijem)*. (A polgári perrendtartás, törvény és ennek értelmezése) Ljubljana, 1990.; ŰDE, Lojze: *Civilno procesno pravo*. (Polgári eljárásjog) Ljubljana, 2002. A korabeli (a 20. század nyolcvanas éveiben) Szerbiára nézve lásd: POZNIC, Borivoje: *Gradansko procesno pravo*. Savremena Administracija, Beograd, 1978. 95. Ennek 10. kiadása: Savremena Admnistracija, Beograd, 1987. 101.

³² A horvát eljárásjogi irodalomban a szövetségi polgári eljárásjogi törvény kommentárját és értelmezését lásd: ZUGLIA, Srecko: *Gradanski pamirni postupak FNRJ*. (A JSZK polgári eljárásjoga) Zágráb, 1956.; ZUGLIA, Srecko – TRIVA, Sinisa: *Komentar Zakona o parnicnom postupku, sa objasnjenjima i sudskim odlukama*. (A Pp. kommentárja, bírói gyakorlattal) I-II. Zágráb, 1957.; BAZALA, Branko: *Zakón o parnicnom postupku sa objasnjenjima i sudskim odlukama*. (A Pp. magyarázata és gyakorlata) Zágráb, 1969.; TRIVA, S. – BJELAJEC, DIKA M.: *Gradansko parbeno procesno pravo*. (Polgári peres eljárás) Zágráb, 1986.; DIKA, Mihailo: *Potreba donosenja saveznog zakona o izcanpamirnom postupku i ujednacavanje republikkog i pokrajinskog zakonodavstva*. 1. (A perenkívüli eljárásról szóló szövetségi törvény meghozatalának szükségse a köztársasági és tartományi törvények egységesítés céljából) Pravni zivot, Beograd. 1990.

– meghozta saját Polgári eljárásjogi törvényét, amelynek módosítására 2011-ben került sor. Ezeknek az eljárásjogi törvényeknek is az ihletője az osztrák Klein-féle polgári perrendtartás volt, azaz ez gyakorolt szembe-tűnő hatást. Közös jellemzője ezeknek az eljárásjogi törvényeknek, hogy a legfelsőbb bíróságokhoz egyedi törvényességi óvás, vagy perújrafelvétel útján lehetett fordulni, de a legfelsőbb bíróságok kibővített üléseken konkrét jogesettől független általános érvényű bírói állásfoglalásokat, fogadhattak el, jogegységi céllal.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

(alapította Kovács Kálmán)

1. RÉVÉSZ Tamás: *A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után*. Budapest, 1971
2. BUZÁS József: *Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején*. Budapest, 1971
3. MÁTHÉ Gábor – RÉVÉSZ Tamás: *Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970)*. Budapest, 1972
4. RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972
5. BUZÁS József: *Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában*. Budapest, 1973
6. *Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht, Studienband*. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1974
7. NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés)*. Budapest, 1975
8. DEGRÉ Alajos: *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig*. Budapest, 1977
9. RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után*. Budapest, 1977
10. *A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben*. Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1979
11. MEZEY Barna: *A Rákóczi szabadságharc országgyűlései*. Budapest, 1981
12. *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből, XVIII–XIX. század*. Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1982
13. *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*, Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1983

14. *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében.* Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1984
15. *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század.* Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1986
16. *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen.* Studienband. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán – RÉVÉSZ T. Mihály, Budapest, 1987
17. MEZEY Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei.* Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995
18. POMOGYI László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Budapest, 1995
19. *Hatalommegosztás és jogállamiság.* Tanulmánykötet. Szerk. MEZEY Barna, Osiris Kiadó, Budapest, 1998
20. *A magyar börtönügy kutatásának alapjai.* Tanulmánykötet. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna, Budapest, 1997 (2. kiadás, Gondolat Kiadó, Budapest, 2000)
21. *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert.* Studienband. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna, Budapest, 1997
22. *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből.* Tanulmánykötet. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga, Gondolat Kiadó, Budapest, 1998
23. GÖNCZI Katalin: *Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000
24. POMOGYI László: *Szegényügy és közösségi illetőség a polgári Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001
25. FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001
26. *A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899).* Szerk. MEZEY Barna, Osiris Kiadó, Budapest, 2001
27. *Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes.* Studienband. Red. Barna MEZEY, Gondolat Kiadó, Budapest, 2003
28. *Eckhart Ferenc emlékkönyv.* Szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004
29. HAJNAL Hugó: *Csemegi Károly.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2003
30. KÉPES György: *A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2003

31. *Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére.* Szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2005
32. BECCHI, Paolo – SEELMANN, Kurt: *Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2005
33. HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2006
34. LADÁNYI Andor: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2007
35. CHAUVEAU, Adolphe – HELIÉ, Faustin: *A bűnrészség.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2008
36. *Sapienti iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére.* Szerk. HORVÁTH Attila – KOLTAY András – MÁTHÉ Gábor, Gondolat Kiadó, Budapest, 2009
37. KÉPES György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2009
38. *Szimbolikus kommunikáció A jog színházától a jogi rituáléig.* Szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011
39. *Bor és jogtörténet.* Szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011
40. BRAUNEDER, Wilhelm – KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2011
41. *Az abszolút monarchia.* Szerk. KÉPES György, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011
42. ROKOLYA Gábor: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2013